

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. М. Кузьменко

СОЦІОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
“Центр учбової літератури”
2010

УДК 316(075.8)
ББК 60.5я73
К 89

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11–8696 від 20.10.2009)*

Рецензенти:

Аза Л. О. – доктор соціологічних наук, професор;

Бевз Т. А. – доктор історичних наук.

Кузьменко Т. М.

К 89 Соціологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 320 с.

ISBN 978-611-01-0037-3

У навчальному посібнику висвітлюються основні теми нормативного курсу соціології, які викладаються студентам вищих навчальних закладів. У посібнику містяться матеріали з історії соціологічної думки, щодо організації та проведення емпіричного соціологічного дослідження, розглядається суспільство як соціальна система, соціальна структура суспільства та її елементи.

Навчальний посібник включає перелік рекомендованої літератури, програму курсу, тести та завдання для перевірки знань.

**УДК 316(075.8)
ББК 60.5я73**

ISBN 978-611-01-0037-3

© Кузьменко Т. М. 2010.
© Центр учбової літератури, 2010.

ЗМІСТ

Вступ	4
<i>Тема 1.</i> Соціологія як наука	6
<i>Тема 2.</i> Історія соціологічної думки	18
<i>Тема 3.</i> Суспільство як соціальна система. Типологія суспільств	36
<i>Тема 4.</i> Соціальна структура суспільства	52
<i>Тема 5.</i> Суспільство ризику	72
<i>Тема 6.</i> Соціальна група та її види	89
<i>Тема 7.</i> Соціальна мобільність	108
<i>Тема 8.</i> Соціальна маргінальність	127
<i>Тема 9.</i> Соціальні інститути	143
<i>Тема 10.</i> Сім'я як мала соціальна група та соціальний інститут	162
<i>Тема 11.</i> Соціологія особистості	192
<i>Тема 12.</i> Соціальна девіація та соціальний контроль	221
<i>Тема 13.</i> Організація соціологічних досліджень, методи збирання та аналізу соціологічної інформації	242
Використана та рекомендована література	274
Програма з курсу «Соціологія»	282
Тести і завдання	289
Визначення основних термінів до тем	306

ВСТУП

Курс соціології є обов'язковим навчальним предметом для вивчення у вищих навчальних закладах України. Сучасна освічена людина повинна володіти системою знань про суспільство, в якому вона живе, методологією та методикою проведення соціологічних досліджень. Вивчення цього курсу допоможе сформувати у майбутніх фахівців соціологічне мислення та культуру.

Серед соціальних наук, які мають об'єктом свого дослідження суспільство, соціологія вирізняється складністю предмету — закономірностей функціонування, розвитку і взаємодії соціальних спільнот різного типу.

Мета вивчення соціології сформульована досить чітко одним із провідних соціологів, С. С. Фроловим (С. С. Фролов. Соціологія. — М., 1994) і полягає в тому, щоб студенти:

- відкрили для себе одну із перспективних наук про суспільство;
- змогли під новим кутом зору побачити знайомі усім буденні стосунки між людьми та їх об'єднаннями;
- оволоділи навичками наукового аналізу, об'єктивного наукового підходу до проблем вивчення суспільних явищ;
- отримали відповіді на питання: що таке влада, чому люди об'єднуються в групи, що таке соціальні інститути, як відбуваються зміни в суспільстві.

Отже, вивчаючи соціологію, **студент повинен знати:**

- передумови виникнення соціології як науки;
- об'єкт та предмет науки;
- функції та роль соціології у житті суспільства;
- основні етапи становлення соціології;
- основні категорії соціології;
- структуру соціологічного знання;
- компоненти соціальної структури суспільства;
- види соціальних спільнот та форми соціальної взаємодії;

— види, етапи соціологічного дослідження та основні методи збору соціологічної інформації.

По вивченні курсу **студент повинен вміти:**

— працювати з соціально-політичною та публіцистичною літературою;

— робити власні висновки та готувати доповіді, реферати з питань соціальної проблематики;

— аргументовано обстоювати свою точку зору в обговоренні соціальних проблем, прогнозувати розвиток подій;

— грамотно та критично аналізувати та використовувати статистичні дані, документи, обробляти їх, систематизувати, класифікувати, вирізняти найбільш важливе, основне;

— складати програми соціального дослідження конкретних об'єктів і обирати відповідний інструментарій їх реалізації;

— володіти навичками соціологічного аналізу інформації.

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1. *Поняття соціології, її об'єкт і предмет.*
 2. *Основні категорії соціології. Зміст поняття «соціальне».*
 3. *Структура соціології.*
 4. *Функції соціології.*
-

ПОНЯТТЯ СОЦІОЛОГІЇ. ЇЇ ОБ'ЄКТ ТА ПРЕДМЕТ

Вивчення соціального життя людини, соціальних груп та суспільств — надзвичайно цікаве, адже йдеться про нашу власну поведінку як суспільних істот. Соціологія досліджує і випадкові зустрічі між окремими індивідами на вулиці й глобальні соціальні процеси.

Те, що нам інколи здається очевидним, соціологія ставить під сумнів. Навіть закоханість, одруження в соціології аналізуються не як природне для людини, а радше сформоване під дією широких суспільних та історичних впливів¹.

«Мистецтву життя не вчить жодна наука. Не вчить цьому і соціологія. Але ця дисципліна, можливо як жодна інша, близька до адекватної інтерпретації того, що відбувається з людьми в безперервному плині часу та подій; того, як індивідам вдається, або не вдається залишатися самими собою, і чи можливо взагалі в такому досить інтенсивному потоці сильних дій та впливів залишатися такими, зберігаючи неповторність перед агресивними уніфікуючими тенденціями; як вони приймають, зберігають, відкидають або змінюють середовище та обставини; наскільки вони незалежні та залежні водночас; того, як вони створюють та підтримують порядок, як взаємодіють один з одним...»².

На ці та інші запитання прагне дати відповідь соціологія.

¹ Гіденс Е. Соціологія. — К., 1999.

² Человек и общество. Хрестоматия / Под. ред. С. А. Макеева. — К., 1999. — С. 3—4.

Соціологія — від латинського *societas* — суспільство та грецького *logos* — поняття, вчення.

Термін «соціологія» введений французьким вченим Огюстом Контом (1798—1857 рр.) в праці «Курс позитивної філософії» (1839 р.).

Об'єкт науки і пізнання — оточуючий нас матеріальний чи нематеріальний світ, реальність, яка існує незалежно від нашого знання (чи незнання) про цю реальність. Це можуть бути фізичні тіла, які взаємодіють один з одним, живі організми, люди.

Це те, на що спрямований дослідницький погляд.

Об'єктом соціології є суспільство як сукупність осіб, що взаємодіють між собою. Об'єкт соціології збігається з об'єктами інших суспільних наук — історії, етнографії, демографії, права.

Соціологія розглядає суспільство на трьох рівнях:

- макрорівень — суспільство загалом, як цілісна система;
- мезорівень — соціальні групи, спільноти й соціальні інститути;
- мікрорівень — окремі об'єкти суспільства.

Ядов В. зазначав, що об'єкт та предмет не збігаються, тому що об'єктом будь-якої науки є те, на що спрямований процес дослідження, а предметна її сфера — ті сторони, зв'язки, відносини, складові об'єкта, які підлягають вивченню. Предмет науки — це питання про те, що та як вивчати, чому і як навчати в цій сфері знання і де межі компетентності спеціаліста.

Предмет науки і пізнання — частина об'єктивної реальності, яка аналізується не загалом, а лише та її частина, яка визначається специфікою цієї науки. Це властивий цій науці кут зору.

Огюст Конт	Соціологія — це наука про фундаментальні закони розвитку суспільства — вищої реальності, яка підпорядковується лише природничим законам.
Макс Вебер	Соціологія (в широкому значенні) — це наука, яка прагне, витлумачуючи, зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально (причинно) пояснити її процес та вплив.
Нейл Смельзер	Соціологія — один із способів вивчення людей. Соціологи прагнуть з'ясувати, чому люди ведуть себе певним чином, чому вони утворюють групи, йдуть на війну, поклоняються комусь, одружуються, голосують, тобто все, що відбувається у взаємодії один з одним. Якщо коротко, соціологію можна визначити як наукове вивчення суспільства і соціальних відносин.
Питирим Сорокін	Соціологія вивчає явища взаємодії людей один з одним, з одного боку, та явища, які виникають внаслідок цього процесу взаємодії, з іншого боку. Суспільство — це не сума індивідів, а ансамбль людських відносин.
Тетяна Заславська	Соціологія — наука про закономірності функціонування, розвитку і взаємодії соціальних спільнот різного типу.

Предмет соціології — закони та закономірності функціонування та розвитку особистості, соціальної групи, спільноти та суспільства загалом. Соціальне життя суспільства, тобто взаємодія соціальних суб'єктів із проблем, пов'язаних із їхнім соціальним статусом, роллю та соціалізацією.

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ. ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНЕ»

Категорії соціології — це основні стрижеві поняття, які відображають, описують певні явища, процеси, аспекти об'єкта соціології, тобто суспільства.

Можна застосувати різноманітну типологію категорій соціології. Зокрема, використовуючи підхід О. Конта, усі категорії соціології можна поділити на:

- категорії, що описують **соціальну статистику** (*соціальна структура, сім'я, соціальна група...*);
- категорії, що описують **соціальну динаміку** (*соціальний прогрес, соціальний розвиток, соціальні зміни...*).

Інший підхід до розподілу категорій соціології:

Категорії,	які розкривають	соціальні зв'язки	<i>(соціальний фактор, соціальні відносини, соціальний контроль, соціальний інститут);</i>
Категорії,	які розкривають	соціальні спільноти	<i>(суспільство, спільнота, соціальний клас, група, особистість);</i>
Категорії,	які розкривають	соціальні процеси	<i>(переміщення та його види, соціальна активність, соціалізація, маргіналізація, виховання, інституціоналізація);</i>
Категорії,	які розкривають	соціальний розвиток	<i>(соціальні зміни, соціальна трансформація, деградація, соціальний ріст, соціальний рух);</i>
Окремо розрізняють категорії,		які діють при проведенні емпіричних соціологічних досліджень	<i>(програма, інструментарій, питальник, соціограма, гіпотеза...).</i>

Категорії соціології можна також поділити на дві групи¹:

Категорії	
макросоціології	мікросоціології
суспільство, культура, соціальні інститути, соціальні системи й соціальні структури, глобальні соціальні процеси...	соціальна поведінка, міжособистісна взаємодія, мотивація соціальної поведінки, стимули групових дій...

¹ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998.

Зміст поняття «соціальне».

У соціології як основну категорію визначають поняття «соціальна система», «соціальна спільнота», але найчастіше — поняття «соціальне».

За **Максом Вебером**, **соціальне** — це, так зване, *очікування*, тобто *орієнтація на іншого, на відповідну реакцію*.

Соціальне — сукупність тих чи інших якостей і особливостей соціальних відносин, *інтегрована* індивідом чи спільнотами у процесі спільної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах, яка виявляється в їх ставленні:

- ↪ один до одного;
- ↪ до свого місця у суспільстві;
- ↪ до явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне найбільш широко проявляється у нашому ставленні один до одного, до місця, яке ми посідаємо в суспільстві, а також до тих явищ, які відбуваються в суспільстві. Соціальне проявляється скрізь, де дія однієї людини зіставляється з дією іншої.

Окремі характеристики соціального ми можемо одержати з оцінок населенням України власних соціальних позицій, можливості впливати на власне життя, ставлення до суспільства. Для цього ми наведемо окремі результати всеукраїнських соціологічних досліджень.

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить Ваше життя?» (%)^{1,2}.

		1992	1998	2008
1.	Переважно від зовнішніх обставин	20	39	18
2.	Певною мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	35	28	30
3.	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	26	19	31
4.	Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12	7	12
5.	Здебільшого від мене	7	7	9
	Не відповіли	0,2	0,4	0,1
	<i>Середній бал</i>	2,5	2,2	2,7

¹ Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992—2008: Соціологічний моніторинг. — К., 2008. — С. 35.

² Щорічне моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України: «Українське суспільство 1992—2008 рр.». Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років).

Розподіл відповідей на запитання: «Якою мірою Ви згодні чи не згодні з тим, що?...» (% , 2007 р.).

	Цілком згоден	Згоден	Певною мірою згоден і ні	Не згоден	Зовсім не згоден	Важко відповісти
Відмінності в доходах громадян в Україні надто великі	54,2	33,7	4,8	3,2	0,8	3,2
Уряд зобов'язаний зменшити відмінності в доходах людей із високими і низькими доходами	38,9	36,4	11,2	5,9	1,4	6,1
В Україні люди, подібні до Вас і Вашої сім'ї, мають значні шанси досягти високих стандартів життя	7,4	18,4	22,3	27,0	13,7	11,1

Розподіл відповідей на запитання: «Уявіть собі, що на сходинах такої собі «драбинки» розташовані люди із різним становищем у суспільстві: на найнижчій (1) — ті, які мають найнижче становище, а на найвищій (7) — ті, які мають найвище становище. На який із цих щаблів Ви б поставили себе?» (% , 2007 р.).

	1994	1998	2004	2008
1 — найнижче становище	19,4	23,9	14,3	7,7
2	25,3	28,1	20,4	13,4
3	32,3	32,7	33,2	31,9
4	18,6	13,2	23,9	29,4
5	2,2	1,2	6,7	14,3
6	0,4	0,4	0,8	2,4
7 — найвище становище	0,4	0,5	0,7	0,9
Не відповіли	1,4	0,0	0,0	0,1
<i>Середній бал</i>	<i>2,6</i>	<i>2,4</i>	<i>2,9</i>	<i>3,4</i>

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, наскільки справедливими є такі твердження?» (% , 2007 р.).

	Твердження	Вірно	Радше вірно	Важко відповісти	Радше не вірно	Не вірно
1.	Люди найчастіше ставляться до інших людей як до засобу вирішення своїх проблем	19,9	33,9	23,3	15,3	7,4
2.	Люди найчастіше купують дорожчі товари для того, щоб продемонструвати іншим свою забезпеченість	18,6	30,6	20,4	20,1	10,2
3.	Люди найчастіше заводять домашніх тварин (кішок, собак і т. п.) з міркувань моди	6,8	10,9	19,6	28,3	34,2

Розподіл відповідей на запитання: «На Ваш погляд, що з наведеного є в Україні найхарактернішими прикметами сьогодення?» (% , 2007 р.)^{1, 2}.

	%
Хабарництво, корупція	51,3
Невпевненість у майбутньому	43,3
Політична нестабільність	43,3
Розвал економіки	40,3
Зубожіння населення	32,2
Екологічні проблеми	27,8
Безробіття	26,3
Бездуховність	23,0
<i>Свобода слова</i>	22,6

¹ Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К., 2007. — С. 468.

² Щорічне моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України: «Українське суспільство 1992—2007 рр.». Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років).

Продовження табл.

	Слабкість влади	22,1
	<i>Відсутність дефіциту товарів, черг (аби були гроші)</i>	16,6
	Високий рівень злочинності	16,4
	Приватизація	14,5
	<i>Можливість працювати на себе, власна справа</i>	14,3
	<i>Відродження церкви, релігії</i>	11,2
	<i>Демократія</i>	8,7
	<i>Вільний виїзд за кордон</i>	8,6
	<i>Шанс розбагатіти</i>	3,9
	<i>Простір для ініціативи, свобода вибору</i>	3,3
	<i>Піднесення національної культури</i>	2,2
	Важко відповісти	0,9

Соціальне та суспільне

У широкому значенні слова **СОЦІАЛЬНЕ** тотожне поняттю «суспільне» і означає «все те, що належить до суспільства і відмінне від природи».

У вузькому значенні слова, **СОЦІАЛЬНЕ** означає тільки ті аспекти суспільного, які визначаються місцем людей у соціальній структурі, відносинами між соціальними групами та представниками різних класів, націй, трудових колективів тощо.

СТРУКТУРА СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Структура соціологічного знання — це сукупність функціонально визначених, взаємопов'язаних структурних елементів соціологічної науки, що склалися в процесі її історичного розвитку та внутрішньої спеціалізації та диференціації і які утворюють соціологію як цілісну, несуперечливу систему знань.

Найбільш поширеним є **трьохрівневий підхід** до соціологічного знання:

1. **Загальна соціологічна теорія.** Об'єктом цього рівня є суспільство загалом. Виявляє глобальні закономірності розвитку суспільства як цілісної системи.

2. Теорії середнього рівня.

Досліджують певні соціальні спільноти (*соціологія молоді, соціологія міста, етносоціологія, соціологія сім'ї*) та певні соціальні процеси (*соціологія виховання, конфліктів тощо*) — **спеціальні соціологічні теорії**;

вивчають окремі галузі життєдіяльності суспільства (*соціологія економіки, політики, освіти тощо*) — **галузеві соціології**.

3. *Емпірична соціологія*. Вивчення об'єкта соціології здійснюється на основі емпіричних соціологічних досліджень.

I. ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ		
II. ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ		
Спеціальні соціологічні теорії, які вивчають окремі спільноти	Спеціальні соціологічні теорії (галузеві соціології), які вивчають життєдіяльність окремих спільнот у певних сферах	Спеціальні соціологічні теорії, які вивчають окремі елементи соціального механізму
— <i>соціологія міста</i> — <i>соціологія села</i> — <i>соціологія молоді</i>	— <i>соціологія побуту</i> — <i>соціологія праці</i> — <i>соціологія освіти</i> — <i>соціологія економіки</i>	— <i>соціологія активності</i> — <i>соціологія організації</i> — <i>соціологія соціального контролю</i>
III. ЕМПІРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ (<i>Теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних досліджень</i>)		

Інший підхід до структури соціології — за рівнем об'єкта:

1. *Макросоціологія* — про цілісність суспільного організму, про соціальні організації та соціальні системи. Соціологія близька до демографічних, економічних та політичних наук. Макросоціологія оперує поняттями суспільства, культури, соціальних інститутів, соціальних систем і структур, глобальних процесів.

2. *Мікросоціологія* — про масові соціальні процеси та масову поведінку. Соціологія близька до соціальної психології. Мікросоціологія вивчає соціальну поведінку, акцентуючи увагу на її механізмах, поєднуючи міжособистісну взаємодію, мотивацію, стимули групових дій.

За функціями соціологію поділяють на:

1. *Фундаментальну соціологію* — поповнення, збагачення, уточнення наукових знань.

2. *Прикладну соціологію* — накопичення матеріалу для вирішення певних соціальних проблем.

За способом здобуття знань розрізняють:

1. *Теоретичну соціологію* — розробляє основний понятійний апарат, необхідний для вивчення суспільства.

2. *Емпіричну соціологію* — вивчає окремі явища та соціальні факти, застосовуючи соціологічні дослідження.

ФУНКЦІ СОЦІОЛОГІЇ

Функції соціології — це роль, значення соціології у системі соціальних знань та в організації суспільного життя.

Пізнавальна	Вивчення закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ.
Практична	Участь соціології у розробці практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами та суспільством загалом.
Теоретична	Концентрація, пояснення, поповнення та збагачення наявного соціологічного знання, розробка законів та категорій науки на основі дослідження соціальної реальності.
Описова	Систематизація, опис, нагромадження одержаного дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних звітів, наукових статей, книг.
Інформаційна	Збір, систематизація та нагромадження соціологічної інформації, яку одержують внаслідок проведення досліджень. Соціологічна інформація — найоперативніший вид соціальної інформації.
Прогностична	Підготовка соціальних прогнозів (довгострокових та короткострокових). Створення умов для свідомого вироблення та здійснення науково обґрунтованої перспективи розвитку особистості, соціальних груп, суспільства.
Управлінська	Прийняття управлінських рішень. Використання знань для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними системами та соціальними інститутами, соціальними процесами та об'єктами.
Гуманістична	Розробка цілей соціального розвитку, формування соціальних ідеалів та цінностей, програм науково-технічного й соціокультурного розвитку.
Інструментальна	Визначення (вдосконалення та розробка нових) методів вивчення соціальної реальності: методів збору, обробки та аналізу первинної інформації.

Функції

гносеологічні (пізнавальні)	соціальні
Теоретико-пізнавальна	Практико-перетворювальна
Світоглядна	Прогностична
	Організаційно-технологічна
	Критична
	Соціального управління

Голова міжнародної соціологічної асоціації, польський соціолог Петер Штомка¹ стверджував, що функції науки, і соціології зокрема, будуть різнитися залежно від того, в якій країні вона розвивається. Що більш демократичною є країна, то більше зможе наука розвиватися й реалізовувати власний потенціал.

Природничі та суспільні науки виконують *когнітивну* (забезпечення знань) та *практичну* (надання технологічних вказівок щодо використання знань на практиці) функції.

У соціальних наук, зокрема соціології, є *специфічна функція* — функція *звільнення*. Остання полягає тому, що соціологія як наука повинна дати громадськості можливість звільнитися від певних упереджень, критично оцінити явища та процеси, які відбуваються у суспільстві. Соціолог повинен мати змогу проводити дослідження у будь-яких сферах; має підвищитися рівень тих, хто буде сприймати цю інформацію.

Реалізуючи функцію звільнення, соціологія має давати соціологічну мову, дзеркала, карти, мрії та порядок денний.

Мова — йдеться про термінологію, досконале пояснення понять, категоріальний апарат.

Дзеркала — індивіди повинні побачити, що вони не єдині в своїх поглядах, позиціях, оцінці ситуації, «є люди, які думають так само, як ми», ці знання сприятимуть активізації спільної діяльності.

Карти — люди повинні знати, з якого типу суспільства вони вийшли, в якому вони живуть та до якого ідуть. Ці знання дають соціологи-теоретики.

Мрії — можливі сценарії майбутнього, вищі цілі та цінності, які заслуговують на те, щоб їх захищати, досягати.

¹ Штомка П. Сообщество профессиональных социологов. Ежегодная конференция «Современная российская социология в контексте общественных тенденций» 25—26 ноября 2005 г. // [http // www.sociolog.net](http://www.sociolog.net)

Порядок денний — це напрацювання тактики вирішення певних проблем (після аналізу наукового матеріалу, який стосується певної проблеми).

На думку П. Штомки, **соціологія** — це наука, яка повинна у прикладному плані підвищувати рівень освіченості населення і рівень його активності шляхом того, що формулювання певних перспектив, які обираються самостійно населенням.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
2. Соціологія: Учебник. — Волков Ю. Г., Добреньков В. И., Нечипуренко В. Н., Попов А. В. — М., 2000.
3. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология в вопросах и ответах: учеб. пособ. — М., 1999.
4. Гавриленко І. М. Соціологія. Соціальна динаміка. — К., 2001.
5. Гавриленко І. М. Соціологія. Соціальна статика. — К., 2000.
6. Гіденс Е. Соціологія. — К., 1999.
7. Дюргейм Э. Социология и социальные науки // Философская и социологическая мысль. — 1992. — № 5.
8. Комаров М.С. Размышления о предмете социологии // Социологические исследования. — 1990. — № 11.
9. Кравченко А. И. Социология: Учебник для вузов. — М., 2001.
10. Кравченко А. И. Социология: Хрестоматия для вузов. — М., 2002.
11. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К., 1999.
12. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
13. Рысь Ю. И. Степанов В. Е. Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999.
14. Смелзер Н. Социология / Пер. с англ. — М., 1994.
15. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під ред. В. І. Воловича — К., 1998.
16. Соціологія — наука про суспільство // Під ред. В. П. Андрушенка, М. І. Горлача. — К., 1998.
17. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С. О. Макеєва. — К., 2003.
18. Українське суспільство 1992 — 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К., 2007.
19. Человек и общество. Хрестоматия / Под. ред. С. А. Макеєва. — К., 1999.
20. Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. Випуск 1—6. — Л., 1996.
21. Шаленко В. Н. Социология. — М., 2003.
22. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969.
23. Ядов В. А. Размышление о предмете социологии // Социологические исследования. — 1990. — № 2.

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

1. *Періодизація історії соціології.*
2. *Протосоціологія.*
3. *О. Конт — засновник соціології. Позитивізм та натуралізм.*
4. *Марксистська соціологія.*
5. *Соціологічний психологізм.*
6. *Соціологія Е. Дюркгейма.*
7. *Розуміюча соціологія М. Вебера.*
8. *Німецька формальна соціологія.*
9. *Соціологія другої половини ХХ ст.: характерні риси.*

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ (за Юрієм Давидовим)

<p>0 ЕТАП ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ</p> <ul style="list-style-type: none"> ● Стародавній світ (до V ст.); ● Епоха Середньовіччя (V ст. — сер. XVII ст.); ● Новий час (сер. XVII — поч. XIX ст.). 	<p>Протосоціологія — це прасоціологія, ретроспективна соціологія — передісторія соціологічного знання.</p> <p>ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ вивчає факти, здогадки, гіпотези, ідеї, концепції, емпіричні соціальні обстеження минулого, пов'язані з аналізом чи описом соціальних явищ, процесів, тенденцій, які безпосередньо належать до предметної сфери сучасної соціології.</p>
--	---

<p align="center">ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ (за Юрієм Давидовим)</p>	
<p align="center">I ЕТАП ПОЧАТКОВИЙ (поч. XIX ст. — до кінця XIX ст.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Поява <i>контівської програми перебудови наук про суспільство</i> на «позитивних», емпірично обґрунтованих засадах. ❖ Інтенсивно розвиваються емпіричні соціологічні дослідження, однак між ними і соціологічними теоріями суспільства ще відсутній будь-який систематичний зв'язок. ❖ Домінуючим методологічним напрямом виступає позитивізм, натуралізм (еволюціонізм, органіцизм, соціал-дарвінізм, географічна, расово-антропологічна школи). ❖ Набуває поширення марксистська соціальна теорія та теорії соціологічного психологізму.
<p align="center">II ЕТАП КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЯ (кінець XIX ст. — до кінця 20-х рр. XX ст.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Криза натуралістичної соціології. ❖ Інтерес до проблем соціальної дії і взаємодії. ❖ Розробка методів «розуміючої соціології» та концепції соціології особистості. ❖ Поєднуються проблематика загальносоціологічної теорії та емпіричної соціології (Е. Дюркгейм, М. Вебер). ❖ Інституціоналізація соціології як академічної дисципліни.
<p align="center">III ЕТАП СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЯ (кінець 20-х — 70 рр. XX ст.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Формування основних сучасних теоретичних напрямків. ❖ Інтенсивна галузева диференціація соціології. ❖ Вдосконалення методів дослідження. ❖ Лідер-соціологія США. ❖ З кінця 50-х рр. соціологічна думка європейських країн відновлює свої позиції. ❖ Інтенсивне поширення соціології в Латинській Америці та в країнах Сходу.
<p align="center">IV ЕТАП НОВІТНІЙ ПЕРІОД (з 70 р. XX ст. до нашого часу)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Інтерналізація. ❖ Академізація. ❖ Експертизація. ❖ Фактографізація. ❖ Соціологізація інших наук. ❖ Диференціація.

ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ:

1. Стародавній світ (до V ст.);
2. Середньовіччя (V ст. — сер. XVII ст.);
3. Новий час (XVII — поч. XIX ст.).

Стародавній світ (до V ст.)

❖ *Міф та епос* — найдавніші форми відображення дійсності родового та ранньокласового суспільства.

Міфологія та епос — позанаукові форми відображення дійсності, які не задовольняли вимоги нової системи організації суспільного життя — держави.

Виникають елементи наукового знання: філософія, математика, емпіричні соціальні дослідження (згадка про перший перепис населення у стародавніх євреїв пов'язана з іменем Мойсея (XII ст. до н.е.).

Соціально-філософські проблеми суспільства і соціального пізнання (Демокрит, Платон, Аристотель).

❖ не розглядали суспільство як особливе утворення, що розвивається за власними законами (суспільство — об'єкт, а не суб'єкт);

❖ розглядали суспільство у контексті загального цілого відповідно до моделей космічного цілого;

❖ протиставлення чуттєвого досвіду раціональному, «розумному».

Значення історичної науки

- Саме в ній виникають і усвідомлюються важливіші принципи соціального пізнання (об'єкт — людина, суспільство).

- На відміну від філософії, що розглядала буття в контексті всесвіту, логосу, історіографи мали конкретний об'єкт — суспільство, що сприяло розробці принципів і засобів пізнання соціальних явищ.

- Уперше географічні, природні, економічні, психологічні факти розглядалися як фактори, детермінанти історичних подій.

- Порівняно з міфом та епосом, вводяться нові елементи відтворення явищ та подій: їх хронологічна послідовність, простір, час, спроби розкриття причин, фіксація поодинокого й особливого без аналізу загального, оскільки останнє мислилось як аналог одиничного.

Слабкість — у споглядально-констатуючому характері.

Соціальне значення епохи Середньовіччя

Раннє середньовіччя (V—XI ст.)

Період розвинутого феодалізму (XI—XV ст.)

Пізнє середньовіччя (кінець XV ст. — сер. XVII ст.)

Якщо соціальні парадигми рабовласницького суспільства відбивали залежність людини від природи і держави-поліса, що в світогляді виступало як фатум, доля, жорстокий детермінізм, то **соціальна парадигма середньовіччя поєднувала кілька нових принципів:**

- у світоглядному плані космологічний фаталізм змінюється християнським провіденціалізмом;
- у соціально-історичному та політичному аспектах відбувається переорієнтація із демосу, поліса як суб'єкта на особистість як творчу силу в системі соціальних відносин;
- поєднання християнського провіденціалізму із земним суб'єктивізмом втілюється в **новому вченні про свободу індивідуального вибору і особистої відповідальності за нього перед неземним суддею.**

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

суспільної думки епохи нової історії

1	Інтенсивний розвиток наукової думки. Розкріпачення від теології (вчення про Бога).
2	Соціальне пізнання стає на пошук природничих факторів розвитку суспільства.
3	Поступово розпадається середньовічна система цінностей світосприйняття.
4	Ідея рівності людей перед Богом в ідеології молоді буржуазії трансформується в ідею рівності людей за своєю природою і пошук причин їх фактичної нерівності в суспільстві.
5	Буржуазія стає домінуючим, провідним суб'єктом у системі суспільних відносин, вона вже реально править державою, вірить у своє майбутнє і намагається якомога більше знати про суспільство і людину, про їх зв'язок з природою.
6	Виникає нова соціальна парадигма, пов'язана з натуралістичним розумінням світу природи та людини. Натуралізм перетворюється в домінуючий принцип науки, в тому числі і науки про людину. Його панування в усіх галузях знання було пов'язане з виключенням надприродного і чудесного.

О. КОНТ — ЗАСНОВНИК СОЦІОЛОГІЇ. ПОЗИТИВІЗМ ТА НАТУРАЛІЗМ

ОГЮСТ КОНТ (Франція; 1798—1857 рр.).
(«Курс позитивної філософії», «Система позитивної політики»).

— У роботі «Курс позитивної філософії» (1839 р.) О. Конт уперше вжив термін «**соціологія**». (Спочатку він використав термін «соціальна фізика», потім від нього відмовився у зв'язку з тим, що так назвав науку про суспільство бельгійський вчений-математик А. Кетле).

Ініціатор виокремлення соціології як самостійної науки.

— Обгрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства.

— У структурі соціології розрізняв:

СОЦІАЛЬНУ СТАТИКУ — анатомія суспільства (досліджує соціальні інститути: СІМ'Я, ВЛАСНІСТЬ, ДЕРЖАВА), теорія суспільного порядку, раціональна, ефективна організація суспільства, досягнення соціальної гармонії (консенсусу) (закони статистики, порядку, організації та функціонування соціальних систем).

Призначення держави, урядів та інших соціальних інститутів і полягає в забезпеченні дії законів консенсусу. А такі явища, як розподіл праці, індивідуалізм і егоїзм є в багатьох випадках джерелами розпаду соціальних систем, припинення соціального життя. Серед інститутів, які забезпечують гармонійне, узгоджене функціонування суспільної системи, О. Конт детально аналізує сім'ю, деякі форми кооперації; значну увагу він приділяє релігії, моралі, звичаям, істотно недооцінюючи, однак, роль у цих процесах економіки, матеріальних факторів.

та

СОЦІАЛЬНУ ДИНАМІКУ (загальні закони соціального розвитку, прогресу). Цей ряд складають первинні та вторинні фактори. Первинні — духовні, вторинні — «природні»: клімат, приріст населення, тривалість людського життя... Головну роль, за О. Контом, у прогресі людства відіграють первинні фактори, вторинні здатні здійснювати лише супутні дії, тобто або прискорювати, або вповільнювати дію первинних факторів.

— Основними засадами **позитивізму** Конт вважав спрямованість науки на:

1. реальне на протипагу химерному;
2. корисне на протипагу марному;
3. достовірне на протипагу непевному;
4. позитивне (конструктивне) на протипагу негативному (деструктивному).

<p>— Розглядав суспільство як певну органічну цілісність, яка ґрунтується на солідарності та суспільному поділі праці і розвивається за природними законами, а отже, має вивчатися точними методами природничих наук у межах соціології. Визначив основні методи соціології — спостереження, експеримент та порівняння (історичний).</p>
<p>— Щодо закономірностей розвитку суспільства виходив із закону трьох стадій розвитку суспільства та мислення: 1) теологічна (фетишизм, політеїзм та монотеїзм) (<i>примітивна</i> — релігійна міфологія); 2) метафізична (<i>проміжкова</i> — абстрактні знання) (1300—1800 рр.); 3) позитивна (<i>наукова стадія</i> — наукові дослідження).</p>
<p>— Наука соціологія повинна давати відповіді на питання: «Що існує?» та «Як відбувається явище?», вміти передбачити і розв'язувати проблеми, що виникають (практичне використання досягнень науки в цілях здійснення соціальних реформ). Антиіндивідуаліст (<i>суспільство саме себе творить і людину такою</i>).</p>
<p>Основний зміст соціологічних поглядів О. Конта:</p> <ul style="list-style-type: none"> • При вивченні соціального життя потрібно покладатися не на здогадки, а на спостереження, порівняльні методи. • Вивчення соціальних явищ не може бути абсолютним, а завжди є відносним, залежно від нашої організації і нашого становища в соціальній сфері. • Усе існує лише тією мірою, якою це буде доведено наукою (лише у тому випадку, коли будуть вивчатися реальні факти суспільного життя). • Існує взаємозв'язок соціальних елементів, частин і підрозділів (людей, груп, спільнот ...). • Поряд із мовою, релігією, поділ праці призводить до ускладнення суспільства; до зміцнення соціальної солідарності.

О. Конт формулює основоположні принципи соціології:

натуралізм	пояснення суспільних закономірностей у більш-менш чіткій відповідності до природних закономірностей;
органіцизм	опис суспільства як цілісної системи (на протигагу механістичним моделям, які розглядають суспільство як агрегат елементів);
еволюціонізм	націлює на аналіз суспільної історії як переважно еволюційного, повільного та безперервного процесу.

Керувався принципом «багатофакторності» історичного процесу.

ПАРАДИГМА ПОЗИТИВІЗМУ (найбільш впливова за доби становлення соціології)	
—	Постулат онтологічного натуралізму (<i>культурні і природні явища якісно однорідні</i>).
—	Постулат методологічного натуралізму (<i>система соціальних знань повинна будуватися за моделлю фізичних наук, використовувати їх методологічні установки</i>).
—	Постулат феноменалізму (<i>перебільшення ролі досвіду і чуттєвих даних в соціологічному пізнанні на протизвагу умоглядним висновкам, які часто панують у соціальній філософії</i>).
—	Принцип «ціннісної нейтральності» (<i>соціолог повинен утримуватися від будь-яких ціннісних тверджень стосовно природи явищ та процесів, що вивчаються, і одержаних результатів</i>).
—	Визнання інструментального характеру наукового знання — <i>орієнтація на соціальну інженерію</i> .

НАТУРАЛІСТИЧНІ ШКОЛИ	
	<i>Головна роль у розвитку суспільства належить:</i>
Географічна <i>Томас Бокль</i> <i>(1821—1862 рр.)</i>	Географічним положенням та природним умовам.
Німецької геополітики <i>Карл Хаусхофер</i> <i>(1869—1946 рр.)</i>	Природничим чинникам, географічно детермінованим тенденціям політичного розвитку та експансії держав-організмів. Дефіцит «життєвого простору» та неприродність політичних кордонів Німеччини використовували як аргумент для виправдання фашистської агресії.
Расово-антропологічна <i>Жозеф-Артюр де Гобіно</i> <i>(1816—1882 рр.)</i>	Спадковості, «расовим відборам», боротьбі «вищих» рас проти «нижчих».
Органічна <i>Альберт Шеффле</i> <i>(1831—1903 рр.)</i>	Аналогічно до живого організму — розподілу функцій між органами. Економічне життя ототожнювалося з обміном речовин в організмі.
Соціал-дарвініська <i>Людвіг Гумплович</i> <i>(1838—1909 рр.)</i>	Закономірностям біологічної еволюції і принципам природного відбору, боротьбі за існування і виживання найбільш пристосованих організмів (наприклад, класова боротьба — природний та основний закон).

Герберт Спенсер (Англія; 1820—1903 рр.).
Основи соціології

- **Прибічник О. Конта.**
- Заснував **органічний напрям** у соціології.
- Основа його вчення — *метод аналогії* між **біологічним** та **соціальним** (над-органічним) організмом та їх еволюцією.
- **Соціальний організм** складається з трьох основних систем:
 - *регулятивної,*
 - *вироблюючої засоби життя,*
 - *розподільчої.*
- Вводить категорію **соціальний інститут** (*розрізняє: домашні, обрядові, політичні, церковні, професійні та промислові інститути*).
- Джерелом класових відмінностей вважає завоювання:
 - переможці утворюють панівний клас,
 - переможені — раби.
- Головне — вивчення не суспільства загалом, а його структурних одиниць, їх функцій та взаємозв'язків.
- Заклав основи **структурного функціоналізму**.
- Головна праця «**Основи соціології**» (1896 р.), в якій він робить висновок: перемагає те суспільство, в якому більша кількість людей пристосовується до промислової праці, але при цьому владні структури поважають особисті потреби та інтереси.
- Вважав, що розвиток суспільства відбувається за **законами природної еволюції**, які людина змінити не в змозі (і не потрібно).
- **Центральне поняття** — **еволюціонізм** (еволюція — інтеграція матерії; еволюційний підхід — вивчення кожного явища в його розвитку).
- **Індивідуаліст** (*людина творить себе і суспільство; суспільство існує заради добробуту його членів*).
- **Ідеолог лібералізму** (*вільна людина від догм, традицій, державного та суспільного примусу*).

МАРКСИСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ

МАРКСИЗМ

Карл Маркс (Німеччина; 1818—1883 рр.),
Фрідріх Енгельс (Німеччина; 1820—1895 рр.).
Основні ідеї

Базис-надбудова (система матеріально-виробничих відносин — першооснова, «базис», на якому ґрунтуються інші відносини людей — правові, політичні, ідеологічні (**надбудова**)). Економічна сфера набуває значення первинної субстанції, або є незалежною змінною щодо інших соціальних явищ і процесів).

Органічної цілісності суспільства (суспільство — організм, всі елементи якого підпорядковані єдиній меті).

Діалектичного розвитку суспільства (орієнтує на вивчення процесів суспільної динаміки як певних фаз, де гармонійні зв'язки порушуються дисонансами і конфліктами, розв'язання яких дає підставу до відновлення гармонії на якісно новому рівні). Відштовхуються від натуралістичних установок позитивізму, який вимагає розглядати соціальні явища як об'єктивні факти і будувати суспільствознавство за взірцем природознавства, з характерними для останнього причинно-наслідковими поясненнями процесів та явищ оточуючого світу.

**Відмінності
між позитивізмом та соціологічною концепцією марксизму**

Вона розглядає суспільство не як продовження й вищий продукт природи, а як об'єктивну реальність особливого гатунку, яка саморозвивається; причини розвитку суспільства слід шукати в ньому самому, а не поза його межами.

На основі позитивістських концепцій будуються чисельні способи вдосконалення існуючого капіталістичного ладу шляхом реформ і соціальної політики держави. Позитивістська соціальна політика визнає лише еволюційний тип суспільного розвитку і заперечує необхідність соціальних революцій. Вважає, що будь-яке суспільство можна реформувати, а соціальні конфлікти розв'язати шляхом мирним, у чому значна роль належить саме соціології. Марксизм вважає капіталістичне суспільство принципово нездатним до подальшого існування, заперечує саму можливість його реформування і вдосконалення, прирікає на загибель.

Марксистська соціологічна теорія порушує позитивістський принцип об'єктивності наукового знання, відкрито стаючи на захист одного класу — пролетаріату і відверто прагнучи знищення іншого класу — буржуазії. Тому вона є не лише і не стільки теорією, скільки ідеологією і політичною практикою, заклик до насильницького повалення буржуазного ладу.

Соціологічний позитивізм прагне будувати свої концепції на базі дослідних даних. Марксизм в соціології приділяє значну увагу інтерпретації категорій і понять, залишаючи поза розглядом проблему надійності емпіричної бази і зв'язок між емпіричним і теоретичним рівнями дослідження. Далі це призведе до односторонності трактування капіталізму і нехтування його нових ознак: підвищення рівня життя пролетаріату; зростання середнього класу; успішність здійснення реформ і раціонального планування тощо.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПСИХОЛОГІЗМ

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПСИХОЛОГІЗМ
(КІНЕЦЬ XIX ст.).**

Критикують марксизм та позитивізм, які, на їхню думку, не дозволяють враховувати найбільш важливий фактор суспільного буття — роль людської психіки і свідомості.

До психологічного напрямку в соціології належать теоретичні системи, предметом дослідження яких є загальні закономірності та рушійні сили суспільного розвитку, а об'єктом є суспільство та великі соціальні спільноти.

Детермінований:

- інтересом до проблем мотивації та психологічних механізмів соціальної поведінки;
- зародженням експериментальної психології та її інституціоналізацією.

ОСНОВНІ ТЕЧІЇ:

<p>1. Психологічний еволюціонізм <i>Лестер-Френк Уорд</i> (1841—1931 рр.)</p>	<p>Спонтанний розвиток стихійних сил (генезис) із появою людства доповнюється свідомими діями людини, що ставить перед собою певні цілі. Свідомий бік еволюції — телезис. Первинною соціальною силою є первинні бажання (<i>голод, прага...</i>), на основі яких формуються складніші бажання (<i>інтелектуальні, моральні, етичні</i>).</p>
<p>2. Інстинктивізм <i>Вільям Мак-Дугалл</i> (1871—1938 рр.)</p>	<p>Кожне суспільне явище — певний інстинкт або низка інстинктів (<i>війни — схильність до забіякуватості; нагромадження багатства — скупість та схильність до корисливості; спільне життя та діяльність — стадний інстинкт</i>).</p>
<p>3. Психологія народів <i>Моріц Лацарус</i> (1824—1903 рр.)</p>	<p>Головна історична сила — «народний дух», який виражає психічну подібність індивідів однієї нації. Індивіди — продукт загального «народного духу».</p>
<p>4. Психологія натовпу (групові теорії) <i>Гюстав Лебон</i> (1841—1931 рр.)</p>	<p>Будь-який масовий рух ототожнювали з ірраціональним та руйнівним натовпом (анонімність, психологічне зараження і навіювання «людини натовпу»), (на зміну «ері еліт» приходять «ера натовпу» — початок занепаду).</p>
<p>5. Інтеракціоналізм <i>Чарльз Хортон Кулі</i> (1864—1929 рр.)</p>	<p>Процес взаємодії індивідів (соціальних істот, що належать до певних соціальних груп і виконують певні ролі). Суспільство існує завдяки взаємодії між його складниками — людьми та соціальними групами.</p>

СОЦІОЛОГІЯ Е. ДЮРКГЕЙМА.

Французький соціолог ЕМІЛЬ ДЮРКГЕЙМ (1858—1917 рр.) «Правила соціологічного методу», «Метод соціології»	
Дві тенденції в соціологічній концепції:	
Позитивистський натуралізм	<p>— випливає з розуміння суспільства за аналогією до природи (продовжує на якісно новому рівні, намагається будувати соціологію за зразком природничих наук);</p> <p>— знаходить відображення у принципі: «соціальні факти слід розглядати як речі»;</p> <p>— це зумовлює причинний та функціональний аналіз соціальних фактів (суспільство розуміється як соціальна цілісність, подібна живому організму з його досконалою системою органів та функцій, що історично розвивається від простого до складного);</p> <p>— виводить поняття суспільств нормального типу, норми та патології (емпірично фіксованою ознакою є поширеність соціального явища або рідкість, винятковість);</p> <p>— усі ці положення дають підстави визнавати Дюркгейма одним із провідних науковців, які заснували <i>структурний функціоналізм</i>.</p>
Соціальний реалізм	<p>— Вимагає розуміння суспільства як реальності особливого типу, відмінної від усіх інших її видів (хімічної, біологічної, психологічної) та домінуючої над індивідом.</p> <p>Соціальні факти — елементи соціальної реальності, сукупність яких утворює суспільство, і які складають предмет соціології (колективність, розповсюдженість, примусовість для індивіда). Соціальні факти поділяються на:</p> <p>— морфологічні факти «матеріальний субстрат суспільства» (населення, засоби спілкування, житло...).</p> <p>— фізіологічні «духовні» факти — «колективні уявлення» (релігія, мораль, право ...).</p> <p>Суспільство виникає внаслідок причинної взаємодії індивідів, але згодом стає «вищим» — центральне положення соціального реалізму — визнання пріоритету суспільства, суспільної свідомості, «колективних уявлень» над індивідами.</p> <p>Отже, зазначені вище положення утворюють «соціологізм» — принцип специфічності та автономності соціальної реальності, її домінування над індивідами.</p>
Ідея соціальної солідарності (об'єднання розрізнених індивідів)	<p>Механічна солідарність (примітивні суспільства, розподіл праці незначний; колективна свідомість — як репресивна сила для об'єднання людей в єдине суспільство); об'єднання на основі подібності. Панує <i>репресивне</i> право.</p> <p>Органічна солідарність (розвинені суспільства — сила колективної свідомості послаблюється, зростає органічна солідарність: кожен стає особистістю і бачить особистість в іншому; зростає залежність один від одного; право — захищає індивідів) — в її основі — поділ праці. <i>Реститутивне</i> (те, що відновлює) право.</p>

<i>Аномія</i>	<p>Дезінтеграція суспільства і особи, відсутність чіткої моральної регуляції поведінки індивідів), соціальна нерівність, нестримна класова боротьба, конфлікти тощо.</p> <p>Стан суспільства, в якому у його членів втрачена значущість соціальних норм та цінностей, що призводить до зростання поведінки з відхиленням, а також до самогубств.</p> <p>Відсутність еталонів порівняння, соціальної оцінки власної поведінки, що призводить до «люмпенізованого» стану, втрати групової єдності.</p> <p>У невідповідності, розриві між соціальними цілями та соціально визнаними засобами їх досягнення, що при недосяжності усіх цих цілей законними засобами штовхає багатьох людей на незаконні шляхи їх досягнення¹.</p>
<i>Норма</i>	<p>Норма — те, що має широке розповсюдження, певне статистичне «середнє число», яке відображає стан здоров'я у конкретного соціального цілого; відхилення від норми — патологія; злочинність — норма; зростання злочинності — патологія.</p>
<i>Концепція самогубств «Самогубство», (1897)</i>	<p>Число самогубств є обернено пропорційним мірі інтеграції тих соціальних груп до яких належить індивід.</p> <p>Види самогубств:</p> <p><i>еоеістичні</i> — відсутність тісних зв'язків між індивідом та групою, людина не бачить смислу життя, свої цінності й потреби ставить вище за інші;</p> <p><i>альтруїстичні</i> — індивід настільки залучений до соціальної системи, що готовий пожертвувати власним життям заради суспільства;</p> <p><i>аномічні</i> — соціальне середовище втратило механізми нормативної регуляції поведінки;</p> <p><i>фаталістичні</i> — занадто жорстка регламентація життєдіяльності індивіда в суспільстві зумовлює прийняття рішення про самогубство.</p> <p>Рівень самогубства вище влітку, ніж взимку; серед чоловіків, ніж серед жінок; серед старих, ніж серед молодих; військових, ніж цивільних; протестантів (менш консервативна релігія), ніж католиків; серед одинаків, ніж одружених; жителів міста, ніж села...</p>
<i>Структура соціології</i>	<p>Соціальна морфологія вивчає субстрат суспільства (структуру, географічні фактори, народонаселення, щільність, кількість).</p> <p>Соціальна фізіологія — «життєві прояви суспільства» — охоплює окремі науки: соціологію релігії, моралі, юридичну, економічну, естетичну.</p> <p>Загальна соціологія — теоретичний синтез, найзагальніші закони, філософський аспект знання.</p>
<i>1887 р.</i>	<p>Визнаний професором педагогіки і соціології на філософському факультеті у Франції (Бордо), Дюркгейм першим читає лекції з соціології.</p>
<i>1896 р.</i>	<p>Створив першу у Франції кафедру соціології. Професор соціальних наук (вперше у Франції).</p>
<i>1898 р.</i>	<p>Засновник та редактор соціологічного журналу «Соціологічний щорічник».</p>

¹ Соціологія. Учеб. посіб. / Под ред. Д. С. Клементьєва. — М., 2004. — С. 34.

Механічна та органічна солідарність за Е. Дюркгеймом

	Механічна солідарність	Органічна солідарність
Морфологічна (структурна) основа	Заснована на подібностях (переважає в менш розвинутих суспільствах). Сегментарний тип (спочатку на клановій, потім на територіальній основі). Слабкий взаємозв'язок (дещо слабкі соціальні зв'язки). Дещо малий обсяг населення. Дещо низька матеріальна і моральна щільність.	Заснована на поділі праці (переважає в більш розвинутих суспільствах). Організований тип (злиття ринків і зростання міст). Велика взаємозалежність (дещо сильні соціальні зв'язки). Дещо великий обсяг населення. Дещо висока матеріальна і моральна щільність.
Типи норм (втілені в праві)	Правила з репресивними санкціями. Перевага карного права.	Правила з реститутивними санкціями. Перевага кооперативного права (цивільного, комерційного, процесуального, адміністративного і конституційного).
Формальні ознаки колективної свідомості	Великий обсяг. Висока інтенсивність. Висока визначеність. Влада групи абсолютна.	Малий обсяг. Низька інтенсивність. Низька визначеність. Великий простір для індивідуальної ініціативи і рефлексії.
Зміст колективної свідомості	Висока міра релігійності. Трансцендентність (перевага над інтересами людини і беззаперечність). Приписування вищої цінності суспільству й інтересам суспільства як цілого. Конкретність і детальний характер.	Зростаюча світськість. Орієнтованість на людину (зв'язок з інтересами людини і відкритість для обговорення). Приписування вищої цінності перевагам індивіда, рівності можливостей, трудовій етиці і соціальній справедливості. Абстрактність і загальний характер.

РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ М. ВЕБЕРА

Німецький соціолог МАКС ВЕБЕР (1864—1920 рр.) «Протестантська етика і дух капіталізму» (1904 р.) засновник «розуміючої соціології» (метод розуміння діючих у суспільстві людей); закладає основи «економічної соціології», «соціології релігії»	
—	Найважливішим у соціології є логічне розуміння соціальних процесів і їх наукове осмислення. Завдання — розібратися в суб'єктивних мотивах діяльності, зрозуміти зміст духовного світу суб'єкта соціальної дії. Зрозуміти і пояснити: (об'єднує «пояснення» і «розуміння»): — за допомогою яких осмислених дій люди здійснюють свої прагнення; — які зрозумілі наслідки мали їх прагнення для «осмислено зіставленої поведінки інших людей».
—	Суспільство утворюють соціальні дії окремих індивідів.
—	Основна категорія «соціальна дія», яка передбачас: • <i>суб'єктивну мотивацію (чому?)</i> • <i>та орієнтацію на інших (очікування) «експектацію».</i>
—	До соціальної дії не належать: — дії індивіда, якщо вони не є результатом його творчого волевиявлення, але здійснюються під впливом імпульсів, не осмислених у термінах раціональної мети; — одноманітна поведінка багатьох людей, якщо вона не є результатом свідомої орієнтації один на одного, не заснована на взаємних очікуваннях.
—	Без мотивації і експектації не може бути факту соціальної дії.
—	Чотири типи соціальної дії: — традиційна (визначається звичкою); — афективна (емоціями, несвідомими психологічними імпульсами, відчуттями); — ціннісно-раціональна (свідомою вірою у певну етичну, естетичну, релігійну цінність поведінки незалежно від успіху); — цілерациональна (людина чітко уявляє мету і засоби її досягнення і виникає у відповідь на реакцію інших людей на свої дії. Критерій раціональності — успіх).
—	Відповідно до цих чотирьох видів дії розглядаються і форми культури, аналізуються історичні процеси.

—	<p>Суспільний прогрес здійснюється в міру зростання ролі і місця раціональності. На ранніх етапах — у «традиційному суспільстві» — переважають «традиційний» («звичний») і «афективний» («заснований на почуттях») види соціальної дії. На пізніх, і особливо в сучасному «індустріальному» суспільстві, визначальні — «цілераціональний» і «ціннісно-раціональний» види соціальної дії.</p>
—	<p>Загальним напрямком розвитку суспільства є поширення у всіх сферах його життя раціональності, яка набуває вигляду капіталізму, професіоналізму, етики відповідальності, демократії, протестантських релігій тощо.</p>
—	<p>Як рушійні сили людської історії розглядав не тільки матеріальне виробництво, а й духовність (передусім релігію).</p>
—	<p>Соціологія релігії. Вчення про роль протестантської етики (існує тотожність духу капіталізму та духу протестантського віровчення: кропітка щоденна праця заради слави Божої, скерована на одержання прибутку та аскетичне, позбавлене розкошів життя) як одного з основних факторів розвитку капіталістичного господарства.</p>
—	<p>Почавши з вивчення проблеми, яку роль зіграла зміна релігійної етики у зв'язку з переходом до протестантизму у формуванні сучасного капіталізму з його культом раціональності, Вебер згодом переходить до вивчення соціальних умов виникнення таких великих релігій, як буддизм, індуїзм, конфуціанство, даосизм. Емпірично простежує, де і за яких умов, серед яких соціальних прошарків переважає в релігії ритуалістично-культові основи, де — аскетично-діяльні, де — містико-споглядальні, де — інтелектуально-догматичні.</p>
—	<p>Поняття ідеального типу — зразка і умоглядної конструкції, яка насправді не існує, але до якої слід прагнути (<i>«економічна людина», «церква», «християнство», «економічний обмін», «капітал», «ремесло», «капіталізм»</i>).</p> <p>Завданням соціології є встановлення відповідності реальності ідеальним типам. Ідеальний тип — «інтерес епохи, виражений у вигляді теоретичної конструкції», ідеальна модель для того, що відповідає інтересам людини в сучасній епосі.</p> <p>У суспільстві, як і в природі, немає чистих форм. Однак для того, щоб пізнати зміст поведінки і дій людей, необхідно виробити такі методологічні конструкції, що дозволяли б певним чином орієнтуватися в нескінченному розмаїтті соціальних форм людської діяльності. Таку пізнавальну функцію покликані виконати «ідеальні типи».</p>

Розробляє оригінальну **концепцію соціального управління** — «**панування**», — поділяючи його (залежно від наявності цілераціональної дії) на три види «**легітимного**» панування, що передбачає визнання панування з боку керованих чи підлеглих).

Традиційне

На традиції, автоматичному, «бездумному» підпорядкуванні, звичці.

Засновано на вірі не тільки в законність, але навіть у святенність спрадавна існуючих порядків і властей.

Чистим типом такого панування є патріархальна держава. Тип традиційного панування за структурою схожий із сім'єю. Саме ця обставина робить особливо міцним цей тип легітимності.

Штаб правління тут складається з родичів, особистих друзів і васалів, а підставою призначення на посаду є саме особиста вірність.

Харизматичне

Вплив харизматичної особистості «вождя», «лідера».

Харизма — екстраординарна здатність, якість, що вирізняє людину; якість не стільки придбана, скільки подарована Богом, долею (магічні здібності, пророчий дар, видатна сила духу і слова).

Харизматичний тип є повною протилежністю традиційному. Вебер розглядає харизму як велику революційну силу.

Джерелом особистої відданості є не визнання формального права, а віра і відданість харизмі. Вождь повинен піклуватися про збереження своєї харизми і постійно доводити її існування.

Штаб управління формується на основі *особистої відданості царю*.

При всій протилежності традиційного і харизматичного типів правління між ними спільне: посилаються на особисті відносини між паном і підлеглим і протистоять формально-раціональному пануванню як безособовому.

Харизматичний тип відрізняється тим, що тут немає встановлених (раціонально або за традицією) правил, і всі ухвали виносяться ірраціонально.

Цей тип легітимності авторитарний, авторитет харизматичного лідера базується на силі — не грубій, фізичній, а на силі внутрішнього дару.

	<p>Легальне</p>	<p>В основі — «закон». В державах із таким типом панування підкоряються не особам, а законам. Штаб управління складається з <i>урядовців</i>, які діють за раціональними правилами. Правові основи — принцип, що є в основі легальної держави. Цей принцип виявився, згідно з Вебером, однією з передумов розвитку сучасного капіталізму як системи формальної раціональності. Найчистішим видом легального панування є бюрократія, яка функціонує за допомогою знання, і в цьому полягає її раціональний характер.</p>
—	<p><i>М. Вебер розробляє теорію сучасної бюрократії, «ідеальної бюрократичної організації».</i></p> <p>В основі є:</p>	<p>1 — чіткий поділ і знання своїх функцій (принцип функціональної компетенції), 2 — найсуворіше дотримання ієрархії (принцип бюрократичного авторитету), 3 — виняткове підпорядкування законам, правилам та інструкціям (принцип формалізму), 4 — виключення з роботи суб'єктивного ставлення, особистих почуттів, приватних інтересів (принцип «без гніву і пристрасті» — відоме твердження Тацита: sine ira et studio), 5 — професійна кваліфікація (принцип професіоналізму), 6 — «духовна близькість», збіг поглядів, оцінок, психологічна спільність і т.д. (принцип корпоратизму).</p>
—	<p>Десять заповідей сучасної бюрократії (критерії оптимального функціонування):</p>	<p>1. Посадовці особисто вільні і є суб'єктами влади завдяки знеособленим службовим обов'язкам. 2. Вони організовані в ієрархію офісів. 3. Кожен офіс має сферу компетенції в правовому значенні. 4. У кожному офісі існує вільний відбір. 5. Кандидати призначаються (на основі технічних якостей), а не обираються. 6. Урядовці винагороджуються фіксованою зарплатою. 7. Офіс розглядається як голове заняття посадовця. 8. Організація передбачає кар'єру. Існує система просування. 9. Урядовець працює відокремленим від власності і без довічного привласнення посади. 10. Він підпорядкований суварій дисципліні і контролю за поведінкою.</p>

Німецька формальна соціологія
(Георг Зіммель, Фердинанд Тьонніс)

<p>Георг Зіммель (1858—1918 рр.)</p>	<p>Соціологія — аналітична дисципліна, яка повинна сприяти дослідженню найбільш загальних рис соціального процесу, різних форм соціального існування, а також виробити систему загальних понять та типів, необхідних для опису та розуміння конкретних явищ.</p> <p>Суспільство складають соціальні відносини і міжособистісні взаємодії. На основі взаємодії виникають нові форми усупільнення — соціації.</p> <p>Вирізняє для аналізу форми усупільнення — «соціації»:</p> <ul style="list-style-type: none">— соціальні процеси (розподіл праці, утворення політичних партій, суперництво, підкорення, мода);— соціальні типи — <i>тобто людей, які набули певних соціальних якостей</i> (аристократ, авантюрист, геній, керівник, підлеглий, відступник);— моделі розвитку (процес взаємозв'язку розширення соціальних груп (диференціація) з посиленням вияву індивідуальності; негативний бік — відчуження).
<p>Фердинанд Тьонніс (1855—1936 рр.)</p>	<p>Вбачає специфіку соціології (порівняно з іншими суспільними науками) в:</p> <ul style="list-style-type: none">— абстрактному,— ідеалізованому,— а отже, формалізованому характері її об'єкта. <p>Метод соціології базується на принципах ізолюючої абстракції, шляхом якої визначаються «чисті форми» соціальної взаємодії, прямих аналогів яким у суспільному житті може й не бути. Саме тому — «формальна соціологія».</p> <p>Соціальні зв'язки, які ґрунтуються на волі до взаємності, можуть бути двох типів:</p> <ul style="list-style-type: none">➤ реального, органічного (гемайншафту) — спільноти;➤ механічного, ідеального (гезельшафту) — суспільства.

СОЦІОЛОГІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.: ХАРАКТЕРНІ РИСИ¹

ХАРАКТЕРНІ РИСИ	
<i>Інтерналізація</i>	Зростання кількості праць з соціології в усіх цивілізованих країнах світу.
<i>Академізація</i>	Перетворення її в академічну науку, яка посідає чільне місце в університетських програмах.
<i>Експертизація</i>	Ширше залучення соціологів як експертів до діяльності державних, громадських і приватних органів та організацій, до праці в галузі соціальної роботи.
<i>Фактографізація</i>	Зростання її об'єктивності, точності й індуктивності, вдосконалення кількісних та якісних методів соціологічних досліджень, покращення техніки їх проведення.
<i>Соціологізація інших наук</i>	Дедалі глибше досліджують вплив соціальних факторів на реальність, яка ними вивчається, і соціологічною тлумачать свої специфічні проблеми.
<i>Диференціація</i>	Зростання її спеціалізації, виникнення нових галузей всередині соціологічної науки, які, своєю чергою, поділяються на ще вужчі відгалуження, та ускладнення внаслідок цього структури соціологічного вчення.

¹ Черний Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. Випуск 2. — Л., 1996.

² Там само.

Структурні парадигми — розглядають організацію, функціонування й розвиток суспільства як єдиного цілого на макрорівні.

Інтерпретативні — акцентують увагу на дослідженні й тлумаченні поведінки людини на мікрорівні.

Емпірична соціологія — займається розв'язанням практичних завдань: керуванням суспільними процесами, розробкою засобів соціального контролю та соціальної інженерії тощо на рівні конкретно-соціологічних досліджень.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.
2. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
3. Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
4. Волович В. Соціологічна освіта в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
6. Западная социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов и др. — СПб., 1997.
7. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К., 1993.
8. История теоретической социологии. В 4-х томах. / Ответ. ред. Ю. Н. Давыдов. — М., 2002.
9. Кравченко А. И. Социология: Учебник. — М., 2003.
10. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ ст. — К., 1996.
11. Современная американская социология. — М., 1994.
12. Современная западная социология. — М., 1990.
13. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під ред. В. І. Воловича — К., 1998.
14. Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології // Соціологія: теорія, метод, маркетинг. — 1998. — № 1.
15. Танчер В. В., Ручка А. О. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
16. Ульяновський В. І. Проекти УСІ М. Грушевського // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 7.
17. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. Випуск 6. — Л., 1996.
18. Чорноволенко В. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука // Соціологія: теорія, метод, маркетинг. — 1998. — № 1.

СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА. ТИПОЛОГІЯ СУСПІЛЬСТВ

1. *Поняття та ознаки суспільства.*
2. *Типологія суспільств.*
3. *Суспільство як соціальна система.*

ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ТИПИ

СУСПІЛЬСТВО	
Аристотель	Ототожнював поліс (місто-державу) із суспільством і протиставляв їх природі.
Розробники теорій «суспільного договору»	Ототожнювали суспільство з державою, що виникає внаслідок суспільного договору, який був укладений із метою припинити природну для людини «війну всіх проти всіх» (Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо).
Георг Вільгельм Фрідріх Гегель	Розмежовує поняття «держави» і «громадянське суспільство» (тобто сфера приватних (майнових) інтересів громадян).
Огюст Конт	Сукупність окремих різнорідних елементів соціального організму; функціонуюча система, заснована на поділі праці.
Герберт Спенсер	Як і О. Конт уподібнював суспільство до біологічного організму.
Еміль Дюркгейм	Вважав суспільство певним надіндивідуальним цілісним утворенням, яке не може бути зведене до суми частин, які його складають.
Карл Маркс	Це сукупність таких взаємин між людьми, які складаються передусім щодо виробництва. Домінуючу роль у житті суспільства відіграє виробництво матеріальних благ (базис), яке поєднує продуктивні сили та виробничі відносини і визначає духовну сферу життя суспільства — ідеологічну надбудову.
Макс Вебер	Суспільство може розумітися як сукупність його членів, які взаємодіють між собою.
Толкотт Парсонс	Розглядав суспільство як систему, яка поєднує ряд підсистем: діючих у ній осіб, зовнішнє середовище, культуру, соціальні відносини тощо. Кожна з цих підсистем реалізує певні соціальні функції і пов'язана з іншими суспільними підсистемами. <i>Система відносин між людьми, заснована на нормах та цінностях.</i>

ОЗНАКИ СУСПІЛЬСТВА (Едвард Шилз)

1. Воно не є частиною будь-якої більшої системи.
2. Шлюби укладаються між представниками певного суспільства.
3. Поповнюється за рахунок дітей тих людей, які є членами цього суспільства.
4. Має свою територію.
5. Самоназва та своя історія.
6. Має свою систему управління.
7. Існує довше, ніж тривалість життя окремого індивіда.
8. Його згуртовує спільна система цінностей, норм, законів, правил.

ОЗНАКИ СУСПІЛЬСТВА

- Спільна територія.
- Загальноприйнята система норм та цінностей.
- Здатність підтримувати й постійно відновлювати інтенсивність внутрішніх зв'язків, забезпечувати стійкість соціальних утворень
- Автономність, саморегуляція, саморозвиток.

Суспільство — це об'єднання людей, які мають єдину територію, історію та культуру, сукупність стійких взаємозв'язків та взаємодій, що складаються між людьми в процесі їхньої практично-господарської діяльності та соціального життя.

СУСПІЛЬСТВО — найбільше об'єднання людей, тісно пов'язаних між собою різноманітними взаємодіями, загальною територією, історією, культурою.

КРАЇНА

Відокремлена територія незалежного проживання певного суспільства з власними кордонами та суспільним устроєм

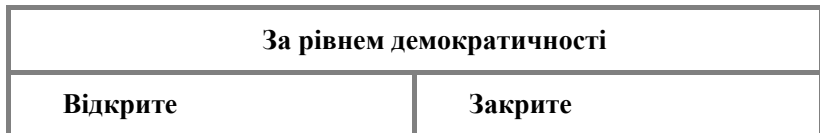
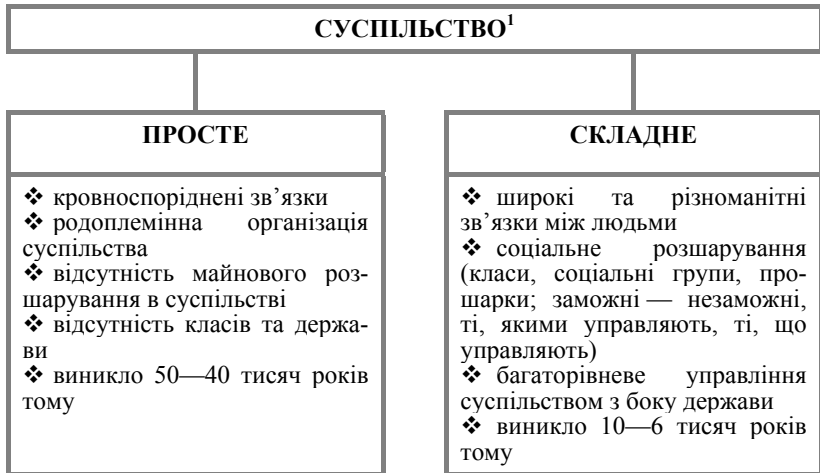
ДЕРЖАВА

Базовий інститут політичної організації певного суспільства (країни) з певним режимом влади та органів управління

Країни вивчає географія
Держави — політологія
Суспільство — соціологія

Суспільство — це складна система взаємозв'язків та взаємодій, що складаються між людьми в процесі соціального життя.

ТИПОЛОГІЯ СУСПІЛЬСТВ

¹ Рысь Ю. И., Степанов В. Е. Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999.

		За способом здобуття засобів існування (Г. Ленські)		
Прості	Дописемне	Мисливців та збирачів (200—100 тис. р.)		
		Скотарство	Огородництво (30—40 тис. р. тому)	I революція (одомашнення тварин)
Складні	Писемне (до 10 тис. р. тому)	Аграрне (8—10 тис. р. тому)		II революція аграрна (винайдення плуга)
		Індустріальне (250 р. тому)		III революція промислова (паровий двигун, 1765 р.)
		Постіндустріальне		IV революція інформаційна (мікросіпи)

ГЕРБЕРТ СПЕНСЕР ТИПИ СУСПІЛЬСТВА:	
Військове	— характеризується сильним <i>централізованим контролем та ієрархічним порядком влади</i> . Все життя, передусім, підпорядковане дисципліні, церква схожа на військову організацію. <i>Індивід примусово підпорядкований соціальному цілому.</i>
Індустріальне	— переважають промисловість та торгівля, з'являється політична свобода, а <i>соціальна організація стає гнучкішою. Влада розглядається як відображення волі індивідів, об'єднання яких є добровільним.</i>

Характеристики	Військове	Індустріальне
Домінуюча функція або діяльність	Спільна діяльність з оборони та наступу для збереження та збільшення території.	Мирна; взаємне відновлення індивідуальної діяльності.
Принцип соціальної координації	Примусова кооперація; підтримується владним примусом.	Вільна кооперація; підтримується договором та принципами справедливості.
Відносини індивіда та держави	Індивід для держави; обмеження свободи, власності та мобільності.	Держава для індивіда; свобода; певні обмеження власності та мобільності.
Відносини між державою та іншими організаціями	Всі організації публічні; приватні організації унеможливаються.	Стимулювання приватних організацій.
Структура держави	Централізована.	Децентралізована.
Структура соціальної стратифікації	Фіксованість статусу, виду занять, місця проживання, спадковість статусу.	Пластичність та відкритість статусу, професії та місця проживання, рухомість статусу.
Тип економіки	Автономність та самодостатність економіки, мала зовнішня торгівля; протекціонізм.	Втрата економічної автономності; взаємозалежність завдяки торгівлі; вільна торгівля.
Значущі соціальні та особистісні риси	Патріотизм; хоробрість, шанобливість, лояльність, покірність, віра у владу, дисципліна.	Незалежність, повага інших, супротив насиллю, індивідуальна ініціативність, правдивість, доброта.

Фердинанд Тьонніс

	Гемайншафт	Гезельшафт
1. Тип волі, покладений в основу	Природна, інстинктивна	Розумова, раціональна
2. Зміст волі	Емоційні, афективні, напівінстинктивні ваблення, нахили і спонукання	Система намірів та цілей, засобів їх досягнення
3. Соціальні зв'язки	Базуються на почутті близькості, відрізняються тривалістю і стабільністю соціальних контактів, спільною підтримкою традицій і прагненням зберегти самототожність індивіда	Базуються на раціональних цілях і відрізняються доцільністю, розрахунком, відносною сталістю і обмеженою участю індивідів у цих зв'язках і соціальних інститутах
4. Форми об'єднання	Мовні, сімейні, побутові, релігійні, етнічні спільноти	Виробничі, професійні, наукові, торговельні спілки
5. Сфера розповсюдження	Переважно село, де зв'язки сильніші, ніж воля окремої людини, і утворюють тривале, надійне, затишне, спільне життя	Переважно місто з міською субкультурою; публічність і світ, у які людина потрапляє як у щось чуже
6. Суть спільності	Життєвий організм	Механічний агрегат

За способом виробництва та формою власності (К. Маркс) (суспільно-економічні формації)		
Суспільно-економічна формація	Власність на засоби виробництва	Основні класи
комуністична комунізм соціалізм	загальна	<i>без класів</i> робітники та селяни
капіталістична	приватна	<i>капіталісти</i> <i>робітники</i>
феодална	приватна	<i>феодала та селяни</i>
рабовласницька	приватна	<i>рабовласники та раби</i>
первіснообщинна	загальна	<i>без класів</i>

Даніел Белл

↳ доіндустріальне
↳ індустріальне
↳ постіндустріальне суспільство

Поняття **постіндустріального** суспільства є великим узагальненням. Його значення легше збагнути, коли точно встановити п'ять вимірів або компонентів терміна:

1. **Економічна ділянка:** перехід від виробляючої товари до обслуговуючої економіки.
2. **Поділ населення за родом занять:** перевага професійно-технічного класу.
3. **Осьовий принцип:** провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень і політичних формулювань.
4. **Орієнтація на майбутнє:** контроль технології і технологічної оцінки.
5. **Ухвалення рішень:** створення нової «інтелектуальної технології».

Порівняльна характеристика різних типів суспільств (початок 90-х рр. XX ст.) ¹			
Тип суспільства	доіндустріальний	індустріальний	постіндустріальний
Характерні представники	Афганістан, Ангола, Ефіопія, Нікарагуа	Італія, Франція, Великобританія	Країни, що найбільше наблизилися до цього типу: США, Японія.
ВВП на душу населення	До 400\$	Більше 1000\$	Більше 18 000\$
Основний фактор виробництва	Земля	Капітал	Знання

¹ Рьсь Ю. И. Степанов В. Е. Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999. — С. 116.

Порівняльна характеристика різних типів суспільств (початок 90-х рр. XX ст.)¹			
Тип суспільства	доіндустріальний	індустріальний	пост індустріальний
Основний продукт виробництва	Продукти харчування	Промислові вироботи	Послуги
Характерні риси виробництва	Ручна праця	Широке застосування механізмів, технологій	Автоматизація виробництва, комп'ютеризація суспільства
Характер праці	Робота на землі	Переважно стандартна діяльність	Різке підвищення творчих засад у діяльності
Зайнятість населення	Близько 75 % — в сільському господарстві	Близько 10 % — в сільському господарстві	В сільському господарстві — до 3 %; в промисловості — близько 33 %
Основний вид експорту	Сировина	Продукти виробництва	Послуги
Політика в сфері освіти	Боротьба з безграмотністю	Підготовка спеціалістів	Безперервна освіта
Кількість вчених на 1 млн жителів	Близько 100	Близько 200	Близько 200
Смертність на 1000 осіб	Близько 20 осіб	Близько 10 осіб	Близько 10 осіб
Тривалість життя	40—50 років	Понад 70 років	Понад 70 років
Вплив людини на природу	Локальний неконтрольований	Глобальний	Глобальний та контрольований
Взаємодія з іншими країнами	Несуттєва	Тісний взаємозв'язок	Відкритість суспільства

¹ Рысь Ю. И. Степанов В. Е. Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999. — С. 116.

Девід Рісмен зазначав, що певному типу суспільства відповідає характер, властивий для модальної (найбільш розповсюджені) особистості.

Типологія за Девідом Рісменом¹:

<p><i>Високий потенціал приросту населення:</i> орієнтовані на традицію типи</p>	<p>Це суспільства на стадії «<i>високого потенційного приросту населення</i>»: високий рівень народжуваності супроводжується високою смертністю. Як наслідок — стабільна демографічна ситуація, хоча мало хто жив довше 30 років, молодь — значна частина населення. Низький рівень життєвих очікувань та досить швидка зміна поколінь притаманна суспільствам першого типу. Таке суспільство називають <i>традиційним</i> (доаграрні та аграрні суспільства). Діяльність індивіда підпорядкована традиції, культура повсякчас контролює поведінку. Орієнтація-на-традицію — основний спосіб забезпечення конформності. Відносна стабільність такого суспільства забезпечується зокрема завдяки рідкісним проявам відхилень та інновації. Індивід невіддільний від соціального середовища. Мотивом поведінки є страх перед ганьбою, зумовленою порушенням усталених норм.</p>
<p><i>Перехідне зростання:</i> орієнтовані — на себе типи</p>	<p>Друга стадія «<i>перехідного зростання</i>»: різкий приріст населення відбувається завдяки високій народжуваності та зниженню рівня смертності (внаслідок зростання кількості продуктів харчування, винайдення нових методів лікування, покращення санітарно-гігієнічних умов тощо), що надалі призводить до зменшення народжуваності. Перенаселення, у зв'язку з яким людина відходить від традицій, створюючи міста; з'являється модальний тип — особистості з інтернальною системою цілей. Головним способом конформності постає <i>орієнтація-на-себе</i>; виживає, долає перешкоди на певному етапі той, хто проявляє кмітливість, ініціативу, раціональність, турбується передусім про себе; відбувається послаблення традиції. Особистість набуває почуття контролю за власним життям. Орієнтація-на-себе — типовий характер представника «старого» середнього класу — банкіра, дрібного власника, торговця. Індивіди можуть залишатися стабільними, навіть коли вони не отримують постійного підтвердження соціального схвалення їхньої діяльності.</p>
<p><i>Початок спаду населення:</i> орієнтовані-на-іншого типи.</p>	<p>Зростання населення незначне: через низьку народжуваність та смертність. Населення старіє. Джерелом орієнтації стає інша людина: сучасники — як знайомі, так і не знайомі, це зумовлено соціалізацією особистості. Виникає потреба подобатися іншим, бути їм потрібним, отримувати від них схвалення. <i>Орієнтація-на-інших</i> — типовий характер представника «нового» середнього класу — бюрократа, державного службовця. Це — людина космополіт. Чуйна, комунікабельна, здатна швидко налагоджувати тісні міжособистісні зв'язки.</p>

¹ Рісмен Д. Некоторые типы характера и общество // Человек и общество. Хрестоматия / Под. ред. С. А. Макеева. К., 1999. — С. 187—218.

I-III стадії відповідають: доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному суспільству.

Ентоні Гіденс характеризує *сучасне суспільство*¹. Серед його ознак він називає:

1) *надзвичайний динамізм*, який проявляється у зростанні швидкості змін, що відбуваються у суспільстві: змін у соціальних практиках та зразках поведінки.

2) *глобальність простору*, на якому відбуваються зміни (суттєво відрізняється від поширення тих змін, що відбувалися в традиційному суспільстві);

3) *внутрішню природу* сучасних соціальних інститутів — з'явилися нові соціальні форми (сучасне виробництво переважно залежить від неживих джерел енергії).

Одним із основних параметрів сучасного суспільства є якісне зростання ризиків. Ризики характеризують: їх невизначеність, негатив наслідків та значущість (цінність) втрат. Люди думають категоріями ризику. Усі сфери життєдіяльності пов'язані з безперервним очікуванням та прорахуванням ризиків.

СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

Суспільство — це така система, основними елементами якої є особистості, а також інші соціальні суб'єкти, соціальні норми та соціальні зв'язки.

Соціальна система складається з елементів, які своєю чергою, можуть розглядатися як системи. Такі елементи називають підсистемами.

Як такі соціальні підсистеми можуть розглядатися:

- соціальні інститути,
- соціальні організації;
- соціальні спільноти.

¹ Э. Гидденс: Синтез деятельных агентов и самоорганизующихся структур // Кравченко А. И. Социология: парадигмы через призму социологического воображения: Учеб. для вузов. — М., 2004. — С. 477—482.

**СИСТЕМА — ЦЕ СУКУПНІСТЬ ВЗАЄМОПОВ'ЯЗАНИХ
ЕЛЕМЕНТІВ, ЯКІ УТВОРЮЮТЬ СОБОЮ НЕРОЗРИВНУ
ЦІЛІСНІТЬ**

(Будь-яку систему передусім характеризують)

СТРУКТУРА

Це сукупність зв'язків елементів цілого один з одним і з цілим загалом та взаємовідносини між ними

ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ

Це об'єкти, явища, які входять до складу системи, утворюючи останню, і розглядаються в межах цієї системи як неподільні

СИСТЕМНІ ЯКОСТІ

Це сукупність таких якостей системи, що в своєму поєднанні відрізняють її від будь-якої іншої системи і не можуть бути зведені до суми якостей її елементів, а зумовлені взаємодією усіх складників між собою та системою загалом.

СПЕЦИФІЧНІ ЯКОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

	ПОЛЯГАЄ В	ДОСЯГАЄТЬСЯ ЧЕРЕЗ
Цілісність	Неможливості існування, відтворення та розвитку окремих частин поза взаємозв'язками з іншими частинами і системою загалом	Суспільне виробництво; спілкування
Відкритість	Неможливості існування поза взаємодією з навколишнім середовищем	Обмін речовиною, енергією, інформацією з природою та іншими соціальними системами
Надзвичайна складність	Тому, що суспільство як соціальна система складається з цілого ряду інших систем нижчого рівня (політика, економіка, культура тощо)	Взаємодією цих складових частин суспільства
Саморозвиток	Тому, що джерело розвитку суспільства знаходиться всередині нього	Нереалізованість потреб, інтересів, цілей, ідеалів діяльності соціальних суб'єктів

Карл Маркс

Суспільство — це сукупність таких взаємин між людьми, які складаються передусім з приводу виробництва. Домінуючу роль у житті суспільства відіграє виробництво матеріальних благ (базис), яке поєднує продуктивні сили та виробничі відносини і визначає духовну сферу життя суспільства — ідеологічну надбудову.

ІДЕОЛОГІЧНА НАДБУДОВА (релігія, закони, філософія, політика...)	<i>перебувають у стані протистояння</i>	МАТЕРІАЛЬНИЙ БАЗИС		
		продуктивні сили	<i>потенційно конфліктні один, одним</i>	виробничі відносини

Т. Парсонс (1902—1979) вважав, що суспільство — це складна соціальна система, яка поєднує соціальні групи, соціальні інститути та індивідів, що перебувають в активній взаємодії, спрямованій системою цінностей. Саме система моральних цінностей, що поділяється людьми, дозволяє їм інтегруватися в суспільство.

Відношення структурних одиниць базується на основі функцій, які забезпечують виживання суспільства як цілісності. Парсонс вирізняє чотири види таких функцій: *адаптація* (проблема раціональної організації й розподілу ресурсів), *цілеорієнтація* (проблема визначення цілей), *інтеграція* (проблема збереження внутрішньої єдності системи — обов'язкових норм, правил і т.д.), *підтримка зразка* (проблема мотивації й узгодження особистих мотивів із цілями й цінностями суспільства).

Кожній функції відповідає своя підсистема (економіка, політика, інститути соціального контролю, соціалізація) і соціальні інститути (заводи, банки, партії, держава, родина, школа, релігія).

Толкотт Парсонс

Функції	Підсистеми
адаптація	біологічний організм
особистісна	засвоєння цінностей та норм
соціальна	сукупність соціальних ролей (зразків поведінки)
культурна	засвоєні цілі та ідеали

Наталя Черниш¹

	Соціальні дії та взаємодії	Соціальні зв'язки та соціальні відносини	Соціальні цінності та норми
Макрорівень (суспільство загалом)	АБВГ	АБВГ	АБВГ
Мезорівень (соціальні спільноти та соціальні інститути)	АБВГ	АБВГ	АБВГ
Мікрорівень (людина)	АБВГ	АБВГ	АБВГ

А — політична підсистема
 Б — соціальна підсистема
 В — культурна підсистема
 Г — економічна підсистема

Суспільство — це певний тип системи, що складається з різномірних взаємозалежних елементів і підсистем, властивостей і відносин, створених індивідами на основі механізму зворотного зв'язку, метою якого є реалізація екстремальних принципів у життєдіяльності індивідів за допомогою законів, що діють у певних межах².

¹ Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. Випуск 1—6. — Л., 1996.

² Давыдов А. А. К вопросу об определении понятия «общество» // Социологические исследования. — 2004. — № 6.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Белл Д.* Социальные рамки информационного общества // Кравченко А. И. Социология: хрестоматия для вузов. — М., 2003.
2. *Білоус В. С.* Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
3. *Волков Ю. Г., Мостовая И. В.* Социология в вопросах и ответах: Учеб. пособ. — М., 1999.
4. *Головаха Є.* Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994—2003 років // Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994—2003. — К., 2003.
5. *Давыдов А. А.* К вопросу об определении понятия «общество» // Социологические исследования. — 2004. — № 6.
6. *Кравченко А. И.* Социология: парадигмы через призму социологического воображения: Учеб. для вузов. — М., 2004.
7. Круглий стіл «Суспільство і соціологія на межі третього тисячоліття» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3.
8. *Парсонс Т.* Система современных обществ. — М., 1998.
9. *Рисмен Д.* Некоторые типы характера и общество // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. К., 1999. — С. 187—218.
10. *Рысь Ю. И., Степанов В. Е.* Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999.
11. *Черниш Н.* Соціологія: Курс лекцій. — Випуск 1—6. — Л., 1996.
12. *Шульга М. О.* Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога. — К., 2003.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

1. Соціальна структура та соціальна стратифікація.
2. Типи старифікаційних систем.
3. Середній клас: ознаки, функції.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Соціальна структура суспільства (від лат. *structura* — будова) — це сукупність соціальних його елементів (індивіди, соціальні спільноти та інститути) та взаємозв'язок між ними.

Соціальні спільноти — це групи людей, об'єднаних за певними спільними ознаками, спільними інтересами, цінностями, спільною діяльністю тощо.

Соціальна спільнота — реально існуюча сукупність індивідів, придатна для емпіричної фіксації, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати як самостійний творчий суб'єкт історичної та соціальної дії.

ОСНОВНІ ВИДИ СОЦІАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ		
За мірою стійкості	За розмірами	За змістом
<ul style="list-style-type: none"> – <i>Тимчасові, нестійкі</i> (туристична група, пасажери вагона, мітингова група). – <i>Середньо стійкі</i> (трудовий колектив, шкільний клас, бригада). – <i>Стойкі</i> (клас, нація). 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>Великі</i> (класи, соціальні прошарки, верстви населення). – <i>Середні</i> (мешканці міста, робітники підприємства-гіганта). – <i>Малі</i> (сім'я, студентська група, колектив малого підприємства). 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>Соціально-класові</i> (класи, соціальні групи). – <i>Соціально-етнічні</i> (нації, народності). – <i>Соціально-демографічні</i> (жінки, чоловіки, молодь). – <i>Соціально-професійні</i> (лікарі, викладачі, шахтарі). – <i>Соціально-територіальні</i> (мешканці міста, села, району, області, країни).

Соціальний інститут (від лат. institutum — заклад) — сталий механізм самоорганізації спільного соціального життя людей, орган управління ним.

Система параметрів, які визначають становище індивіда в суспільстві (П. Блау)	
Номінальні (описують гетерогенність — різномірність)	Рангові (описують нерівність)
<ul style="list-style-type: none"> Стать Раса Етнічна приналежність Віра Місце проживання Політична орієнтація Мова 	<ul style="list-style-type: none"> Освіта Прибуток Багатство Престиж Влада Походження Вік Адміністративна посада Інтелігентність

Для опису системи нерівності між групами людей у соціології широко застосовують поняття «соціальна стратифікація». Стратифікація передбачає, що певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжирування.

Стратифікація (від лат. strata — прошарок) — поняття, яке в соціології означає:

1) багатовимірну ієрархічно організовану структуру соціальної нерівності, що притаманна будь-якому суспільству;

2) процес, під час якого групи людей ієрархічно вибудовуються відповідно до певної шкали нерівностей.

Соціальна стратифікація — ієрархічно збудовані структури соціальної нерівності, які існують у кожному суспільстві. Процес, внаслідок якого індивіди та групи виявляються нерівними один до одного та ієрархічно згрупованими відповідно до соціальних ознак.

У різних суспільствах можливі різні *форми соціальної нерівності*: касты, станы, класы. Факторами поділу на прошаркы можуть быць: прыбуток, багатство, престиж, освіта, фах, вік тощо. Члены одного прошарку маюць, зазвычай, падобны спосіб жыцця і маюць усвядомляваць сваю прыналежнасьць да нього.

Соціальна стратифікацыя — розшаруваньня суспільства. Стратыфікацыйна сыстэма перадбачае характэр сацыяльнага розшаруваньня і спосіб яго закрэпленьня.

ТИПИ СТАРТЫФІКАЦЫЙНЫХ СЫСТЕМ

Рабство
Касты
Станы
Класы

Тып сыстэмы	Асновa дыферэнцыацыі	Спосіб дэтэрмінацыі відміннасьцей
Фізыко-генетычная	Прыродныя ознакы: стать, вік, фізычны даны	Фізычны прымус, звычай
Рабовласніцкая	Права власнасьці та грамадзянства	Вайсковы прымус
Кастовая сыстэма	Рэлігійны та этнічны разпад працы	Рэлігійны рытуал
Станова	Абов'язкы перад дэражаваю	Право
Этакратычная (влада дэражавы)	Рангы у владной ієрархыі	Вайскава-політычна пануваньня
Класова	Размір власнасьці (на засобы выробніцтва)	Рынкавы абмін
Сацыяльна-прафэсійная	Рід заняць та кваліфікацыя	Асвітні сэртыфікаты
Культурна-норматыўная	Стыль жыцця	Моральнае рэгуляваньня та насьледуваньня
Культурна-сымвалічная	Валодіння сакральным (свядшчэным) знаньням	Маніпуляваньня (рэлігійнае, тэхнакратычнае, ідэалагічнае)

Кожне суспільство постає складною комбінацією різних типів стратифікаційних систем та їхніх перехідних форм¹.

Концепції соціальної стратифікації

У соціології найбільше поширення мають три типи теорій стратифікації:

1. **Марксистська** — визначає, що поділ на класи базується на відношенні людей до засобів виробництва або на способах, за допомогою яких забезпечують засоби існування. В капіталістичних суспільствах існують два класи: капіталісти — власники засобів виробництва, і робітничий клас — продає свою працю і створює додатковий продукт для капіталіста, виробляючи більше, ніж йде на оплату його праці.

2. **М. Вебер** вважав, що класові відмінності ґрунтуються не лише на відношенні до засобів виробництва, але також і до інших ресурсів (наприклад, майстерність і міра довіри). Він вирізняв ще один аспект стратифікації — відмінності між соціальними групами у сфері престижу. Статусні ресурси можуть розрізнятися незалежно від класових, вони можуть бути або позитивними, або негативними. Групи з негативним статусом називають знедоленими групами, або паріями.

3. **Е. Райт** доводить, що існує три способи контролю над економічними ресурсами: контроль над інвестиціями (грошовий капітал); над фізичними засобами виробництва; над робочою силою. Капіталісти контролюють всі три типи ресурсів, робітничий клас — не контролює жодного. Між цими двома класами існує ряд класових позицій, їх займають ті, хто впливає на деякі (не всі) аспекти виробництва, наприклад, юристи у великих корпораціях².

КЛАС СОЦІАЛЬНИЙ —

За В. Леніним —

- велика група людей, яка відрізняється від інших
- місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва,
- ставленням до засобів виробництва,

¹ Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация. Учеб. пособ. — М., 1995. — С. 49.

² Кулыгин В. П. Исследования социальной структуры в переходных обществах (историко-методологический обзор) // Социологические исследования. — 2002. — № 4. — С. 121—129.

- роллю в суспільній організації праці і
- способами отримання і розмірами тієї частки багатства, якою вона володіє.

За М. Вебером — агрегати людей, які володіють одними й тими самими життєвими шансами. «Класи» — не спільноти: вони зазвичай є лише можливою основою спільних дій. Ми можемо говорити про «клас» лише у випадку, коли:

- 1) певна множина людей об'єднана специфічними причинними компонентами, які стосуються їхніх життєвих шансів;
- 2) такий компонент поданий винятково економічними інтересами щодо придбання товарів або одержання прибутку;
- 3) цей компонент обумовлений ситуацією, яка складається на ринку товарів або на ринку праці».¹

За У. Л. Уорнером — група людей, що відносить себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії.

Життєві шанси за М. Вебером — це можливості, які має людина для досягнення економічного розквіту. Так, людина із «низів» має менше шансів стати багатим. Найкращий шанс стати багатим — це розпочати свій життєвий шлях із певної позиції. Концепція життєвих шансів наголошує, що клас має суттєвий вплив на життя людей, однак не детермінує його повністю. Класові відмінності впливають на оточення особистості, стиль життя, вибір шлюбних партнерів. Однак вони не прикріплюють назавжди людей до соціальних позицій, отриманих від народження, як системи стратифікації — рабство, каста та стани.²

Значний внесок у розробку соціологічної категорії клас зробив Ллойд Уорнер. Він здійснив перше масштабне емпіричне вивчення соціальної стратифікації в США в 1930-х рр.. Дослідження соціальної структури й функцій північно-східної спільноти (Янкі Сіті).

Уорнерівська школа³.

Л. Уорнер в основу визначення класу переважно поклав статусне ранжування, обумовлене оцінками членів громади. «Для того, щоб бути членом статусної групи або класу, людина повинна брати

¹ Вебер М. Основные понятия стратификации // Кравченко А. И. Социология: хрестоматия для вузов. — М., 2003.

² Култыгин В. П. Исследования социальной структуры в переходных обществах (историко-методологический обзор) // Социологические исследования. — 2002. — № 4. — С. 121—129.

³ Гордон М. Социальный класс в американской социологии
http://club.fom.ru/books/Gord_doc

участь у соціальних взаємодіях, що характеризують цей клас, зокрема, у його колах (cliques) і спільнотах (associations), і повинна бути визнана їхніми членами як «своя». «Належати до певного рівня класової системи Америки для індивіда або родини означає — одержати визнання як рівного з боку тих, хто належить до цього класу»¹.

Застосувавши таке визначення класу, Уорнер виокремив та проаналізував шість класів у Янкі-Сіті, на відміну від типового виокремлення трьох класів у структурі суспільства. На протигагу К. Марксу, Уорнер більшою мірою покладався на «суб'єктивні» критерії, виокремлення класу, ніж на «об'єктивні» (прибуток, влада ...).

Вищий	Вищий
Нижчий	
Вищий	Середній
Нижчий	
Вищий	Нижчий
Нижчий	

Окрім цієї схеми стратифікації надалі вирізнили ряд інших. Варіантів багато, але є принципові положення²:

- *основних класів* лише три: багаті, заможні та бідні;
- *неосновні класи* виникають додаванням страт або верств у межах основних.

Досить поширеною сьогодні є стратифікаційна модель, що базується на уорнерівському підході. Вона поєднує сім статусних груп:

1. *Верхній-вищий клас* — «аристократи по крові», їх вирізняє велике багатство, великосвітські манери, елітний спосіб життя.

2. *Нижній-вищий клас* — «нові багаті», які ще не встигли створити потужний родовід, займають найвищі пости в промисловості, бізнесі, політиці тощо.

3. *Верхній-середній клас* — дрібна буржуазія, високооплачувані професіонали, спосіб життя наближається до великосвітського, але вони не можуть собі дозволити фешенебельну віллу на найдорожчих курортах чи колекцію найрідкісніших художніх раритетів.

¹ Гордон М. Социальный класс в американской социологии http://club.fom.ru/books/Gord_doc

² Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навч. посіб. — Л., 2007. — С. 45—47.

4. *Середній-середній клас* — основа розвинутого індустріального суспільства, до його складу входять гарно оплачувані службовці, середньо оплачувані професіонали, люди інтелігентних професій.

5. *Нижній-середній клас* — службовці та кваліфіковані робітники, праця яких за характером наближається радше до розумової, ніж до фізичної.

6. *Верхній-нижчий клас* — середньо та малокваліфіковані робітники, зайняті у масовому виробництві. Характерні риси: невисокий рівень освіти, пасивне дозвілля, примітивні розваги, зловживання алкоголем.

7. *Нижній-нижчий клас* — «соціальне дно»: мешканці підвалів, горищ та інших малопридатних для життя місць. Вони без освіти або з початковою освітою, жебракують чи мають випадкові заробітки. Їм властивий комплекс неповноцінності через безпросвітну бідність та постійні приниження.

Відмінності класової системи від рабства, каст і станів¹:

1) класові системи *гнучкі й мінливі*. На відміну від інших типів страт класи не встановлюються за допомогою юридичних або релігійних процедур. Межі між класами ніколи не є застиглими й чітко окресленими. Не існує формальних обмежень для змішаних шлюбів між людьми з різних класів;

2) значною мірою класові позиції *відкриті* для досягнення. Приналежність індивіда до класу не дається просто при народженні, як це відбувається в інших типах стратифікаційних систем. Соціальна мобільність, тобто рух нагору й униз у класовій структурі, значно більше поширена, ніж в інших типах структур;

3) принадлежність до класу *обґрунтована економічно*. Класи залежать від економічних відмінностей між групами індивідів, від нерівності у володінні матеріальними ресурсами. В інших типах стратифікаційних систем найважливіше значення мають не економічні фактори (наприклад, релігія в індійській кастовій системі);

4) класові системи *широкомасштабні* й мають *знеособлений* характер. В інших типах стратифікаційних систем нерівність виражена, насамперед, у персоналізованих відносинах боргу або обов'язку — між кріпаком і дворянином, рабом і рабовласником, представниками вищих і нижчих каст. На відміну від цього класова система діє переважно за допомогою безособових великомасштабних асоціацій, наприклад, одна з головних підстав класових відмінностей — це нерівність в оплаті й умовах праці.

¹ *Кульгін В. П.* Исследования социальной структуры в переходных обществах (историко-методологический обзор) // Социологические исследования. — 2002. — № 4. — С. 121—129.

СЕРЕДНІЙ КЛАС: ОЗНАКИ, ФУНКЦІЇ

КЛАС СЕРЕДНІЙ — основна частина соціальної структури суспільства з розвинутою ринковою економікою. Середній клас складають дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, адвокати, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників, люди вільних професій (актори, спортсмени, музиканти, письменники) тощо. Середній клас не є однорідним соціальним утворенням. Спільне, що їх об'єднує, — це саме проміжне становище між вищим та нижчим класами.

Наявність середнього класу визнається індикатором як рівня розвитку країни, так і її реальних перспектив. У науковому обігу немає чіткого визначення категорії середнього класу. Неоднозначне трактування поняття середнього класу ускладнює визначення його місця та ролі в соціальній структурі українського суспільства. Спочатку ця категорія описувала *«кваліфікованих працівників індустріального сектору, фермерів, учителів, викладачів, лікарів, інженерів, державних службовців та військових, що зазначало децю високий рівень їхнього життя та соціальної мобільності, порівняно з пролетаріатом»*¹.

Середній клас — неоднорідне утворення.

У його структурі вирізняють **три рівня** (вищий, середній, нижчий «середній клас»), з різним рівнем освіти та прибутку.² Д. Белл вказував на аморфність категорії середній клас та її суб'єктивізм, вона, насамперед, відображає психологічну самоідентифікацію основної структурної одиниці постіндустріального суспільства³.

Для аналізу середнього класу використовують *суб'єктивний і об'єктивний* підходи.

Суб'єктивний — базується на самоідентифікації, тобто визначенні респондентами власної соціальної позиції.

Об'єктивний — здійснюється за ознаками, що не залежать від оцінок респондентів: характером праці і рівнем доходів тощо.

¹ Отрывок из книги В. Иноземцева «Расколота цивилизация»//<http://www.lib.ru>

² Цигельник И. Средний класс в России //<http://www.gomir.ru>

³ Отрывок из книги В. Иноземцева «Расколота цивилизация»// <http://www.lib.ru>

Основні **критерії** вирізнення середнього класу:

- економічна незалежність,
- професіоналізм,
- висока самооцінка, яка ґрунтується на усвідомленні представником середнього класу своєї значимості в громадському житті¹.

Насамперед, це основний виробник матеріальних благ, з огляду на економічну незалежність цієї категорії, її представники можуть собі дозволити забезпечити як значні накопичення, так і значні втрати².

Узагальнено можна визначити кілька **критеріїв** виокремлення «середнього класу». Зокрема,

- *матеріальний* (рівень прибутку, наявність рухомого та нерухомого майна);
- *політичний* статус (міра впливу на прийняття владних рішень різного рівня);
- *потенціал соціальної мобільності*;
- *характеристики статусних аспектів способу життя* (споживання, середовище проживання, дозвілля, коло спілкування, соціальні настрої та ін.);
- характеристики соціального *престижу*, які зазвичай належать до стратифікаційних критеріїв визначення середнього класу³.

Нестратифікаційні критерії поділяються на:

- **формальні** (дозволяють відрізнити «статистичну» групу від реальної) та
- **змістовні** (цінності, установки, стереотипи і т.д.).

Виокремлення середнього класу в Україні за традиційними критеріями здійснити досить проблематично. Адже рівень освіти, професійний статус не пов'язуються з відповідними матеріальними та престижними статусами. Іноді як синонім категорії середній клас вживають поняття «середня верства» чи «середня майнова верства».

¹ Шанкин А. Ю. Средний класс в России: охота на Несси // ПОЛИС. — № 1. — 2003. — С. 104.

² Степанов Г. Средний класс а Америке стал жить ниже среднего // www.izvestia.ru/word

³ Цигельник И. Средний класс в России // <http://www.romir.ru>

Це не тотожні поняття, середня майнова верства — це номінальна, «статистична категорія для позначення сукупності людей, об'єднаних єдиною ознакою — середнім на певний момент доходом»¹.

Середня верства в сучасному українському суспільстві досить різноманітна, фрагментарна, її не можна віднести до цілісного суб'єкта соціальної активності та взаємодії. До середньої верстви належать найрізноманітніші за соціальним походженням, місцем у системі суспільного поділу праці, іноді суперечливі один одному елементи соціальної структури суспільства: «чиновники, управлінці, представники дрібного й середнього бізнесу, самозайняті, фермери, певні групи наукової й технічної інтелігенції, висококваліфіковані робітники, матеріально забезпечені пенсіонери тощо. Сюди ж за критерієм доходів слід віднести й тих, хто живе за рахунок фінансових і посередницьких спекуляцій, хто робить гроші у царині кримінальної та напівкримінальної діяльності, у тіньовій економіці, серед оточення, що обслуговує супербагатіїв. Звідси — суттєві розбіжності в умовах і способі їхнього життя, громадянських і політичних позиціях»².

Тож чи є підстави сьогодні говорити про середній клас в Україні, чи лише про середню верству?!

Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України дають підстави стверджувати, що в Україні, незважаючи на досить несприятливі соціально-економічні умови ряду років, є категорії населення, які за окремими кількісними та якісними показниками (рівень доходу, освіти, професійна кваліфікація, самоідентифікація тощо) належать до середньої верстви.

За даними моніторингу, в 2002 р. середня майнова верства становила 53 % усього масиву респондентів³. В 2005 р. цей прошарок складав — 43 % (табл.).

Вирізнивши на основі самоідентифікації всередині середньомайнової верстви три прошарки: верхній, середній і нижній (відповідно 4—6 позиції на шкалі оцінки матеріального рівня), науковці зазначали, що в 2002 р. нижній прошарок був найчисленнішим (27 %), середній — 22 % і верхній — 4 % опитаних. У 2005 р. відповідно нижній — 20 %; середній — 19 % та вищий — 5 %⁴. І хоча середній бал в оцінці матеріального статусу і в 2002 і в 2005 рр. складав 3,5 (максимально можливе значення — 10 балів), однак

¹ Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 46—59.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Паніна Н. Українське суспільство 1994—2005: Соціологічний моніторинг. — К., 2005. — С. 119.

можна констатувати зменшення частки середньомайнової верстви та відносне збільшення як нижчих позицій, так і вищих. Тобто продовжується розшарування в біполярному напрямку. Однак, порівняно з 1994 р., ситуація покращилася: зросла загальна позитивна оцінка матеріального статусу сімей та частка середньої майнової верстви за самооцінками матеріального стану із 33 до 44 %.

ОЦІНКА РЕСПОНДЕНТАМИ МАТЕРІАЛЬНОГО РІВНЯ СІМ'Ї (1994—2005 рр., %)

(0 балів — найнижчий, 10 балів — найвищий)¹

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
0 — найнижчий	11,3	11,8	17,6	18,8	15,7	13,6	12,2	11,4	2,4	2,9	2,0	4,0
1	8,2	10,7	12,6	11,8	14,8	12,8	12,4	9,5	3,2	4,8	3,3	6,6
2	17,6	17,5	18,2	16,6	19,3	21,9	19,8	19,5	17,8	15,2	15,0	12,3
3	27,9	27,5	25,5	26,1	26,6	25,9	26,6	26,7	22,6	22,7	20,7	30,1
4	16,3	14,5	12,6	12,9	11,4	11,8	13,8	13,7	26,5	28,7	29,2	19,6
5	13,4	13,2	10,2	10,3	9,1	10,4	11,2	13,4	21,8	20,9	22,6	18,6
6	3,3	2,5	1,8	2,0	1,8	1,6	1,8	3,2	3,7	3,4	5,3	4,6
7	1,4	1,5	0,7	0,9	0,8	1,1	1,7	1,8	0,9	0,8	0,9	1,9
8	0,2	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2	0,4	0,1	0,1	0,3	1,1
9	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1
10 найвищий	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,0	0,1	0,1	0,0	0,4
Не відповіли	0,0	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	0,2	1,0	0,3	0,5	0,8
Середній бал	3,0	2,8	2,5	2,5	2,4	2,6	2,7	2,9	3,5	3,5	3,7	3,5

Наведені дані відображають суб'єктивний аспект соціального структурування за матеріальним критерієм, «цей аналіз не може претендувати на повноту, адже самооцінки найчастіше відобража-

¹ Паніна Н. Українське суспільство 1994—2005: Соціологічний моніторинг. — К., 2005. — С. 119.

ють не стільки об'єктивну ситуацію, в якій перебуває індивід, як сприйняття ним свого власного становища крізь призму суспільної свідомості¹. Однак, за відсутності можливості вимірювання доходів за об'єктивними показниками суб'єктивні критерії досить важливі, зокрема з огляду на те, що респондент не лише визначає власну позицію, а й порівнює її з іншими, тобто визначається відносна позиція. «Тому, при оцінці соціальних ресурсів і потенційних можливостей формування середнього класу варто спиратися на аналіз самооцінок соціального і матеріального становища, що тісно пов'язані із соціальним самопочуттям людей. А оскільки нормальне соціальне самопочуття — одна з сутнісних ознак середнього класу, що є основою стабільного демократичного розвитку суспільства, вибір суб'єктивних критеріїв» виправданий.²

Отже, за суб'єктивними оцінками матеріального стану в українському суспільстві переважають позиції нижчі за середню. Більшість «люду України вважає себе бідними і злиденними і будують своє життя за цією моделлю. І жодні нав'язані нормативи не здатні змінити їхньої «моделі життя бідняків»³. У структурі витрат переважають витрати на харчування, що є ознакою бідності. І, навіть, в уявній моделі «нормального життя» відтворюють структуру, в якій переважають витрати на харчування. «Не вистачає волі і фантазії, аби вивести себе за межі свідомості злюмпенізованої людини навіть у майбутньому»⁴.

Визначаючи власну позицію в соціальному просторі у 2005 р. 0,8 % респондентів позиціонували себе на найвищому (VII) щаблі, 35,2 % — нижче середнього (III), **30,1 % — середній щабель (IV)** та 9,3 % — вище середньої позиції (V). Середній бал (за семибальною шкалою) склав — 3,2 (рис. 1). Це найкращий показник за період з 1994 по 2005 роки, хоча і він не досягає навіть середнього значення шкали. Отже, актуальним залишається висновок Є. Головахи, що «в Україні в кращому випадку існує «нижчий середній клас», що навряд чи може бути гарантом соціальної стабільності і рушійної сили ринкових реформ»⁵.

¹ Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 46—59.

² Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса на Украине // Социологический журнал — 1997. — № 4. С. 22—32.

³ Сасенко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 60—79.

⁴ Там само.

⁵ Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса на Украине // Социологический журнал — 1997. — № 4. — С. 22—32.

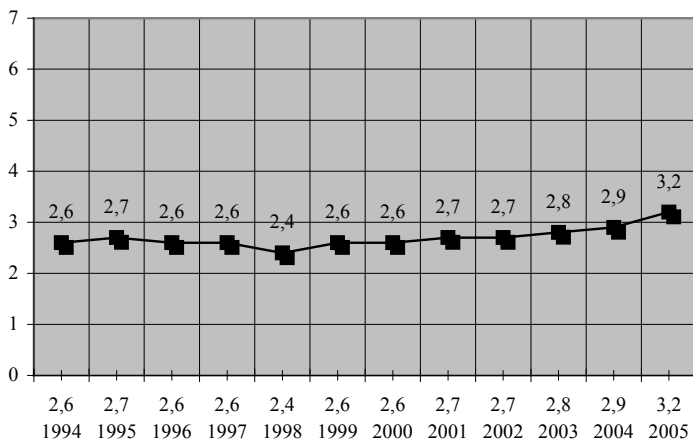

Рис. Соціальне самопочуття населення: визначення власної позиції в соціальному просторі (1994—2005 рр., %)

«Соціальний статус у свідомості українських людей визначається рівнем добробуту їхньої сім'ї, тобто зафіксовано очевидне явище: злиденна або бідна людина не здатна претендувати на високі щаблі суспільної стратифікації»¹. Структури соціального статусу та розподілу за рівнем добробуту сім'ї повністю збігаються.

Якщо говорити про середній клас, то це, насамперед, люди, **які можуть задовольняти свої життєвоважливі потреби**. Досліджуючи рівень задоволеності життєвоважливими факторами, Ю. Саєнко визначив **вісім позицій**:

- 1) здоров'я;
- 2) гарне житло (житло);
- 3) необхідні меблі (меблі);
- 4) харчування за своїми смаками (харчування);
- 5) наявність заощаджень, які підтримали добробут хоча б протягом року у разі тяжкої хвороби (заощадження) (тобто характеристика «міцності» матеріального добробуту);
- 6) можливість «дати дітям повноцінну освіту» (освіта) як одну з найважливіших цінностей;
- 7) повноцінне проведення дозвілля (дозвілля);
- 8) повноцінне проведення відпустки (відпустка).

¹ Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 60—79.

«Визначена у такий спосіб суб'єктивна оцінка середнього класу має, так би мовити, потрійну суб'єктивність. Перша полягає в тому, що хоч і з посиланням на пріоритетність цінностей, обрані лише вісім життєво важливих факторів (а могло бути більше чи менше). Друга — саме названі, а не інші. Третя — за основу беруться самооцінки респондентів внаслідок соціологічних опитувань»¹.

Було встановлено, що за окремими показниками є групи осіб, які задоволені визначеними аспектами життя (табл.), однак, усіма аналізованими життєвоважливими факторами задоволені лише 0,6 % (11 осіб із 1800 опитаних). За статтю з них 56 % жінок і 46 % чоловіків; за віком переважають особи до 30 років (55 %). За освітою: повна загальна середня — 46 %; спеціаліст, магістр -18 %; середня спеціальна -18 %; бакалавр — 9 %; неповна середня — 9 %. Оцінки ними матеріального стану свідчила, що ця група розпорощена в діапазоні злиденні — заможні (злиденні — 9 %; бідні — 27 %; середньозабезпечені — 46; заможні — 18 %).

ВІДСОТОК РЕСПОНДЕНТІВ, ЯКІ ЗАДОВОЛЕНІ ХОЧА Б ОДИМ ІЗ ВОСЬМИ НАВЕДЕНИХ ЖИТТЄВО ВАЖЛИВИХ ФАКТОРІВ

Життєво важливі фактори	1998	2002
Необхідна медична допомога	11	14
Гарне житло	37	36
Необхідні меблі	29	29
Харчування за своїми смаками	7	12
Заощадження, які підтримали добробут хоча б упродовж року у разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків	—	3
Повноцінна освіта дітей	—	6
Повноцінне проведення дозвілля	13	16
Повноцінне проведення відпустки	5	9

Примітка: частка тих, хто не визначився, коливається від 0,5 до 1,0 %.

«Таким чином, суб'єктивне визначення середнього класу за достатністю всіх восьми життєво важливих факторів переважно не збігається з суб'єктивним віднесенням своєї сім'ї до ступеня «сере-

¹ Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 60—79.

дні» за шкалою матеріального значення «злиденні — багаті». Парадоксально¹».

Наступними кроком стало суб'єктивне визначення середнього класу за достатністю будь-яких шести із восьми життєво важливих факторів. Таким чином окреслилася група із 49 осіб, тобто 2,7 % від вибіркової сукупності. Однак наявні життєво важливі фактори, у варіантах одержаних підгруп, не збігалися з пріоритетністю визначених ними життєвих цінностей.

Серед цих 49 осіб, яких умовно можна віднести до середнього класу, переважна більшість (65 % переважно або цілком задоволені своїм життям), що значно перевищує загальноукраїнський показник (12 %). Для них властивий «значно вищий «індекс самовпевненості» порівняно з усією вибіркою. Серед них набагато більше «інтерналів» — 32 % проти 22 % за вибіркою»². Отже, ці показники переважно характеризують певну групу як середній клас, але частка їх у загальній структурі населення досить незначна, зокрема для того, щоб визначити її як клас.

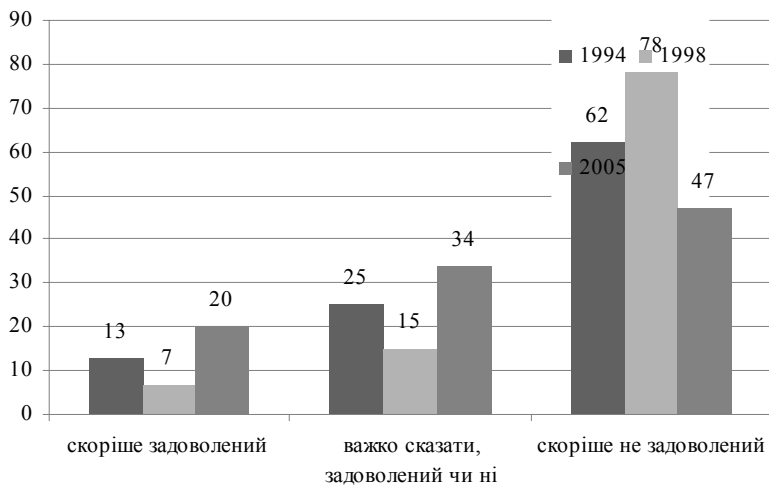

Рис. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час? (1994, 1998, 2005 pp., %).

¹ Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 60—79.

² Там само.

Соціологічні дослідження (2002 р.) окреслили *основні характеристики середньої верстви українського суспільства*, які дають оптимістичні підстави щодо перспектив їх як середнього класу¹:

— **активність у сфері праці.** Цей критерій дозволяє співвіднести її із західними стандартами, хоча з досить суттєвою відмінністю: вони не успадковують свій матеріальний статус (і ресурс) від попередніх поколінь, а формують його лише за рахунок власних «надзусиль», долаючи «силу-силенну перешкод»;

— **досить висока адаптованість цієї спільноти** до умов ринкової економіки, що забезпечує відповідні моделі поведінки (інтернальність, підприємницька активність тощо);

— **розшарування та неоднорідність середньої верстви** за низкою ознак (віковими параметрами, професійними, кваліфікаційними, освітніми, соціально-психологічними тощо).

Середня верства як прототип середнього класу в українському суспільстві поки що — маргінальне утворення, яке структурно неоднорідне, в межах та на межі якого здійснюється постійний процес мобільності як у висхідному, так і в низхідному напрямку. Найбільш представлені в середній верстві, зокрема у верхньому її прошарку, є особи віком до 30 років, за рівнем освіти переважають з середньою і середньою спеціальною освітою. Вища освіта не є ресурсом, який забезпечує матеріальний статус, що властиво постіндустріальним суспільствам (однак в когорті молоді не справджується даний зв'язок: серед молоді переважають особи з неповною вищою освітою, а отже, в перспективі це спеціалісти з вищою освітою), кращі умови для входження до середньої майнової верстви створює приватний сектор економіки. Можна говорити про зародження середнього класу в Україні, який ще не становить «повновартісного» класу².

На Заході поняття «середнього класу» існує не стільки як чітко визначений науковий термін, скільки як частина масової свідомості і масової культури, і навіть у межах соціології воно визначається і

¹ Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 46—59.

² Там само.

використовується по-різному. Розрізняють чотири найбільш загально визнані характеристики — функції середнього класу розвинутого Заходу.

Ознаки — функції середнього класу:¹

1. Середній клас — це не однорідне утворення, а сукупність соціальних груп, їх об'єднує проміжна позиція між верхами і низами суспільства, що й зумовлює виконання *інтерактивної функції*, тобто середній клас — *соціальний медіатор суспільства*.

2. Середній клас — це відносно забезпечена частина суспільства, власність, якою він володіє, гарантує особисту економічну незалежність, свободу вибору сфери діяльності та ін. Висока якість і сучасний стиль життя, задоволеність сьогоденням, впевненість у майбутньому — підґрунтя зацікавленості середнього класу у збереженні існуючого соціального порядку, надаючи йому *функцію соціального стабілізатора суспільства*.

3. Середній клас — зосереджує найбільш кваліфіковані кадри суспільства, з високим рівнем професіоналізму та діяльнісним потенціалом, громадською активністю. Звідси — високий соціальний престиж середнього класу та виконання ним функції *агента технологічного і соціально-економічного прогресу*.

4. Середній клас у високорозвинутих західних країнах складає більшість населення, виступає основним носієм, з одного боку, суспільних інтересів, а з іншого — національної культури (суспільних цінностей, норм, зразків поведінки, стилю життя та ін.), виконуючи функцію *культурного інтегратора суспільства*, розповсюджує зразки власної культури на вищі і нижчі прошарки суспільства.

У високорозвинених країнах середній клас справді виступає гарантом стабільності суспільства — його інституційних систем, однак причиною цього є не просто привабливість їх для се-

¹ Заславская Т. И., Громова Р. Г. «Средний класс» в российском обществе // Кравченко А. И. Социология: хрестоматия для вузов. — М., 2003. — С. 375—405.

реднього класу, а реальний захист цими системами прав певної структурної ланки суспільства. У разі дисфункціональності інституційних систем стабілізаційна роль середнього класу стає ситуативною і відносною¹. Для пострадянського простору характерною є проблематична діяльність у межах інституційного поля, це зумовило перехід значної частини працюючого населення в тіньовий сектор, тобто адаптація до нових умов відбувається в неправовому полі. Конструювання середнього класу в таких умовах не може бути успішним.

Світовий досвід вказує на те, що формування середнього класу обумовлюється стабільними процесами, пов'язаними з економічним зростанням, сприянням розвитку малого та середнього бізнесу, підвищенням рівня та якості життя населення, зменшенням розриву між доходами та багатством високозабезпеченого та малозабезпеченого населення, тобто поляризації суспільства. Вагомим фактором постає і відповідний освітній та кваліфікаційний рівень населення загалом та середньої верстви зокрема.

«І щоб з'явився новий середній клас — стабільний, легальний, не криміналізований, — слід мати відкрите громадянське суспільство, яке б вміло захищати власні інтереси, активізувало розвиток етичних і законодавчих норм, спрямованих на реалізацію свого економічного та духовного потенціалу»².

Нестабільність у соціально-економічній та політичній сферах ускладнює процес формування класу, який повинен стати каркасом суспільства, запорукою, базою його прогресивних ринкових змін. «Тому завдання для України полягає в тому, щоб «середній клас» у країні не тільки зростав кількісно і змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а відтак став локомотивом економічного, соціального і духовного прогресу».³

Лібанова Е.⁴ розглядає два основні варіанти суспільства: європейське та латиноамериканське, які кардинально різняться.

¹ Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса. — М., 2002. — С. 10—11.; Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. — М., 2003. — С. 490.

² Тарусин М. Средний класс и стратификация российского общества <http://www.polit.ru>

³ Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку // Український центр політичного менеджменту <http://www.polit.ru>

⁴ Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання: <http://www.politik.org.ua>

Тип суспільства	Характеристики
<p>Європейське суспільство — суспільство <i>середнього класу</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • домінування активної життєвої позиції (населення покладається на себе у забезпеченні власного добробуту); • наявність внутрішніх джерел інвестування (населення не «проїдає» зароблені кошти, а інвестує їх у бізнес, житло й освіту тощо); • високий платоспроможний попит населення, і, відповідно, масштабний внутрішній ринок (за рахунок високого попиту збільшується пропозиція, відбувається економічне зростання, збільшення зайнятості); • демократичні принципи управління, зокрема постійні звіти владних структур (середній клас — основна складова структури суспільства відзначається високим рівнем освіти, обізнаністю з власними правами та прагненням їх обстоювати в правовій площині).
<p>Латиноамериканська модель — <i>поларизоване</i> суспільство з двома головними соціальними групами — багатими та бідними</p>	<ul style="list-style-type: none"> • концентрація капіталів і влади у відносно нечисленних колах (економічне зростання збагачує обмежену частку населення, а економічний спад призводить до значного погіршення матеріального становища більшості населення); • безконтрольність дій владних структур усіх рівнів (влада представляє інтереси окремих верств населення, у законодавчій та виконавчій владі домінують представники або олігархів, або бідних; одних задовольняє сприяння їх економічним апетитам, а других — популістська риторика); • поширення корупції — особливо при розподілі державної власності під контролем чиновників (під час прискореного процесу накопичення первинного капіталу); • масштабна бідність.

В Україні превалюють ознаки другої моделі, хоча проголошується створення суспільства середнього класу.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
2. Вебер М. Основные понятия стратификации // Кравченко А. И. Социология: хрестоматия для вузов. — М., 2003.

3. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса на Украине // Социологический журнал — 1997. — № 4. - С. 22—32.

4. Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 46—59.

5. Заславская Т. И., Громова Р. Г. «Средний класс» в российском обществе // Кравченко А. И. Социология: хрестоматия для вузов. — М., 2003.

6. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. — Х., 1997.

7. Ильин В. И. Социальное неравенство — М., 2000.

8. Иноземцев В. Л. Социальное неравенство как проблема становления постэкономического общества // Политические исследования — 1999. — № 5. — С. 17—30.

9. Классовое общество: Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. — К., 2003.

10. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навч. посіб. — Л., 2007.

11. Круглий стіл «Суспільство і соціологія на межі третього тисячоліття» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3.

12. Култыгин В. П. Исследования социальной структуры в переходных обществах (историко-методологический обзор) // Социологические исследования. — 2002. — № 4. — С. 121—129.

13. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенства. — Х., 2000.

14. Мімандусова Г. Рівень безробіття та категорії безробітних у структурі населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 4—5.

15. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / С. А. Макеев, И. М. Прибыткова, Е. В. Симончук и др. — К., 1999.

16. Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация: Учеб. пособие. — М., 1995.

17. Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку // Український центр політичного менеджменту <http://www.polit.ru>

18. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. — К., 2003.

19. Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество. — М., 1992.

20. Средние классы в России: экономические и социальные. /Под ред. Т. Малеевой — М., 2003.

21. Уорнер Л. Социальный класс и социальная структура // А. И. Кравченко Социология: Хрестоматия для вузов. — М., 2003.

СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ

1. Соціологічна концепція «суспільства ризику»: еволюція, типологія та ознаки ризиків.
 2. Структура ризиків. Суб'єктивний ризик та його формування.
 3. Чорнобильська детермінанта суспільства ризику.
-

СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ «СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ»: ЕВОЛЮЦІЯ, ТИПОЛОГІЯ ТА ОЗНАКИ РИЗИКІВ

Чорнобиль — це кінець «других», кінець усіх наших строго культивованих можливостей дистанціюватися один від одного, який став очевидним після радіоактивного зараження. Від бідності можна захиститися кордонами, від небезпеки атомної епохи — не можна.

Ульріх Бек

Аварія на ЧАЕС — катастрофа планетарного масштабу, яка поділила час існування не лише українського суспільства, а й глобального соціуму на період «до» та «після». Досить часто Чорнобильську катастрофу визнають вихідним чинником переходу до нової фази розвитку — суспільства ризику, головною з ознак якого є існування загроз різного походження й зумовлених ними ризиків. «...Підкоривши природу і поставивши її на службу цивілізації, людина виявилася беззахисною. Межі, за якими вона могла захиститися від небезпеки, перестали існувати. Кінцем можливостей дистанціюватися від загрози став Чорнобиль.»¹

¹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. — М., 2000. — С. 1.

Проблема ризиків та їх подолання актуальні для України, навіть якщо розглядати їх лише з огляду на Чорнобильську катастрофу та її наслідки. Пошук оптимальних форм подолання соціальних, технологічних, економічних та екологічних ризиків, управління ними, планування та прогнозування — завдання, яке ще потребує остаточного вирішення в національному та глобальному масштабах.

Усе частіше виникають надзвичайні ситуації на спеціальних об'єктах — атомної енергетики, військово-промислового комплексу, хімічної та нафтохімічної галузі тощо. Значні загрози несе і зберігання потенційно небезпечних речовин, матеріалів, тимчасово законсервованих виробництв і технологій.¹ Безпека та атомна енергетика — важко поєднуються. Зникають межі поширення негативних наслідків у разі їх виникнення, існуюча диференціація глобального середовища стає умовною перед сучасними ризиками.

У сучасному суспільстві відбуваються кардинальні зміни, в основі яких — перехід від виробництва багатства до виробництва ризику. Таким чином, постіндустріальне суспільство стає «суспільством ризику»².

Основу соціологічної концепції «суспільства ризику» заклав У. Бек. Пізніше питання аналізу сучасного суспільства як суспільства ризику стали в центрі уваги інших дослідників: Н. Лумана, Е. Гіденса та інших. Концепція набула поширення з огляду на актуальність проблеми для сучасного соціуму.

Еволюцію та **типологію ризиків** можна простежити на основі підходу Ковальнової М.³, яка розрізняє три історичні види ризику: **природний, цивілізаційний та глобальний** (табл.).

В основі аналізу визначених видів ризику є їх **характерні ознаки**:

- ризик взаємовідносин із природою;
- ризик взаємовідносин у межах соціуму;
- ризик застосування технічних засобів в діяльності людини;
- ризик взаємодії суспільства та держави, міждержавної взаємодії.⁴

¹ Хлобистов Є. В. Екологічна безпека у складі національної безпеки держави // Стратегічна панорама. — 2004. — № 1. <http://www.niisp.gov.ua>

² Гришаев В. В. Риск и общество (дискуссия о понятии риска и библиография) <http://ecsocman.edu.ru>

³ Ковалева М. С. Эволюция понятия «риск» // Социологическое обозрение. — 2002. — Том 2. — № 1. — С. 19—27.

⁴ Там само.

ВИДИ РИЗИКІВ ТА ЇХ ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ¹

		Характерні ознаки			
Види ризику	Ризики взаємовідносин із природою	Ризики взаємовідносин у межах соціуму	Ризики застосування технічних засобів у діяльності людини	Ризики взаємодії суспільства та держави і міждержавної взаємодії	
1	Природа — середовище та джерело загроз і порушень існування і постійна загроза (хвороби, дикі звірі, стихії...)	Нерозвиненість соціальних відносин: ризик пригаманний кожному індивіду в формі нещадного корення сімейної, станової субординачії, на основі індивідуальних психологічних властивостей, жертва кримінальних дій...	Мускульні знаряддя праці	Політичні рішення щодо питань, які стосуються певної сукупності осіб (війна, переселення...) мають атомарний характер (приймаються під особисту відповідальність головою сім'ї, царем...)	
2	Перехід від позиції людини залежної від природи до позиції загартбника та приборкувача природи	Ускладнення суспільних відносин та суспільного устрою, класове розшарування (на основі володіння засобами виробництва, рівня доходів, освіти, влади), розвиток соціальних інститутів. Соціальний ризик (масові форми протесту, світові війни, революції)	Розвиток технічного оснащення (перехід від мускульних засобів праці до механічних, електричних...) — масовість людей, втягнугих у ризик. Технологічний ризик — основний та постійний фактор загрози	Становлення парламентських форм управління: розподіл влади, система протитяг. Технічне оснащення силових структур, людський фактор у вищій політичній сфері (гіперволютаризм тоталітарних вождів: смертельні соціальні ризики задля «світлого майбутнього»). Виникнення нових форм соціально-політичного ризику — тероризм та тоталітаризм. Міжнародне співробітництво та розподіл праці	
3	Порушено природний динамічний баланс каталізмів. Постають питання відновлення, збереження природного середовища	Глобалізація техногенних ризиків. Техніка із допоміжного знаряддя перетворилася на засіб поступового самознищення людства	Глобалізація соціальних процесів	Глобалізація політичних процесів (будь-які рішення національних та міжнародних суб'єктів виходять за межі їхніх безпосередніх інтересів та неминуче впливають на інших агентів).	

¹ За матеріалами статті Ковальової М. С. Еволюція поняття «ризик» (Соціологіческое обозрение. — 2002. — Том 2. — № 1. — С. 19—27).

Ризик природний. У давні часи людина — атомізована істота, яка, за відсутності держави, самотійно «один на один» вирішує всі проблеми і має право застосовувати всі можливі засоби для самозбереження. Природа виступає основним джерелом загрози, тобто фактором ризику. В свідомості особистості природний ризик сприймається як випадковість в хаотичному потоці подій, визначена необхідність (фатальність, кара...).

Ризик у такому суспільстві — іманентна властивість. Він хоча й загрожує стабільності окремих складових (індивідів), але загалом забезпечує гармонію та цілісність системи.

1. Ризик цивілізаційний. Перехід від натурального господарства до індустріального порушив природний баланс сил у соціальній та природній сфері. Вніс зміни в соціальну структуру суспільства, зумовив зростання кількості агентів взаємодії, наміри та волевиявлення яких гранично не збігаються. Ризик став масовим явищем: до індивідуального додався соціальний ризик у вигляді масових форм протесту, світових воєн, революцій. В соціальній сфері процес модернізації, формалізації, уніфікації взаємовідносин (нібито спрямованих на зниження ризику) призвів до розширення сфери дії ризику та залучення до неї суб'єктів, які не мають безпосереднього відношення до джерела ризику. Індустріальна епоха завершується під знаком нарощування можливих ризиків. Ризик — зло, якого не можна уникнути. У свідомості людей цивілізаційний ризик (до Чорнобиля) сприймався як «необхідна плата на шляху до прогресу», до «світлого майбутнього». В науковій сфері відбувся перехід від простої калькуляції ризиків до оцінки, яка містить технічну, формальну, а також ціннісну та моральну складові (досить складно інтерпретувати та операціоналізувати).

3. Глобальний ризик. Початок ХХІ ст. — новий статус ризику. В епоху постмодерну світова система постала перед неминучим ризиком після кумулятивного накопичення наслідків техногенних і природних катастроф та помилок, викликаних людським фактором. Ризик — визначальна характеристика життєдіяльності. Він — всезагальний: на планеті немає місця екологічно, соціально та технологічно безпечного. Скрізь людина може стати жертвою фінансового краху, військової загрози, тероризму, епідемії... Виникла загроза існуванню людства. Індивідуальне та наукове осмислення глобального ризику ще на початковій стадії. Особливістю глобального ризику є те, що людина не може його контролювати, не застосовуючи техніку, яка і зумовила виникнення цього ризику. Ризик має штучний, рукотворний характер. Для захисту атомних електростанцій пі-

сля Чорнобиля, з-поміж іншого, використовують багаторівневе комп'ютерне забезпечення управління. «Однак відомо, що складні комп'ютерні системи відрізняються такою особливістю, як допуск непередбачуваності її поведінки під час експлуатації. Відбулося ускладнення імовірнісного характеру такого явища, як ризик»¹.

Суспільство ризику, за У. Беком не має чіткої межі між кількісно визначеним ризиком та невизначеністю (небезпекою), між «об'єктивним» аналізом ризику та соціальним сприйняттям ризику²:

— Небезпека має «руйнівну силу війни», вона торкається усіх сфер життя та усіх соціальних спільнот.

— Небезпека виходить за межі окремо взятої країни, ми стаємо членами «світової команди небезпеки», якій потрібна нова внутрішня політика, орієнтована на спільне подолання небезпеки.

— Прогрес науки підриває роль експертів, які, не вбачаючи небезпеки, визначали її відсутність. «Наука не зменшує ризик, а лише загострює усвідомлення ризику».

— Страх є визначальним у відчутті життя. Цінність безпеки змінює цінність рівності, виникає розумний «тоталітаризм захисту від небезпеки».

— Найбільш продуктивною стає «економіка страху». Безпека стає суспільним продуктом споживання (розробляються, впроваджуються, купуються системи захисту).

— Щодо політики, то діє девіз: **«Ті, кого ми вибрали, не мають влади. А тих, хто має владу, ми не обирали».**

— Національна безпека виходить на інтернаціональний рівень. Якщо раніше зовнішня політика була проблемою вибору, то у суспільстві ризику як внутрішня, так і зовнішня політика, національна безпека та міжнародне співробітництво взаємопов'язані. «Настала парадоксальна ситуація: держави повинні, виходячи із національних інтересів, децентралізуватися та транснаціоналізуватися, відповідно, віддати частину своєї автономії, щоб у глобалізованому світі вирішувати національні проблеми».³

¹ Ковалева М. С. Эволюция понятия «риск» // Социологическое обозрение. — 2002. — Том 2. — № 1. — С. 19—27.

² Интервью с профессором Ульрихом Беком // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2003. Том VI. — № 1. — С. 5—23.

³ Там само.

У. Бек у центр свого дослідження суспільства ризику поставив соціальну архітектуру та політичну динаміку цивілізаційних загроз власному існуванню, які вчений конкретизував у вигляді п'яти тез¹:

— Це ризики, які виникають на найвищій стадії розвитку виробничих сил (зокрема наслідки від впливу, недосяжної для сприйняття, радіоактивності, шкідливих та ядовитих речовини в продуктах харчування...). Вони вивільняють системно обумовлені, часто *незворотні та невидимі*, руйнівні сили, які проявляються лише в знанні про них (науковому чи ненауковому, достовірному чи ні). Засоби інформації та дослідження міри ризику стають стрижневими суспільно-політичними позиціями.

— Визначення та поширення ризиків зумовлюють *соціально небезпечні ситуації*. Хоча ризики певним чином відображають соціально-класову структуру, однак підпорядковуються іншій логіці поширення: «ризики модернізації рано чи пізно стосуються і тих, хто їх виробляє, і тих, хто одержує з них користь». Від ризиків, які загрожують здоров'ю, а також пов'язаних із легітимізацією багатства та доходів, не застраховані навіть багаті. Водночас, ризики спрацьовують на глобальному рівні, поширюючи та закріплюючи нерівність як між нерозвиненими та розвиненими країнами, так і у взаємовідносинах між самими розвиненими країнами.

— Ризики цивілізації — *це великий бізнес*; безмежна сукупність потреб, які постійно самовідновлюються та зростають. Економічний зиск від породжених ризиків одночасно стає підґрунтям небезпечних ситуацій та політичного потенціалу суспільства.

— У суспільстві ризику свідомість визначає буття. Потенціал суспільства ризику повинен аналізуватися в категоріях виникнення та розповсюдження *знання про ризик*.

Громадськість та влада втручаються в раніше «аполітичні» сфери, проводячи «політику ліквідації «причин» самого процесу індустріалізації». Ведуться дискусії щодо визначення самих ризиків. У суспільстві ризику виникає *політичний потенціал катастроф*².

¹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. — М., 2000. — С. 13—15.

² Там само.

Політична теорія Т. Гоббса базується на положенні «людина людині вовк», а політична теорія «суспільства ризику» висуває іншу тезу «людство людству вовк». «Характер хижака» притаманний не лише окремій людині, а й людству загалом, яке є об'єктом та суб'єктом самозагрози.¹

Виробництво ризиків притаманне усім суспільним сферам: економічній, політичній, соціальній. За виробництвом ризику йдуть такі фази — розповсюдження, а потім споживання ризику. Однак, процес цим не завершується: споживання ризику одночасно призводить до його накопичення, не поглинання, а його акумуляції. Ризик стає зростаючим компонентом суспільного виробництва. Концентрація ризиків призводить до «ефекту бумерангу», «тобто до універсалізації та глобалізації ризиків, які порушують класові і національні межі. «Ефект бумерангу» породжує зворотній зв'язок, а споживання ризику одночасно є і початком його виробництва»².

Ризики зумовлені імовірнісним характером багатьох природних, соціальних і технологічних процесів, на розгортання яких впливає цілий ряд не прогнозованих, випадкових об'єктивних та суб'єктивних чинників. Це зумовлює неможливість керування суспільством як жорстко детермінованою системою.

Аналіз ризику передбачає виокремлення основних його елементів:

— «можливість відхилення від поставленої мети, заради чого виконувалася обрана альтернатива;

— ймовірність досягнення бажаного результату;

— відсутність впевненості в досягненні поставленої мети;

— можливість виникнення небажаних наслідків (матеріальні або фізичні збитки, захворюваність, смертність тощо) при проведенні тих чи інших дій в умовах невизначеності для суб'єкта, який ризикує;

— матеріальні, екологічні, моральні та інші втрати, пов'язані із впровадженням, обраною в умовах невизначеності, альтернативи;

— очікування загрози, невдачі в результаті вибору альтернативи та її реалізації».³

Цей підхід вказує, що ризик пов'язується не лише з вірогідними негативними наслідками, адже він орієнтований на нові методи, технології досягнення результатів в умовах невизначеності та ви-

¹ Інтерв'ю с профессором Ульрихом Беком // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2003. Том VI. — № 1. — С. 5—23.

² Грицаев В. В. Риск и общество (дискуссия о понятии риска и библиография) <http://ecsocman.edu.ru>

³ Качинський А. Б. Розвиток проблеми ризику в Україні: теорія і практика // Стратегічна панорама. — 2002. — № 4. <http://www.niisp.gov.ua>

бору. Долаючи консерватизм у відповідній сфері, ризик сприяє науково-технічному прогресу. Некомпетентність, суб'єктивізм, відсутність необхідної інформації тощо спричиняють підвищення небезпеки та продукують втрати внаслідок невдалого вибору та прийняття рішень.

СТРУКТУРА РИЗИКІВ. СУБ'ЄКТИВНИЙ РИЗИК ТА ЙОГО ФОРМУВАННЯ

У структурі соціальних ризиків Ю. Сасенко розрізняє таку ієрархію:

- науково-обґрунтований ризик (має рекомендаційний характер);
- законодавчий рівень (має обов'язковий характер);
- управлінсько-практичний рівень (формально декларується дотримання управлінськими структурами законодавчого ризику, а на практиці можливий відхід від цих норм);
- суб'єктивний ризик (рівень ризику, якого дотримуються суб'єкти на власний розсуд у повсякденному житті)¹.

Особливе місце в структурі соціальних ризиків посідає **суб'єктивний ризик**. Адже він визначає, орієнтує поведінку населення з огляду на суб'єктивне сприйняття ризику.

Важливими **чинниками формування суб'єктивного ризику** стає:

- *рівень обізнаності* (поінформованості) населення про рівень об'єктивного ризику;
- *рівень грамотності (та досвіду) населення щодо оцінки ризику та адекватності поведінки у відповідній ситуації*;
- вплив чуток і домислів як самостійної інформації, що знаходиться поза межами науково-обґрунтованого знання та досвіду;
- *фактори впливу засобів масової інформації*, зокрема достовірність, емоційність та періодичність інформування населення про ризики.

Індивідуальними факторами впливу на формування суб'єктивного ризику є:

- *індивідуалістські (інтернальні) орієнтації, емоційний чи раціональний підхід щодо прийняття рішень*;

¹ Сасенко Ю. Соціальні ризики // Чорнобиль і соціум (Випуск сьомий) / Відп. ред. Ю. І. Сасенко, Ю. О. Привалов. — К., 2001. — С. 160—172.

- патерналістські (екстернальні) орієнтації;
- вольовий параметр (здатність приймати вольові рішення).

Ю. Саєнко робить висновок, що кожен об'єктивний ризик трансформується в суб'єктивний, в основі формування якого є науково-обґрунтований ризик, рівень поінформованості населення, рівень грамотності та рівень особистісних орієнтацій населення¹.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ДЕТЕРМІНАНТА СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ

Аварія на ЧАЕС та її наслідки впливають на життєдіяльність мільйонів осіб у вигляді як об'єктивних, так і суб'єктивних ризиків. Понад 20 років подолання дають підстави оцінити дієвість заходів з ліквідації наслідків катастрофи та оцінити міру ризиків. Прийнято десятки законів, постанов, резолюцій і угод, спрямованих на вирішення безпрецедентно складних завдань, спрямованих на мінімізацію наслідків Чорнобильської катастрофи і на недопущення в майбутньому подібних аварій. Україна приєдналася до міжнародної конвенції щодо недопущення ядерного тероризму. Це свідчить про значущість загроз для суспільства загалом та світового товариства.

Із радіоактивно забруднених територій переселено понад 52 тис. сімей. На подолання наслідків чорнобильської катастрофи за роки незалежності витрачено близько 7,5 млрд доларів США (12 млрд доларів за часів СРСР). Проте проблеми Чорнобиля залишаються актуальними і соціально гострими. «Наявні фінансово-економічні можливості забезпечують фінансування основних чорнобильських програм у середньому лише на 20 %. У черзі на поліпшення житлових умов перебувають 44 тис. сімей (забезпечено житлом більше 7 тис. сімей). На повноцінне оздоровлення можуть розраховувати лише 5–7 % загальної кількості потребуючих. Хворі, які потребують операцій або інших складних форм лікування, роками чекають своєї черги»². З огляду на неналежне фінансування у сфері захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи уряд змушений обирати лише пріоритетні напрями, зосереджуючись на життєво важливих і соціально гострих питаннях.

Подолання наслідків катастрофи — це довготривалий процес, який вимагає зокрема належного правового та організаційного за-

¹ Саєнко Ю. Соціальні ризики // Чорнобиль і соціум (Випуск сьомий) / Відп. ред. Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. — К., 2001. — С. 160—172.

² Парламентські слухання 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки та перспективи (26 квітня 2006 року) Холоша В. І. <http://www.rada.gov.ua/zakon>

безпечення. У березні 2006 року прийнята Національна програма мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи, що дала можливість більш комплексно й у прийнятному обсязі реалізувати завдання подолання наслідків аварії на ЧАЕС. Національна програма мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи орієнтована на необхідність переходу до нової фази подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, а саме — до фази відновлення та розвитку.

Основним соціальним пріоритетом державної політики щодо подолання наслідків Чорнобиля визначають: екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій, відродження життя на цих територіях, сприяння соціальній адаптації постраждалим, проведення медико-санітарного обслуговування постраждалого населення, інакше кажучи, головне — це людина, її життя, здоров'я, добробут і безпека¹.

Про глобальні масштаби ризиків свідчать екологічні збитки. Забруднення радіонуклідами понад 145 тис. квадратних кілометрів території, близько 5 тис. населених пунктів України, Республіки Білорусь та Російської Федерації, з них в Україні — 2 тис. 218 селищ і міст із населенням приблизно 2,6 млн осіб, які зазнали опромінення.

Ще важче сприймаються оцінки втрат у сфері людського фактора. На 1 січня 2006 року в Україні 2 млн 594 тис. 71 особа мали статус постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції. 17 тис. 448 сімей отримують пільги внаслідок втрати годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою².

Постчорнобильські роки значно погіршили медико-демографічну ситуацію в Україні. Загальна захворюваність населення України значно збільшилась. За 1989—2003 рр. прискореними темпами збільшувалося поширення хвороб системи кровообігу (у 2,9 разів), сечостатевої системи (у 1,9 разів), органів травлення (у 1,8 рази). Серед дітей рівень захворюваності збільшився з 1416,0 випадків у розрахунку на 1000 дітей у 1989 р. до 1745,9 випадків у 2003 р.³

Спостерігається погіршення репродуктивного здоров'я населення: майже 68 % пологів відбуваються з ускладненнями; питома вага безплідних жінок становить близько 7 % жінок дітородного віку.

¹ Парламентські слухання 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки та перспективи (26 квітня 2006 року) Холоша В. І. <http://www.rada.gov.ua/zakon>

² Парламентські слухання 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки та перспективи (26 квітня 2006 року) Усаченко Л. М. <http://www.rada.gov.ua/zakon>

³ Концепція демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. <http://osvita.org.ua>

За даними ВООЗ, у 2002 р. за показником очікуваної тривалості життя наша країна відставала від країн Центральної та Східної Європи на 5,5, а від країн Євросоюзу — на 10,9 років. «Різниця у тривалості життя чоловіків і жінок в Україні перевищує 11 років, тоді як в економічно розвинених країнах цей показник становить 5—6 років. Ризик смерті для чоловіка у 20—24 роки перевищує такий для жінки у 3,3 рази, а імовірність смерті у працездатному віці для чоловіка сягає 37 %»¹.

Показник смертності чоловіків працездатного віку є одним із найвищих в Європі. Рівень смертності від інфекційних і паразитарних хвороб та зовнішніх дій, що піддається усуненню засобами сучасної медицини та соціально-гігієнічної профілактики, в Україні перевищує такий для країн Центральної та Східної Європи та Євросоюзу у 2,3 та 3,6 рази відповідно. Серед причин смерті від зовнішніх дій найбільшої шкоди завдає травматизм, вбивства та самогубства.²

Загалом з 1990 р. населення України скоротилося більш як на 5 мільйонів — з 52 млн осіб до менш ніж 47 млн чол. — у 2005 р. Сталося це за рахунок суттєвого перевищення смертності над народжуваністю. Якщо в країнах Європи коефіцієнт природного приросту населення коливається від -1 до +1 (на 1000 населення), а смертність приблизно дорівнює народжуваності, то в Україні цей рубіж був подоланий в 1990—1991 роках. З 2002—2003 рр. цей показник стабілізувався на рівні (-7,5). Тобто цей коефіцієнт став від'ємним. Щороку населення України зменшується більш як на 300 тис. — це дорівнює кількості жителів обласного центру, отож фактично кожен рік зникає з карти в центрі Європи велике місто³. Особливе місце в цій категорії належить постраждалим від наслідків аварії на ЧАЕС. «504 тис. 117 ліквідаторів і потерпілих пішли з життя, 106 тис. 824 — інваліди і страждають від хвороб, пов'язаних із наслідками Чорнобильської катастрофи, 2 млн 23 тис. осіб змушені проживати на радіоактивно забруднених територіях»⁴.

Основними причинами втрат здоров'я, зростання смертності та зниження очікуваної тривалості життя є низький рівень і несприятливі умови життя та праці значної частини населення, низька ефективність існуючої системи охорони здоров'я, нехтування нормами

¹ Концепція демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. <http://osvita.org.ua>

² Там само.

³ *Поліщук М.* Страшніше від голоду та чуми // Дзеркало тижня. — 2006. — № 11 (590).

⁴ Парламентські слухання 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки та перспективи (26 квітня 2006 року) Холоша В. І. <http://www.rada.gov.ua/zakon>.

здорового способу життя. Однак, слід зазначити велику роль чорнобильський фактору, який негативно впливає не лише на офіційно визнаних постраждалими. «Загальна картина факторів радіаційного впливу в їхньому зв'язку зі здоров'ям людини виявляється настільки складною, що вона недоступна розумінню не тільки простих людей, але і більшості фахівців. Виникнення і динаміка негативних наслідків для життя і здоров'я людини виявляються некерованими і неконтрольованими, тому що неможливо відокремити прямі і побічні негативні наслідки аварії.»¹

Об'єктивні та суб'єктивні ризики доповнюють один одного. Необхідні поінформованість населення, заходи щодо дотримання здорового способу життя та профілактики захворювань. Спеціальні адаптовані для конкретних категорій населення програми зможуть сприяти зниженню ризиків в цій сфері. Адже здоров'я це не лише медична категорія, а й категорія соціальна: з нею пов'язані соціальні перспективи не лише окремої особистості, а й суспільства загалом.

Чорнобильська катастрофа втрутилася в сприйняття атомної енергетики, викликавши відповідні страхи. Одним із наслідків стали зміни в свідомості населення України та інших країн щодо безпеки атомної енергетики та безпосередньо АЕС. Емоційне сприйняття превалює над раціональним — і переважно негативне. Для значної частини населення атомна енергетика асоціюється з аварією на Чорнобильській АЕС, із глобальною загрозою життю: «*«Аварія в Чорнобилі»*; «*вірогідність непоправних катастроф*»; «*перед очима ядерний гриб*»; «*це вибухи та страшні наслідки*»;... «*загибель усього живого*»; «*загибель людей*»; «*знищення білого світу*» (відповіді на відкрите запитання)².

Дослідники звертають увагу на те, що досить часто негативне ставлення до атомної енергетики не стільки раціональне, скільки емоційне, що ґрунтується на відчутті небезпеки та загрози, серед яких: непередбачуваність, можлива безвідповідальність чи некомпетентність працівників станцій, висока вірогідність аварій чи катастроф із найтяжчими наслідками. Негатив пов'язаний із проблемами: захоронення ядерних відходів, підвищення рівня радіації, забруднення території, порушенням екологічного балансу, а також відчуттям страху, яке не має конкретного визначення причин, що його породжує³.

¹ Медико-біологічні та соціально-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи <http://www.ukraine3000.org.ua>

² Вовк Е. Отношение к атомной энергетике в России: через 20 лет после Чернобыля // www.socreal.fom.ru

³ Там само.

Досить поширеною є думка, що всі атомні електростанції, навіть ті, що нормально функціонують, без пошкоджень, завдають шкоди екології та здоров'ю людини (а несправні АЕС — загрожують широкомасштабними катастрофами). Позитивне чи негативне ставлення до атомної енергетики переважно визначається оцінкою двох параметрів: наскільки висока міра ризику (чи достатній рівень технологічного оснащення та захищеності) та наскільки цей ризик виправданий.¹

Через двадцять років після аварії на ЧАЕС у масовій суспільній свідомості превалує думка, що чорнобильська катастрофа може повторитися навіть сьогодні. А за словами **У. Бека, в суспільстві ризику свідомість визначає буття**. Буття пов'язане зі страхом, з очікуваннями негативів від катастрофи, яка відбулася 20 років тому, та з неможливістю відкинути ймовірність подібної небезпечної події в майбутньому.

«Масштаб, тяжкість економічних і соціальних наслідків надзвичайних ситуацій дедалі більшою мірою визначаються не тільки перебігом подій, а й станом суспільства загалом. Системна криза економіки України значно поглибила потенційну ураженість господарських, соціальних об'єктів, знизила рівень захищеності населення і територій»².

Першочерговим чинником системної кризи в Україні Ю. Саєнко визначає *Чорнобильську катастрофу*, що викликала довготривалі негативні зміни в сфері фізичного та соціально-психологічного здоров'я, в екосферу, зруйнувала міф про «мирний атом».

По-друге, *розпад Радянського Союзу* та руйнування патерналістських надій, міфу про «рівність та братерство», формування «нової радянської людини».

По-третє, *«кінець глобального міфу про «світле майбутнє»* — людство вичерпало свою фантазію, і за пустим олімпом комуністичної ідеї залишилося згарище буденного життя»³.

«Це глибока системна криза суспільства з раптовим провалом у тотальну бідність держави і населення».⁴ Стабільність та визначеність радянського способу життя змінилися на невизначеність та потребу постійного здійснення вибору в нестабільному, невизначеному, хиткому просторі.

¹ Вовк Е. Отношение к атомной энергетике в России: через 20 лет после Чернобыля // www.socreal.fom.ru

² Хлобистов С. В. Екологічна безпека у складі національної безпеки держави // Стратегічна панорама. — 2004. — № 1. <http://www.niisp.gov.ua>

³ Україна: моделі виживання та проблеми вибору // http://www.universum.org.ua/book/2001/sayen_2.html

⁴ Там само.

Основні особливості ризиків сучасного суспільства характеризує В. Гришаєв¹:

Латентність — значна частина їх (зокрема техногенні) не може бути сприйнята органами чуття, вони — «невидимі», тому часто створюють ілюзію відсутності небезпеки, що підвищує роль експертів, які фактично «монополізують право на визначення обсягу ризику та міри його вірогідності». Однак, наукова раціональність не дає абсолютних авторитетів щодо ризиків: неминучим є подолання протистояння та об'єднання наукової та повсякденної раціональності.

Глобалізація ризиків. Ризики долають межі окремих держав і стають глобальними. Наслідки техногенних катастроф та аварій у промисловій сфері поширюються не лише в межах конкретної країни, а відображаються на стані екологічного середовища сусідніх країн. В економічній сфері катастрофи породжують подвійний ефект: зменшують ресурси країни та перерозподіляють їх, виділяючи значні обсяги на ліквідацію наслідків. У соціальній сфері ризики змінюють соціальну структуру, втручаючись у класову диференціацію країни, структуруючи суспільство за мірою потрапляння соціальних спільнот під ризик. Ризики зрівнюють усіх перед їхньою небезпекою².

Межі поширенню Чорнобиля немає. Державні кордони не захищають. «...Понад сто громадян Франції подали позов проти свого уряду. Вони звинувачують його у приховуванні інформації про ризики, на які наражалися жителі країни одразу після аварії на Чорнобильській АЕС. На думку позивачів, радіаційна хмара, що дрейфувала над Францією з 27 квітня по 5 травня 1986 року, стала причиною виникнення у деяких французів раку й захворювань щитовидної залози.... Прокуратура Парижа ініціювала розслідування з метою виявити зв'язок між випадінням радіоактивних осадів та погіршенням стану здоров'я людей... Якщо ж суд таки визнає обґрунтованість претензій, уряд Франції буде змушений понести відповідальність за «Причетність до нанесення фізичних пошкоджень й свідоме нехтування обов'язками щодо забезпечення громадської безпеки»³. Тут ми бачимо, за визначенням У. Бека, громадсько-політичну складову, усвідомлення ризику, транснаціональність. Відмінною рисою сучасного ризику є його глобалізаційний рівень. В цьому контексті окремі **небезпеки та ризики** аналізує **Пахомов Ю.**⁴

¹ *Гришаєв В. В.* Риск и общество (дискуссия о понятии риска и библиография) <http://ecsocman.edu.ru>

² Там само.

³ Французи судяться через Чорнобильську катастрофу // Дзеркало тижня. — 2001. — № 40 (364).

⁴ *Пахомов Ю.* Україна і виклики глобалізації // День. — 2001. — № 139.

По-перше, — це зростаюча диференціація між країнами, що «пояснюється стрибкоподібним наростанням нееквівалентного обміну». Співвідношення за критерієм ВВП на душу населення між 20 % слабких та сильних у 1960 р. — 1:30; 1990 р. — 1:60; 1999 р. — вже 1:90. Нерівність у глобальному середовищі стає підґрунтям для наростання загроз — екологічних, соціальних, фінансово-економічних.

По-друге, глобалізація зумовлює загрозливу деформацію фінансово-ринкових механізмів, зокрема антиліберальне переродження інструментів конкуренції. Не стимулювання слабо ресурсних країн (як це було до 70-х років), а фактичне знищення тих, хто мав шанс. «Людина вже не раціональна, а ірраціональна; економіка — не мотиваційна, а перерозподільна; предмет бізнесу дедалі більше віртуальний; інформаційні технології реалізуються через мережну несвободу; вже не товар підганяється під потреби людини, а людина підганяється під товар тощо. Це — явища, що загрожують стабільності планети»¹.

По-третє, — до ризиків можна віднести невгамовну експансію глобального (нерідко спекулятивного) капіталу.

Для України глобалізація — безальтернативна, однак це і великі перспективи, і чималі ризики. Адже об'єктивні та суб'єктивні показники свідчать про проблематичність цього процесу та його ризикованість.

В 2006 році Україна змінила свої позиції в глобальному середовищі відповідно до Індексу глобальної конкурентоспроможності (оцінює розвиненість інфраструктури та ускладненість бізнесу, ефективність ринку праці, рівень охорони здоров'я, якість освіти) і перемістилася з 68 (з 117) на 78 місце (із 125)². Україна увійшла до першої групи **країн «початкової» стадії розвитку (друга група — країни, які перебувають на стадії ефективного розвитку; третя — на стадії інноваційного розвитку)**. Країни першої стадії характеризуються тим, що джерелами конкурентоспроможності є або сировина, або дешева некваліфікована робоча сила. Цінова політика — основа конкуренції у таких країнах. Низький рівень життя, низькі зарплати, низька продуктивність праці. До цієї самої групи входять ще 46 країн, серед яких найбільш розвинені держави Африки, Азії та Латинської Америки та найбільш розвинені країни колишнього Радянського Союзу.

¹ Пахомов Ю. Україна і виклики глобалізації // День. — 2001. — № 139.

² Дзеркало тижня. — 2006. — № 38(617).

Україна, відповідно до першої (базової) групи складових чинників займає такі позиції: державні та суспільні інститути — 104-те місце із 125 можливих; інфраструктура — 69-те; макроекономіка — 74-те; охорона здоров'я та шкільна освіта — 94-те.

Щодо другої групи чинників, які характеризують підвищення ефективності економіки: вища освіта та фахова підготовка — 48-ме; ефективність ринків — 80-те; технологічний розвиток — 90-те.

Третя група — інноваційні показники: розвиненість бізнес-процесів — 76-те; власне інновації — 73-те.

Саме в громадянському суспільстві вбачають основу подолання негативів українського суспільства, а запорукою його становлення та функціонування є якість соціальних інститутів. А тут в Україні найгірші показники (104 місце). Попереду нас Молдова (101), Нігерія (94), Камбоджа (95), Вірменія (84), Ефіопія (83). Саме якість державної влади і соціальних інститутів є головним чинником неконкурентоспроможності нашої країни¹.

Отже, розглядаючи основні положення концепції суспільства ризику в контексті наслідків Чорнобильської катастрофи для українського суспільства слід зазначити, що аварія на ЧАЕС — найбільша техногенна катастрофа ХХ століття, наслідки якої різноаспектні: радіоактивне забруднення навколишнього середовища, еколого-біологічні наслідки, опромінення населення, медико-демографічні та соціально-психологічні зміни, вплив на розвиток атомної енергетики, значні матеріальні втрати. Двадцять років подолання свідчать про складність, довготривалість, а в певних аспектах — і про незворотність постчорнобильських процесів. Взаємозв'язок Чорнобиля та суспільства ризику — безпосередній. Саме катастрофу визначають основоположним чинником переходу суспільства модерну в другу стадію — стадію невизначеності, постійних страхів та ризиків, які не мають кордонів, меж, не враховують соціальну приналежність і визначають політичне, соціальне та економічне функціонування не лише окремого суспільства, а й загалом глобального середовища. Ризики сучасного суспільства сягають своїм корінням не в минуле, вони пов'язані з небезпекою сьогодення та дня завтрашнього.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой. — М., 2000.

¹ Дзеркало тижня. — 2006. — № 38 (617).

2. *Вовк Е.* Отношение к атомной энергетике в России: через 20 лет после Чернобыля // [http: www.socreal.fom.ru](http://www.socreal.fom.ru)
3. *Гришаев В. В.* Риск и общество (Дискуссия о понятии риска и библиография) // [http: www.ecsoman.edu.ru](http://www.ecsoman.edu.ru)
4. Дзеркало тижня. — 2006. — № 38(617).
5. Интервью с профессором Ульрихом Беком // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2003. том VI. — № 1. — С. 5—23.
6. *Качинський А. Б.* Розвиток проблеми ризику в Україні: теорія і практика // Стратегічна панорама. — 2002. — № 4. <http://www.niisp.gov.ua>
7. *Ковалева М. С.* Эволюция понятия «риск» // Социологическое обозрение. — 2002. — Том 2. — № 1. — С. 19—27.
8. Концепція демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. // [http: www.osvita.org.ua](http://www.osvita.org.ua)
9. Медико-біологічні та соціально-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи <http://www.ukraine3000.org.ua>
10. Парламентські слухання 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки та перспективи (26 квітня 2006 року) Усаченко Л. М. // [http: www.rada.gov.ua/zakon](http://www.rada.gov.ua/zakon)
11. *Пахомов Ю.* Україна і виклики глобалізації // День. — 2001. — № 139.
12. *Поліщук М.* Страшніше від голоду та чуми // Дзеркало тижня. — 2006. — № 11 (590).
13. *Саєнко Ю.* Соціальні ризики // Чорнобиль і соціум (Випуск сьомий) / Відп. ред. Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. — К., 2001. — С. 160—172.
14. Україна: моделі виживання та проблеми вибору // <http://www.universum.org.ua>
15. Французи судяться через Чорнобильську катастрофу // Дзеркало тижня. — 2001. — № 40 (364).
16. Хлобистов Є. В. Екологічна безпека у складі національної безпеки держави // Стратегічна панорама. — 2004. — № 1. <http://www.niisp.gov.ua>

СОЦІАЛЬНА ГРУПА ТА ЇЇ ВИДИ

1. *Поняття соціальної групи та її характерні ознаки.*
 2. *Види соціальних груп.*
 3. *Соціальні групи та колективи.*
 4. *Соціальна група та соціальний інститут. Соціальна організація.*
 5. *Референтна група.*
-

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ ТА ЇЇ ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ

Основним елементом соціальної структури суспільства є соціальна група. Питання теоретичного та емпіричного аналізу соціальних груп набуває особливої актуальності в період трансформаційних процесів. Структурна композиція демократичних держав із розвиненою ринковою економікою не відповідає соціальній структурі пострадянських суспільств, що зумовлює теоретичний та практичний аспект актуальності цієї проблеми. Дослідження соціальної диференціації суспільства та виокремлення соціальних груп, їх типологія мають свою наукову традицію. Ще Аристотель вживав поняття «група». Т. Гоббс перший визначив групу як певну кількість людей, об'єднаних спільним інтересом або спільною справою. Класики соціології Е. Дюркгейм, Г. Тард, Г. Зімел, Л. Гумплович, Ч. Кулі, Ф. Тьонніс та інші звертаються до аналізу соціальної групи та здійснюють перші спроби створення соціологічної теорії груп у вигляді двох напрямків: у першому випадку проблема груп вирішувалася шляхом співвіднесення групових процесів з індивідуальними, а в другому — «визнанням існування певного «містичного групового зв'язку», що має незалежну «реальність саму по собі»»¹.

Цією проблемою займалися Р. Мертон, Т. Парсонс, Ян Щепанський, О. Шкаратан, Т. Заславска, Н. Загоруйко, І. Таганов, С. Клімова, С. Макеєв та інші.

¹ Антитина Г. С. Группа социальная // <http://www.ecsocman.edu.ru>

Поняття соціальної групи та її характерні ознаки

Соціальна група — «сукупність людей, що мають загальну соціальну ознаку й виконують суспільно необхідну функцію в загальній структурі суспільного поділу праці й діяльності»¹.

Ян Щепанський окреслює соціальну групу як певну кількість осіб (не менше трьох), які пов'язані системою відносин, що регулюються соціальними інститутами, мають спільні цінності та певний принцип, що забезпечує їх відмежування від інших груп².

Поняття соціальна група виступає як *родове* щодо понять «соціальний клас», «прошарок», «нація», «колектив» «верства», а також стосовно етнічних, релігійних, демографічних та інших спільнот, тому що фіксує соціальні відмінності між спільнотами, що виникають у процесі поділу праці та діяльності на основі ставлення до засобів виробництва, характеру праці, професії, освіти, національності, місця проживання тощо.³

Індивід одночасно належить до різних соціальних груп. Розподіл індивідів на групи за однією з ознак одночасно зумовлює внутрішній поділ групи за іншими критеріями. Наприклад, виокремлення жителів міст та сіл дає підстави для продовження диференціації на прошарки кваліфікованих та некваліфікованих працівників, що утворює додатковий (похідний) внутрішній поділ груп.

Соціальна група не є простою сумою індивідів. Вона набуває специфічних ознак, що не можуть бути зведені до суми якостей її складових. Великі соціальні групи складаються з індивідів із подібними соціальними статусами. Тут поєднується як особистісний, так і надособистісний рівні аналізу. Соціальні групи мікро- та мезорівня об'єднані спільністю стійких та відновлюваних властивостей. На основі притаманних їм властивостей соціальні групи виконують *певні функції*, без яких не могли б існувати та відновлюватися. Як елементи соціальної структури соціальні групи наявні в певній досяжній для аналізу та спостереження кількості. Але нескінченними є зв'язки та взаємодія соціальних груп. Їх композиція робить соціальну структуру сутнісною характеристикою конкретно-історичного соціального організму. А визначальний у ній — характер взаємозв'язку елементів.⁴

¹ Антипина Г. С. Группа социальная // <http://www.ecsocman.edu.ru>

² Щепанский Ян. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 117—118.

³ Антипина Г. С. Группа социальная // <http://www.ecsocman.edu.ru>

⁴ Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 33—45.

Ян Щепанський зазначає, що для виникнення соціальної групи необхідно не менше трьох осіб, що забезпечує наявність системи соціальних відносин; внутрішню організацію, тобто інститути, системи контролю, зразків діяльності.

Група повинна мати власні цінності, ідеї, норми, які необхідні для виникнення та розвитку почуття групової єдності та приналежності (зокрема через усвідомлення групової солідарності, що виражається словом «ми»).

До принципів відособлення, що дозволяють відрізнити одну групу від іншої, Ян Щепанський відносить: ідеологію, ціль, проживання на певній території, володіння певними матеріальними цінностями, виконання певних ритуалів, мову тощо. Принцип відособлення — це основа ідентичності групи. Об'єднання, які не мають внутрішньої організації, Ян Щепанський не відносить до соціальних груп. Тому соціальними групами він не вважає:

- **Пари чи діади** — в контактах, які виникають, вирішальне значення відіграють риси особистості.

- **Соціальні кола** — сукупності осіб, що постійно контактують, але не мають чіткого принципу відособлення та внутрішньої організації. Коло менше впливає на поведінку своїх членів, в ньому відсутня чітка система контролю. Наприклад, контактне коло, коло друзів чи колег.

- **Натовп, публіка, аудиторія — масова спільнота (квазігрупа)** — реально існуюча сукупність осіб, що випадково об'єднані спільними умовами існування, але не мають стійкої, усвідомленої спільної мети взаємодії. Отже, за Щепанським, такі об'єднання не належать до соціальних груп¹.

Для соціологічного аналізу соціальної групи велике значення має поділ їх на **реальні та номінальні** (які ще називають **статистичними**) та з'ясування ознак реальності.

Номінальні групи — це сукупності, які виокремляються за кількома ознаками, що має значення для цілей конкретного соціологічного дослідження (наприклад, групи за віком, статтю, місцем проживання, рівнем доходу або сукупністю кількох вимірюваних ознак). Номінальні групи не передбачають обов'язкових і, тим паче, безпосередніх зв'язків між індивідами, що належать до цих соціальних груп, та не розкривають сутнісний бік відносин, що пов'язує індивідів. Наприклад, до жителів міста Києва належать ті, які офіційно зареєстровані, але не обов'язково проживають в місті.

¹ Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 117—118.

Реальні групи — групи, які вирізняються за сукупністю ознак, що відображають характер реальних відносин у суспільстві. Наприклад, городяни — це люди, які живуть у місті та ведуть міський спосіб життя, з високою щільністю людських контактів, переважанням анонімності та формалізованості у спілкуванні, з різноманітною трудовою та дозвільною діяльністю, зайняті переважно в індустріальній та інформаційній сфері та інше. При такому підході номінальна (статистична) група «жителі міста» лише частково збігається з реальною та відповідає критерію урбанізованості.¹

За М. Шаповалом, соціальні групи поділяються не лише на реальні та статистичні, а й на **фіктивні** — сукупність нереальних, неіснуючих одиниць. Наприклад, ангели,² «рай», грішники, лісовики, русалки, відьми, утопічні «суспільства»².

Шкаратан О. та Сергєєв Н. щодо *показників реальності соціальної групи* насамперед зазначають, що реальні соціальні групи постають «суб'єктами та об'єктами реальних соціальних відносин (влади, експлуатації та ін.). Вони володіють: потребами й інтересами, які можна виміряти; загальними соціальними нормами; загальними цінностями; взаємною ідентифікацією; подібною мотивацією; символами; стилем життя. Для них характерні самовідтворення, відмінна від інших груп система соціальних зв'язків».³

Номінальна група може перетворитися на реальну за умови об'єднання, створення асоціації, формування системи цінностей та самосвідомості⁴. Основними системоутворюючими характеристиками, що перетворюють номінальну групу на реальну, є *потреби та інтереси*. Інтереси (соціально обумовлені потреби) виникають стихійно, можуть усвідомлюватися чи ні, визначають поведінку людей, які входять до відповідних спільнот, роблять схожим їхній стиль та спосіб життя, міжособистісні взаємозв'язки та установки, що дозволяє членам групи ідентифікувати своїх та чужих, навіть не усвідомлюючи власну приналежність до цієї групи. До сутнісних

¹ Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 33—45.

² Шаповал М. Загальна соціологія. — К., 1996. — С. 29—39.

³ Шкаратан О. И., Сергеев Н. . Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 33—45.

⁴ Гавриленко І. М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 134—185.

характеристик групи належить також *ціннісна та нормативна система*, яка регулює поведінку індивідів.

Учені поділяють позицію відомого соціолога П. Бло, який вважає, що група — це сукупність, члени якої більше взаємодіють один з одним, аніж із представниками зовнішніх щодо них груп. Це не обов'язково прямий безпосередній контакт, як у малій групі. Дружбі, коханню можуть стати на перешкоді належність до різних соціально-економічних груп та сприяти — належність до одного й того самого класу, етнічної групи.¹

Реальна соціальна група має *внутрішню структуру*: ядро (або кілька ядер) та периферію. В ядрі концентрація сутнісних характеристик групи найбільша, на периферії — найменша. Індивіди, що належать до ядра групи, найбільш повно відображають усі соціальні риси групи (характер діяльності, потреби, інтереси, цінності, норми, установки). Немає ядра — немає групи. Ядро відносно стійке соціальне утворення. Воно може зникнути за певних обставин (зникає певний вид діяльності) або трансформуватися, набувши нових якісних ознак. Однак темпи змін одних соціальних груп зазвичай збігаються з темпами змін у інших, а отже, зберігається характер міжгрупових відносин та «соціальна дистанція» щодо інших груп. Сама соціальна група не зникає, а лише видозмінюється, водночас склад її ядра беззупинно змінюється за рахунок соціальної мобільності та демографічних факторів.

Ядро соціальної групи не перетинається з ядрами інших груп — це системна якість групи. На емпіричному рівні найбільш яскраво це проявляється в діях (їх формах та інтенсивності), типових лише для представників цієї групи. Системні якості соціальної групи набуваються протягом тривалого часу. Властивості соціальної групи не зводяться до сукупності властивостей індивідів, що входять до її складу, а впливають із аналізу конкретного суспільства та розкривають місце групи в системі суспільних відносин, функції, історичні реалії та перспективи².

Соціальна група реальна за умови «самовідтворення як сукупності діяльності, так і сукупності потреб, норм та цінностей». Здатність до самовідтворення забезпечує репродукованість ядра прошарку (групи) як умови, що визначає стійкість, поряд із необхідною мінливістю спостережуваної розмаїтості діяльностей, потреб і цінностей. Виникнення нових видів занять (типів діяльності) призво-

¹ Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 33—45.

² Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация: Учеб. пособ. — М., 1995. — С. 17—24.

дить до формування нового прошарку лише у випадку, якщо при цьому виникне інша, відмінна від других прошарків (груп), сукупність потреб і цінностей»¹.

Отже, реальна соціальна група, на відміну від статистичної, вирізаної лише за окремо взятою ознакою, — це цілісність, що характеризується спільністю умов існування, подібними формами діяльності в різних сферах життя, єдністю норм, цінностей, рис, способу життя.

Шкаратан О. та Сергеев Н. зазначають, що в радянському суспільстві, найбільш повно ознакам реальної соціальної групи відповідає лише правляча еліта. Вона характеризувалася самоідентифікацією та самоорганізацією, була єдиним дієздатним елементом соціальної структури з точки зору системної організації суспільства. В пострадянському суспільстві реальні соціальні групи перебувають на стадії становлення².

Роберт Мертон, аналізуючи характеристики соціальної групи, розглядає *показник міри членства* та виокремлює³:

- *дійсного* члена групи — він сам та інші ідентифікують його як члена групи, він тісно взаємодіє з іншими членами групи;
- *номінального* члена групи — особа, яка визначається іншими як член цієї групи та залучена до системи взаємодії, а насправді індивід перестав взаємодіяти з іншими членами групи;
- *периферійного* члена групи — індивід, який скоротив взаємодію у групі до мінімуму і лише незначна частка його поведінки контролюється групою.

Зміна об'єктивної ситуації, в якій перебуває група, може призвести до збільшення чи зменшення кількості дійсних та номінальних членів. Будь-які тривалі події, які призводять до збільшення частоти та інтенсивності взаємодії між одними її членами та послаблення між іншими, зумовлюють формування **підгруп**.

Підгрупи складаються з осіб, які розвивають особливі взаємовідносини між собою, що не поділяються іншими членами ширшої групи. Цінності, особливі інтереси, почуття, властиві для представників різних соціальних статусів, можуть сприяти утворенню підгруп у межах широкої соціальної групи.

¹ Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация: Учеб. пособ. — М., 1995. — С. 17—24.

² Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 33—45.

³ Мертон Р. Связи теории референтных групп и социальной структуры // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 428—562.

Мертон Р. зазначає, що склад та структура групи динамічні: одних і тих самих індивідів потрібно в одних випадках розглядати як членів однієї групи, а в інших — як членів різних соціальних груп. Межі груп постійно перебувають у процесі змін та визначення членства.

Розглядаючи **характеристики** соціальної групи, Р. Мертон вважає за необхідне аналізувати категорію «не-членства». Для цього вчений використовує введене Г. Зіммеlem поняття «повнота групи», що характеризує властивість групи і вимірюється співвідношенням між *потенційними членами групи* (тими, хто може належати до членів групи, тому, що відповідає встановленим груповим вимогам щодо членства) та *дійсними членами* групи. Повнота групи не відповідає її абсолютній величині (кількості її членів). Чим повніша група, тим вагоміші її *соціальна сила* та вплив. Окремі соціальні організації прагнуть розширення своєї абсолютної кількості за рахунок потенційних членів для збільшення впливу у суспільстві. Отже, «не-члени» групи — це неоднорідне утворення, до них належить той, хто має право на членство в групі, і той, хто такого права не має; прагнуть, байдужі чи не прагнуть членства тощо.¹

Микита Шаповал² вважав, що для наукового аналізу важливо знати ознаки соціальних груп, за якими можна оцінити їх *соціальну силу*. До таких ознак вчений відносив:

- 1) кількість членів групи;
- 2) їх солідарність — міра прагнення досягнення єдиної мети;
- 3) їх організованість — керівництво, відповідний розподіл функцій;
- 4) поширеність групи в певному суспільстві;
- 5) технічний апарат — матеріально-технічні ресурси, засоби комунікації, спеціалісти з різних фахів;
- 6) темперамент (вдача) членів групи — психологічні та розумові характеристики;
- 7) освіта членів групи, що дає великі можливості усвідомлення соціальної сили групи;
- 8) вдача та здібності провідників;
- 9) міра іннервації членів спільноти або сила подразнення;
- 10) міра загрози — біологічної та психологічної;
- 11) етика боротьби — міра гуманізму чи альтруїзму в спільноті, етична обмеженість чи необмеженість у виборі засобів.

¹ Мертон Р. Связи теории референтных групп и социальной структуры // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 435—438.

² Шаповал М. Загальна соціологія. — К., 1996. — С. 29—39.

Розглядаючи сформовану формальну групу, Ян Щепанський визначає її *основні характеристики*. Для своїх членів група визначає: *фізичний зразок* (зовнішній вигляд); *моральний зразок* (сукупність моральних рис, які повинен проявляти індивід у власній поведінці); *функції*.

Складовими елементами групи є *центри її об'єднання* (предмети та символи, які ідентифікують групу, місце розташування владних органів для формальної групи, або місце зустрічі для неформальної, знамена, знаки, матеріальні ресурси, власне органи управління (лідери).

Характерною рисою є *завдання групи як цілого*. Ян Щепанський акцентує, що коло друзів може перетворитися на соціальну групу, якщо поставить перед собою певне завдання, наприклад, спільне проведення дозвілля. Це призведе до появи засобів реалізації мети, інституціоналізованих способів, форм контролю, системи оцінки виконання поставлених завдань, нової системи відносин між членами об'єднання та потреби в їх інституціоналізованому регулюванні. Отже, виникне внутрішня організація та система контролю. А надалі — і принципи відособлення: критерії прийому в члени групи. Ознакою соціальної групи є її *колективна воля* — спільне прагнення реалізації завдань групи.

Узагальнюючи, дослідник зазначає складові елементи соціальної групи: «члени, їхні риси та принципи, що визначають ідентичність та неперервність існування групи; завдання групи, засоби, які необхідні для їх реалізації; фактори, що підтримують внутрішню єдність групи, інститути та система соціального контролю, зразки взаємодій, зразки поведінки та норми, які регулюють відносини між членами групи; інститути та засоби регулювання контактів та відносин з іншими групами».¹

Шкаратан О. та Сергєєв Н. зазначають, що науковий аналіз соціальних груп вимагає з'ясування ознак їх виокремлення як елементів соціальної структури суспільства та рис, які свідчать про реальність виокремлених соціальних груп. Вчені характеризують два панівні підходи щодо виокремлення соціальних груп. Один — найбільш поширений в американській традиції. Він полягає в диференціації членів суспільства за рівнем доходів, престижу, влади, розглядаючи кількісні показники як самодостатні. Кожен індивід, що займає ту або іншу статусну позицію, виступає як автономна одиниця: це його особистий дохід, його особистий престиж та ін.

Другий підхід домінує в європейській соціології і аналізує соціальну групу в контексті інституційної структури через призму від-

¹ Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 117—131.

носин з іншими соціальними групами. Зокрема, влада, власність, престиж як індикатори соціального статусу означають не міжіндивідуальні відносини, а вказують відносні позиції соціальних груп (наприклад, влада — не відносини владарювання та підкорення одного індивіда іншому, а прошарку, який має владу та спільноти, що її немає), тобто застосовуються не абсолютні, а відносні показники¹.

ВИДИ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Ми вже назвали окремі види соціальних груп, зокрема: реальні та номінальні; діади, соціальні кола, аудиторії. Класифікація соціальних груп може бути продовжена поділом, запропонованим **Яном Щепанським**². Він розрізняє замкнуті, обмежені та відкриті соціальні групи.

Замкнуті групи — застосовують чіткі критерії прийняття нових членів (наприклад, каста).

Обмежені групи — в них критерії прийому менш суворі (наприклад, професійна група).

Відкриті соціальні групи — не висувають до бажаючих жодних особливих вимог, вільний доступ (наприклад, громадська організація).

Р. Мертон дотримується відповідної позиції і розрізняє: *відкриті та закриті* соціальні групи (чи відкриті, закриті та проміжні за М. Шаповалом).

Як приклад закритої групи, яка обмежує кількість своїх членів аж до виключення окремих із них, наводиться опис еліт, здійснений Г. Зіммерманом. «Тенденція максимального обмеження чисельності... існує не лише внаслідок егоїстичного небажання розділити з кимось свою правлячу позицію, але і завдяки інстинктивному розумінню ... того, що умови життя, властиві аристократії, можна зберегти лише в тому випадку, коли кількість її членів невелика — як відносно, так і абсолютно ... (За деяких умов) не залишається нічо-

¹ Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 33—45.

² Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 117—118.

го іншого як почати проводити жорстку лінію проти всілякої експансії і перепинити доступ до цієї кількісно замкненої групи для будь-яких зовнішніх елементів, які, можливо, бажали б проникнути до неї»¹.

Індивіди одночасно можуть належати до кількох соціальних груп. Визначити соціальне положення і означає з'ясувати сукупність соціальних зв'язків особистості з усіма групами та в межах груп, до яких вона належить.

За П. Сорокіним, соціальні групи поділяються на *елементарні* (родина, за віком, статтю, релігійним, партійним та іншими одиницями критерієм), *кумулятивні* (як сполучення елементарних угруповань: наприклад, каста, національність, клас) та *складні* (населення — комбінація елементарних і кумулятивних груп).

Первинна та вторинна соціальна група

Поширеним у соціологічному аналізі є поділ груп на первинні та вторинні. За Ч. Кулі, первинна група — це кооперація, асоціація індивідів, що безпосередньо взаємодіють один з одним. Такій групі властиві стійкі, тісні стосунки, які зазвичай відзначаються інтимністю, взаємною симпатією та взаєморозумінням. Приклад первинних соціальних груп — родина, дитячий чи трудовий колектив, студентська група. Саме в первинній соціальній групі відбувається первинна соціалізація, індивід вперше засвоює соціальні ідеали, цінності, норми та набуває відчуття соціальної приналежності. Первинність соціальних груп, на думку Ч. Кулі, полягає «передусім в тому, що вони відіграють вирішальне значення в формуванні соціальної природи та ідеалів індивідуума».²

Під первинною соціальною групою розуміють групи, в яких члени взаємодіють один з одним як з особистістю, мають спільні надії та почуття. В первинних групах людина задовольняє свої потреби в спілкуванні.

У вторинних соціальних групах соціальні контакти безособові, односторонні та мають утилітарний, функціональний характер.

Різняться первинна та вторинна групи не за мірою важливості для особистості, а за характером взаємозв'язків. Первинна група характеризується емоційною задоволеністю її членів від конта-

¹ Мертон Р. Связи теории референтных групп и социальной структуры // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 442.

² Осипов Г. История социологии в Западной Европе и США http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Osipov/index.php

ктів у групі, а принципом існування вторинної групи є функціональність взаємозв'язків. Тобто первинна група орієнтована на взаємозв'язок між її членами, а вторинна — на ціль. Вторинні групи зазвичай мають кілька первинних груп.

Р. Мертон визначає соціальну групу як сукупність людей, «які певним чином взаємодіють один з одним на основі встановлених зразків, усвідомлюють свою приналежність до групи (самі визначають себе як членів групи) і вважаються її членами з точки зору інших»¹. Однак не всі соціальні групи потрапляють під таке визначення і мають усі три зазначені ознаки. Це швидше стосується первинних, а не вторинних груп².

Велика та мала соціальна група

За Г. Андреевою, «мала група — група, в якій соціальні відносини виступають у формі безпосередніх особистісних контактів»³. У малій групі індивіди мають особистісні контакти один з одним, знають один одного, мають певне ставлення один до одного. Мала група може бути як первинна, так і вторинна, залежно від типу взаємовідносин. Велика група — лише вторинна.

Великі та малі соціальні групи різняться сукупністю ознак⁴

Малі групи мають:

- 1) не орієнтовані на групові цілі дії;
- 2) групові думки як постійно діючий фактор соціального контролю;
- 3) конформізм щодо групових норм.

Великі соціальні групи:

- 1) мають раціональні цілеорієнтовані дії;
- 2) рідко використовують групову думку як елемент соціального контролю, тому, що контроль реалізується переважно зверху до низу;
- 3) виявляють конформізм до політики, що проводиться активною частиною групи.

¹ Мертон Р. Связи теории референтных групп и социальной структуры // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 428—562.

² Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5. — С. 33—45.

³ Андреева Г. М. Социальная психология. — М., 1988. — С. 227.

⁴ Фролов С. С. Социология. — М., 1996. — С. 192—219.

П. Блау визнає існування суттєвих відмінностей між великими та малими соціальними групами. «Складні соціальні структури, що характеризують великі колективи, суттєво відрізняються від більш простих структур малих груп. У малій групі структура соціальних відносин розвивається в напрямку міжособистісної взаємодії. А оскільки між більшістю членів великих спільнот чи загалом суспільства немає прямої соціальної взаємодії, то структуру соціальних відносин серед них повинні замінити інші механізми»¹.

Механізмом, який пов'язує елементи у складних соціальних структурах, є *норми та цінності*, які роблять можливим непрямою (опосередкований) соціальний обмін, керують процесами інтеграції, диференціації та організації. Організована добродійність ілюструвала опосередкований обмін за типом: колектив — індивід. «Якщо раніше щедра леді приносила кошик бідним і отримувала за це їх повагу та вдячність, то в сучасній організованій добродійності немає прямих контактів і немає обміну між окремими донорами й реципієнтами. Багаті бізнесмени й представники вищих верств населення займаються добродійністю, щоб відповідати нормам свого соціального класу й заслужити суспільне схвалення рівних їм, а не для того, щоб заслужити повагу індивідів, яким вигідна їхня добродійність»².

Такі великі соціальні групи, як соціальні класи та прошарки зазвичай належать до *соціальних спільнот* (за Р. Мертоном, це не групи, а радше соціальні категорії, які складаються з носіїв стійкого соціального статусу, між членами певного угруповання взаємодія дуже обмежена або відсутня зовсім³).

Окремий вид великих соціальних груп — це **статусні соціальні групи** — класи, прошарки, касти, старты. Це великі соціальні групи, що виникають на основі соціальної нерівності. Вони мають низький внутрішній соціальний контроль (за винятком каст), який може підвищуватися в міру усвідомлення індивідом своєї приналежності до цієї соціальної групи та усвідомлення групових інтересів.

Інгрупа та аутгрупа. Групи, до яких належить індивід та з якими ідентифікує себе, це — інгрупи, «мої групи». Групи, до яких індивід не належить, для яких він обирає символічне значення «не ми», «інші» — аутгрупи. Члени аутгрупи можуть мати риси, властиві всім групам цього суспільства, поділяти цінності, але «у них завжди є певні окремі риси та ознаки, а також почуття, відмінні від

¹ Осипов Г. История социологии в Западной Европе и США http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Osipov/index.php

² Там само.

³ Мертон Р. Связи теории референтных групп и социальной структуры // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 433.

почуттів членів інгрупи. І люди несвідомо та мимовільно відзначають ці риси, поділяючи раніше незнайомих людей на «ми» та «інші»¹. Інгрупові та аутгрупові ідентифікації в сучасному суспільстві часто перехрещуються: в певних ситуаціях інгрупа може виступати як аутгрупа і навпаки.

Формальні та неформальні соціальні групи

Неформальна група² — виникає на основі міжособистісних відносин і характеризується неформальним контролем поведінки членів групи, нечітко вираженою ціллю групової діяльності, що базується на основі традицій, звичок, усвідомлення приналежності до певної групи. Вона має неформального лідера, контроль здійснюється за допомогою неформальних норм і традицій, сутність яких залежить від рівня згуртованості групи, міри її «закритості». В основі утворення неформальної групи є психологічні, емоційні відносини, загальні чи особисті інтереси. Термін «неформальна група» набув широкого застосування в соціології після Хоторнських експериментів, проведених під керівництвом Е. Мейо. В результаті дослідження були встановлені сутнісні характеристики робочої бригади як малої соціальної групи: кожен працівник почував себе членом злагодженого соціального організму, неформальної групи, що виникла спонтанно в межах формальної організації. Основна функція неформальної групи полягала в захисті власних економічних інтересів: збереження незмінної норми виробітку, що відповідає неформальному груповому стандарту. Колективна думка виступала неформальним моральним регулятором продуктивності праці та відносин у межах групи.

• **Неформальна група** — зазвичай невелика і часто спонтанно організована група, яка не має формально встановлених правил, цілей, що регулюють взаємодію в цій групі.

• **Формальна соціальна група** — група, групова структура та діяльність якої раціонально організовані та стандартизовані з чітко приписаними груповими нормами та правилами, цілями та рольовими функціями³.

¹ Фролов С. С. Социология. — М., 1996. — С. 192—219.

² Група неформальная // <http://www.ecsocman.edu.ru>

³ Огаренко В. М., Малахова Ж. Д. Социология малых групп. — К., 2005. — С. 272—273.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ТА КОЛЕКТИВИ

В. Ільїн¹ зазначає, що у *субстанціоналістській* традиції під соціальною групою розуміють сукупність індивідів. *Структуралістський* підхід визначає соціальну групу як частину соціального простору, групова статусна позиція якої переважно складається з індивідуальних позицій — первинного елемента групи. В межах структуралістсько-конструктивістського підходу, основи якого закладені методологією Гегеля та Маркса, розрізняють *групи в собі* — як сукупність більш-менш однорідних статусних позицій, а індивіди, які займають позиції в цій частині соціального простору — члени цієї групи; *група — для себе* — колектив, члени якого усвідомлюють свою приналежність, спільність, інтереси та діють більш-менш узгоджено. Колектив — виразник групових інтересів та суб'єкт соціальних відносин.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА ТА СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ. СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ

В. Ільїн² розмежовує поняття соціальна група та соціальний інститут і колектив.

Соціальну групу він розглядає як сукупність однорідних статусних позицій, які й об'єднує, насамперед, їх однорідність у соціальному полі.

Інститут, на відміну від групи:

1) поле з більш високим рівнем інтегрування, концентрації та координації (група чоловіків та армія);

2) представляє ієрархію, яка для групи властива дещо слабко.

Але чіткої відмінності між соціальною групою та інститутом немає. Для групи характерна тенденція до інституціалізації, що проявляється в наявності силового поля в групі.

Більш близькими В. Ільїн вважає поняття інститут та колектив, які зближує наявність потужнішого силового поля. Колектив — поле, створене взаємодією конкретних людей, що об'єдналися для спільних дій задля досягнення власних усвідомлених інтересів. Зміна складу колективу може призвести до його руйнування. Інсти-

¹ *Ильин В.* Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). — SOCNET, 2000.

² *Ильин В.* Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). Глава II. Механизмы воспроизводства социальной иерархии. — SOCNET, 2000.

тут — надіндивідуальне утворення, стабільне, мало залежне від особистісних характеристик та персонального складу учасників.

Дж. Сартр розглядав групу як соціальну організацію, в якій члени групи реалізують спільні цілі на основі спільної діяльності. «...Група — це не організм; вона просто діє як організм, що розподіляє робочі місця, щоб досягти загальної мети... Саме під тиском потреб група створюється індивідуальними учасниками й у цьому значенні може бути названа продуктом, продуктом індивідуальної діалектики»¹.

«Межі соціальних груп та їх силовий простір — це результат соціального конструювання, яке розгортається як на мікро- так і на макрорівнях. На макрорівні як суб'єкт цього процесу виступають соціальні інститути, а на мікрорівні — індивіди»². Соціальна структура суспільства — це і є сукупність ієрархічно впорядкованих соціальних груп та соціальних інститутів, що їх підтримують та забезпечують відтворення.

РЕФЕРЕНТНА ГРУПА

Серед соціальних груп особливе місце посідає референтна група.

Референтна група — реальна чи уявна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, яка постає своєрідною ціннісно-нормативною системою відліку.

Термін введений у науковий обіг американським соціопсихологом Гербертом Хайменом (Н. Human «The Psychology of Status», 1942 р.). Референтним можуть бути різноманітні соціальні групи — від сім'ї до держави. Зазвичай це — група, до якої індивід може належати в певний момент, належав у минулому, прагне належати у майбутньому.

Формуючи власну поведінку, оцінки, люди часто орієнтуються на інші групи, а не на власні³.

¹ Группа как организация / Пер. с англ. В. Ильин // Desan W. The Marxism of Jean-Paul Sartre. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc., 1966. P. 158, 164.

² Ильин В. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). Глава II. Механизмы воспроизводства социальной иерархии. — SOCNET, 2000.

³ Мертон Р. Связи теории референтных групп и социальной структуры // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 428—562.

Г. Келлі зазначає, що поняття «референтна група» використовується для двох видів відносин між індивідом та групою¹.

По-перше, для позначення групи, що *мотивує* індивіда бути прийнятим до її складу. Соціальні установки індивіда коригуються відповідно до загальноприйнятих, на його погляд, у референтній групі.

По-друге, для зіставлення власної позиції, оцінки себе порівняно з іншими індивідами чи групами. Тобто, група — *еталон*. Г. Хаймен розглядав такі випадки, аналізуючи «психологію статусу». Як приклад вчений наводить ситуацію, в якій уявлення індивіда про власну позицію залежить від того, з ким себе порівнює особистість. Група, індивіди, з якими себе порівнює людина, і є референтною групою. Тому люди більш задоволені власною позицією, коли порівнюють її із групами, що займають дещо гірші позиції.

Ще Дюбуа зазначав: «Білий житель Філадельфії з прибутком \$ 1500 на рік може назвати себе бідним і скромно живучим. Негр з прибутком \$ 1500 на рік належить до найбагатших людей своєї раси і, відповідно, повинен зазвичай витратити більше, ніж його білий сусід, на квартирну плату, одяг і розваги»².

Види референтних груп

Позитивна референтна група — група, яка мотивує індивіда бути прийнятим до її складу та досягти ставлення до себе як до члена групи. Наприклад, для випускника школи це може бути студентська група певного вищого навчального закладу, в якому прагне навчатися учень.

Негативна референтна група мотивує індивіда виступати проти неї, або в якій не бажає ставлення до себе як до члена групи. Наприклад, виходець із нижчого класу відмежовується від свого соціального середовища і не бажає, щоб його ідентифікували з представниками «низів»³.

¹ Келлі Г. Две функции референтных групп // Современная зарубежная социальная психология. — М., 1984. — С. 197—203.

² Мертон Р. Вклад в теорию референтно-группового поведения // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 421.

³ Келлі Г. Две функции референтных групп // Современная зарубежная социальная психология. — М., 1984. — С. 197—203.

Розрізняють *реальну* та *увяну* референтну групи.

Також можна говорити про такі види референтних груп:

- *інформаційна* — носії інформації. Серед них розрізняють носіїв досвіду та експертів;
- *ціннісна* — є еталоном ціннісно-нормативної системи;
- *утилітарна* — це група носій матеріальних або інших благ, які є важливими для індивіда. Для осіб чоловічої статі утилітарною референтною групою є жінки, а для жінок — чоловіки;
- *група самоідентифікації* — група, з якою ідентифікує себе особистість, членом якої себе вважає.

Наприклад, за даними щорічного моніторингового дослідження, яке проводить Інститут соціології НАН України, на вибірці, репрезентативній дорослому населенню України, у 1992—2002 рр. 13 % населення на запитання «Ким Ви себе, передусім, вважаєте?» (можна було обрати лише один варіант) зазначили: «громадянином колишнього Радянського Союзу», в 2006 р. така самоідентифікація була властива вже 7 %, а у 2008 р. — 9 % населення¹. Тобто для них Радянський Союз — референтна група самоідентифікації, група, до якої вони належали в минулому, але вважають і сьогодні себе її членами.

Функції референтних груп

Референтні групи, через свою різноманітність, можуть виконувати різноманітні функції в формуванні соціальних установок особистості².

По-перше, нав'язувати, формувати стандарти — *групові норми* індивіду. Це *нормативна* функція референтної групи.

По-друге, вона є еталоном, точкою відліку для порівняння і виконує *порівняльну* функцію.

Часто і нормативну, і порівняльну функції виконує одна й та сама референтна група, але не завжди.

¹ Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005—2007 роки. — К., 2008. — С. 35.

² Келли Г. Две функции референтных групп // Современная зарубежная социальная психология — М., 1984. — С. 197—203.

Обираючи собі референтну групу, індивід враховує такі її характеристики, як спосіб життя, престиж, дохід, а також її відкритість-закритість, міру соціальної диференціації, автономність чи залежність групи, відносну соціальну позицію, соціальну силу групи та інші параметри.

Не завжди референтна група постає як група членства, що можна було б вважати найоптимальнішим варіантом для особистості. Інколи виникають досить суперечливі ситуації, коли індивід перейняв цінності, зразки поведінки позитивної референтної групи, а вона не приймає його як члена групи. Тоді виникає ситуація маргінальності, яку визначають як маргінальність соціальної ролі.

Між групами членства та референтними можуть виникати конфлікти. Полліс Н. побудував **типологію референтного групового конфлікту**, який виникає при обранні тих, чи інших груп як референтних¹:

1) *Конфлікт між групою членства та референтною групою*: виникає тоді, коли група членства очікує від індивіда певного типу поведінки, характерного для цієї групи, а поведінка індивіда не відповідає очікуванням через орієнтацію на ціннісно-нормативну систему референтної групи.

2) *Конфлікт між референтними групами*: виникає, коли індивід обирає як референтні кілька груп із протилежними стандартами.

3) *Конфлікт між усталеною ідентичністю та привабливою ідентичністю*: індивід «душею й тілом» належить до однієї референтної групи, водночас ідентифікуючи себе з іншою, прагнуть відповідати її стандартам.

4) *Конфлікт виникає, коли одночасно дві групи є і групами членства, і референтними групами*, які висувають протилежні вимоги: наприклад, ніжний і турботливий батько одночасно прагне кар'єрного росту та сімейної злагоди.

Соціогрупова структура суспільства потребує подальшого вивчення: пошук реального набору основних елементів структури, окреслення сутнісних їх характеристик, впливу, функцій, конфліктних форм взаємодії, проєкції членства в групі на поведінку індивіда тощо.

Соціальна група є однією із стрижневих категорій соціології. Вона описує різноманітні форми об'єднання людей. В соціологічному аналізі значну увагу приділяють виокремленню показників

¹ Фейгина О. А. Теория референтных групп в работах Роберта К. Мертонa <http://www.unn.ru/rus>

реальності соціальної групи. До яких належать: участь як суб'єктів та об'єктів у реальних соціальних відносинах; загальні потреби та інтереси, соціальні норми; цінності; взаємна ідентифікація; подібна мотивація; власні символи; подібний стиль життя; самовідтворення, відмінна система соціальних зв'язків.

Класифікація соціальних груп дає можливість повніше з'ясувати їхні сутнісні риси. Соціальні групи поділяють за характером взаємозв'язку: реальні, номінальні, фіктивні; за часом існування: довгочасні та короткочасні; за тіснотою контактів між членами групи: великі та малі; за мірою входження в групу: формальні та неформальні; за ступенем організації: неорганізовані та організовані. Розуміння скерованості поведінки особистості, її ціннісних орієнтирів дає референтна група, яка постає як еталон, взірець, орієнтир діяльності індивіда.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. Социология политики. — М., 1993.
2. Гавриленко І. М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика: навч. посіб. — К., 2000.
3. Ильин В. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистская парадигма). — SOCNET, 2000.
4. Келли Г. Две функции референтных групп // Современная зарубежная социальная психология. — М., 1984. — С. 197—203.
5. Кочанов Ю. Л., Шматко Н. А. Как возможна социальная группа? (К проблеме реальности в социологии) // Социологические исследования. — 1996. — № 12.
6. Мертон Р. Вклад в теорию референтно — группового поведения // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 360—427.
7. Мертон Р. Связи теории референтных групп и социальной структуры // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 428—562.
8. Огаренко В. М., Малахова Ж. Д. Соціологія малих груп. — К., 2005.
9. Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация: Учеб. посіб. — М., 1995.
10. Смелзер Н. Социология. — М., 1994.
11. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
12. Фейгина О. А. Теория референтных групп в работах Роберта К. Мертонна <http://www.unn.ru/rus>
13. Фролов С. С. Социология. — М., 1996.
14. Шаповал М. Загальна соціологія. — К., 1996.
15. Шкаратан О. И., Сергеев Н. В. Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5.
16. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

1. Наукове опрацювання проблеми та перші дослідження мобільності.
 2. Соціальна мобільність, її форми та характеристики.
 3. Загальні принципи соціальної мобільності.
 4. Механізми соціальної мобільності.
 5. Дослідження соціальної мобільності в Україні.
-

НАУКОВЕ ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРШІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОБІЛЬНОСТІ

Дослідження мобільності стало одним із основних способів вивчення соціальної стратифікації. Рух у соціальному просторі, якому властива соціальна нерівність, ієрархія, зазвичай описується в термінах «просування соціальною драбиною вгору чи вниз», «соціальне досягнення» чи «соціальний спуск» та ін., що особливо актуально при науковому аналізі трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві.

Міра наукового опрацювання проблеми. Поняття соціальної мобільності та її видів, чинників, каналів опрацьовані в класичних працях західних та радянських соціологів П. Сорокіна, Генцбума, Алті, Д. Гласса, О. Д. Данкена, С. Ліпсета, Р. Бендікса, Д. Треймана, Д. Фезермана, Р. Хаузера, Дж. Голдторпа, С. Бляхмана, Ф. Філіппова, Т. Заславської, Р. Ривкіної, Е. Саар, М. Тітми, Г. Чередниченко, В. Шубкіна та ін. Серед українських дослідників питання соціальної мобільності розробляли М. Долішнім, С. Макеєвим, Н. Коваліско, С. Оксамитною, О. Симончук, С. Войтович, І. Прибитковою та іншими.

Термін соціальна мобільність введений у науковий обіг П. Сорокіним. В 1927 р. була надрукована його праця «Соціальна мобільність». Ця робота заклала підвалини подальших досліджень соціальної мобільності. Зокрема одним із перших було дослідження соціальної мобільності під керівництвом Девіда Гласса.

Девід Гласс — перше дослідження соціальної мобільності на теоретико-емпіричному рівні

Девід Гласс — керівник дослідження «Соціальна мобільність у Великобританії», яке розпочалося в 1949 році, а основні результати вийшли друком у 1954 році. Предметом дослідження стали соціальний статус, престиж та «соціальна мобільність, процеси саморекрутування індивідів у певні соціальні групи, особливо в групи «середнього класу» — «білокомірцевих» спеціалістів та високопоставлених чиновників»¹. Аналізувалася освіта як чинник соціальної мобільності та інші фактори, які зумовлюють престиж діяльності та прагнення представників середнього класу.

На першому етапі дослідження з'ясували, як збігаються соціальний статус та престиж професій в оцінках населення. К. М. Мозер та Дж. Холл розробили семи ступеневу «стандартну класифікацію» професій: «1) вищий адміністративний та професійний персонал; 2) управлінці та менеджери; 3) інспектори, контролери та інші працівники розумової праці — вищий прошарок; 4) інспектори, контролери та інші працівники розумової праці — нижчий прошарок; 5) кваліфіковані робітники ручної праці та прошарок працівників розумової праці, які виконують рутинну роботу; 6) напівкваліфіковані працівники ручної праці; 7) некваліфіковані робітники ручної праці»². На основі опитування близько 1400 осіб, яким пропонували впорядкувати 30 професій (відібраних із початкового списку 138, щоб було представництво семиступеневої «стандартної класифікації») за їх соціальним статусом у суспільстві, а потім за п'яти групами престижності. Вченим вдалося дійти висновку, що в громадській думці гарно узгоджується соціальний статус та престиж професій.

На другому етапі було проаналізовано біографії 10 тис. осіб з даними про походження, кількість дітей, освіту, професію. Порівнювали соціальний статус батьків та їх дітей, нареченого та нареченої, з'ясували вплив висхідної та низхідної мобільності на кількість дітей у сім'ї.

На основі одержаних результатів було проведено шість спеціалізованих досліджень. Предметом аналізу яких, зокрема, були: роль освіти в професійному відборі; міжпоколінна мобільність; переміщення між великими статусними категоріями³.

Дослідники дійшли висновку про взаємозв'язок статусів батьків та їхніх дітей. Зафіксовано тенденцію: «підвищення статусу більш

¹ Латин Н. И. Эмпирическая социология в Западной Европе: Учеб. пособ. — М., 2004. — С. 107.

² Там само.

³ Там само.

помітне серед суб'єктів, чий батьки належали до низькостатусних категорій, однак, довжина статусного переміщення не досить велика¹. Це було перше емпірико-теоретичне дослідження соціальної мобільності, яке стало поштовхом численних подібних розробок у різних країнах світу.

Одним із висновків стало положення про «досконалу мобільність» як існування рівності можливостей соціального просування незалежно від соціального походження. В подальших дослідженнях неодноразово піддавалося критиці це твердження.

В історії досліджень стратифікації та мобільності за останні сорок років розрізняють три покоління², які різняться методами збору та аналізу даних.

Дослідження Девіда Гласса про соціальну мобільність в Англії та Уельсі належать до першого покоління. Створення дослідницького комітету з соціальної стратифікації і соціальної мобільності в Міжнародній соціологічній асоціації; систематичне вивчення детермінант соціальної мобільності, а також її наслідків для класової ідентифікації та класових антагонізмів; створення шкали престижу професій для виміру міжгенераційних змін в ієрархічному просторі — досягнення першого покоління³. Найбільш відомі результати порівняльних досліджень опубліковані в Європі⁴ та Америці⁵.

Перше покоління дослідників дійшло висновку, що, «по-перше, напрямок мобільності загалом є вельми подібним для всіх західних країн, по-друге, рівень мобільності вищий в індустріальних країнах, порівняно з доіндустріальними і, по-третє, політична стабільність сприяє соціальній мобільності»⁶.

Наступне покоління (О. Данкен, П. Блау) вирізняється «використанням для кодування професій, зазначених респондентами, державного класифікатора професій; новою шкалою вимірювання професійного статусу, що уможливила конструювання соціально-

¹ Ланін Н. И. Эмпирическая социология в Западной Европе: Учеб. пособ. — М., 2004. — С. 108.

² Ganzboom H. B. G., Treiman D. J., Ultee W. C. Comparative Inter-generational Stratification Research: Three Generations and Beyond // Annual Reviews of Sociology. — 1991. — 17. — P. 277—302.

³ Макеев С., Оксамитна С. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеева. — К., 2006. — С. 190—208.

⁴ Svalastoga K. Prestige, Class and Mobility. — Copenhagen: Gyldendal. 1959.

⁵ Lipset S. M., Bendix R. Social Mobility in Industrial Society. — Berkeley: University California Press, 1959.

⁶ Макеев С., Оксамитна С. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеева. — К., 2006. — С. 190—208.

економічного індексу (SEI); побудовою моделі досягнення статусу»¹. Науковці не ставлять у центр своїх досліджень питання масштабу та рівня мобільності. Насамперед вони аналізують прямий вплив професії батька на професію сина, порівняно з іншими чинниками (освіта батьків, перша професія сина, кількість братів і сестер, населений пункт тощо).

На основі висновків дослідників другого покоління П. Блау сформулював теореми щодо соціальної мобільності: «високий рівень міжгрупових і статус-віддалених відносин збільшує імовірність соціальної мобільності; гетерогенність збільшує імовірність міжгрупової мобільності; нерівність збільшує імовірність статус-віддаленої мобільності (status-distant mobility); множинне накладання позицій робить мобільність ймовірнішою»².

Третє покоління дослідників (Д. Фезерман і Р. Хаузер, Дж. Голдторп та інші) характеризується заміною регресійних моделей мобільності логлінійними. Вчені виокремлюють абсолютну мобільність від відносних шансів здійснити мобільність, мають можливість аналізувати іммобільні, тобто відтворювальні статусні позиції на основі моделювання діагональних кліток таблиць мобільності. Особливою рисою представників третього покоління було також і «заперечення ієрархічної побудови класових позицій на шкалі «вище — нижче». Для Голдторпа, приміром, соціальні класи — це дискретні, ієрархічно невпорядковані утворення, щодо яких немає сенсу говорити про «вертикальну мобільність», а отже, і конструювати «моделі досягнень», запитувати про те, хто домігся успіху, а хто, навпаки, деградував, розмірковувати про «відкритість» суспільства на підставі здійсненої індивідами мобільності»³. Отже, такий підхід лише звужує предметне поле дослідження.

Генцбум, Трейман і Алті, узагальнюючи дослідження трьох поколінь соціологів, дійшли висновків⁴:

1. Міжгенераційна мобільність зумовлюється та керується соціально-економічним статусом в усіх країнах світу. Оптимальне вимірювання соціально-економічного статусу забезпечується шкалою Данкена SEI-типу.

2. Міжгенераційна професійна **іммобільність** фіксується в усіх країнах світу. Найімовірніше вона проявляється в класах, що володіють значною власністю.

¹ *Макеєв С., Оксамитна С.* Соціальна мобільність у стратифікованому просторі // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва. — К., 2006. — С. 190—208.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

3. Прояви міжгенераційної мобільності відрізняються у різних країнах і в різний період. Для більшості країн характерне повільне, але стабільне збільшення відносної мобільності. Окремі країни (США, Швеція) вирізняються вищим рівнем відносної мобільності. Однак серед соціологів на сьогодні немає одностайності у визначенні природи факторів, що зумовлюють зміни і відмінності міжгенераційної мобільності.

4. Міжгенераційні дослідження свідчать, що освіта — більш суттєвий чинник впливу на професійний статус особистості, порівняно з професією її батьків, незалежно від соціального походження. Освіта також стає важливим механізмом передавання переваг і привілеїв від покоління до покоління.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ, ЇЇ ФОРМИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ

П. Сорокін під соціальною мобільністю розуміє будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено чи модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу.¹ Однак в соціології закріпилося вживання соціальної мобільності як переміщення винятково індивідів та соціальних груп.

Погоджуючись із визначенням соціальної мобільності, введеним П. Сорокіним, В. Ільїн² зазначає, що в межах конструктивістсько-структуралістичної концепції соціальної нерівності це визначення потребує уточнення. У зв'язку з тим, що соціальний простір складається із статусних позицій, які заповнюють індивіди, соціальна мобільність постає у двох основних формах.

1. Переміщення власне статусних позицій — одиниць соціальної структури (П. Сорокін вказує лише на переміщення між статусними позиціями індивідів та об'єктів). Під час розвитку суспільства відбувається трансформація і його соціальної структури. Переміщення статусних позицій — такий тип соціальної мобільності домінує в періоди соціальних революцій, глибоких соціальних реформ. Наприклад, результатом Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. стала ліквідація стану поміщиків-землевласників, класу буржуазії (групових статусних позицій), які в царській Росії займали вершину соціальної піраміди. В пострадянському суспільстві відбулася зміна пози-

¹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 373.

² Ильин В. И. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистский подход). — Сыктывкар, 1990.

ції приватних підприємців: із низьких щаблів у радянській стратифікаційній системі (пов'язаних із ризиком незаконної діяльності, втраченою матеріальних ресурсів, неможливістю повноцінно ними розпоряджатися та низьким престижем) до високих позицій цієї статусної групи в наш час. Статусні та особистісні інтереси часто переплітаються, що зумовлює цілеспрямовані дії індивідів за збереження чи зміну соціальної ієрархії. Індивіди постають рушіями статусної (структурної) соціальної мобільності та, відповідно до наявного в них потенціалу, конструюють соціальний простір згідно з наявними у індивідів уявленнями про їхні власні статусні інтереси.

2. Переміщення індивідів та соціальних груп з одних соціальних позицій в інші в традиційному розумінні: рух у горизонтальному та вертикальному напрямку. Цей вид є основним у стабільному суспільстві: структура малорухома, а індивіди переміщуються з однієї позиції в іншу. «Інколи динаміка двох видів соціальної мобільності неузгоджена. Так, на початку 90-х рр. статус партапарату різко впав, наблизившись до соціального дна. Однак це не означало падіння на це саме дно працівників партапарату: більшість із них перекочували у комерційні та державні структури, не тільки не знизивши, але й суттєво підвищивши свій особистий статус. Номенклатура змінила корабель, що тоне, на новий, який дає великі перспективи»¹.

Аналізуючи соціальну мобільність зазвичай розрізняють два основні її типи:

- горизонтальна;
- вертикальна.

Горизонтальна соціальна мобільність — перехід індивіда чи соціального об'єкта із однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному й тому самому рівні. Наприклад, перехід із однієї релігійної групи до іншої, із однієї сім'ї до іншої при розлученні та повторному шлюбі, з одного підприємства в інше при збереженні професійного статусу.

П. Сорокін вказує, що прикладом горизонтальної мобільності є переміщення в межах одного соціального прошарку без жодних помітних змін соціальної позиції у вертикальному напрямку.

Вертикальна соціальна мобільність — переміщення індивіда чи соціальної групи із одного соціального прошарку в інший. Залежно

¹ Ильин В. И. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистский подход). — Сыктывкар. 1990.

від напрямку переміщення розрізняють два типи вертикальної соціальної мобільності: *висхідна та низхідна, соціальний підйом та соціальний спуск*.

Висхідна мобільність існує в двох основних формах: проникнення індивіда із нижчого пласту в більш високий або створення такими індивідами нової групи та проникнення всієї групи на вищий рівень. *Низхідна мобільність також має дві форми: переміщення особистості на нижчу позицію, не руйнуючи при цьому висхідної групи; друга форма проявляється в деградації соціальної групи загалом, в руйнуванні її соціальної цілісності, в зниженні її рангу в соціальній ієрархії. «В першому випадку «падіння» нагадує нам людину, яка впала з корабля, в другому — занурення в воду самого судна з усіма пасажирами на борту чи боках корабля, коли він розбивається щент»¹.*

Отже, вирізняють індивідуальну та групову соціальну мобільність, вертикальну та горизонтальну.

Таблиця

ТИПИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ЗА П. СОРОКИНИМ²

Соціальна мобільність	а) індивідів	Горизонтальна		Територіальна, релігійна, політична, сімейна, професійна без зміни та зсувів у вертикальних позиціях		
	б) соціальних об'єктів	Вертикальна	Підняття Висхідна	Індивідуальне переміщення; створення або підняття загалом групи		Економічне, політичне, професійне та ін.
			Падіння Низхідна	Індивідуальне падіння		Економічне, політичне, професійне та ін.
			Падіння чи дезінтеграція загалом групи			

¹ Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 374.

² Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 375.

Продовжити типологію соціальної мобільності можна її поділом на міжпоколінну (інтергенераційну) та внутрішньо поколінну (інтрагенераційну) мобільність.

Міжпоколінна мобільність відображає відношення між соціальним походженням та соціальним статусом особистості, соціально-професійної групи чи прошарку на сьогодні¹. Вимірюється міжпоколінна мобільність порівнянням статусу (найчастіше роду заняття, освіти) респондента та його батьків. Під час порівняння прагнуть встановити обсяг міжпоколінної мобільності. Найбільш достовірними є дані під час порівняння статусів в одній і тій самій фазі життєвого циклу дітей та їхніх батьків. Найкраще, коли порівнюється кінець середньої фази життєвого циклу, в якому люди досягають найбільших соціальних результатів. Співвіднесення даних про різні фази може занизити обсяги міжпоколінної мобільності. Зазвичай аналізується міжпоколінна мобільність одночасно щодо різних вікових груп. Вимірюється відсоток самовідтворення, відтоку та притоку².

Внутрішньопоколінна мобільність — мобільність особистості протягом її життя.

У межах аналізу соціальної мобільності виокремлюють: обмінну (циркулюючу) та структурну.

Обмінна мобільність — зміна соціальної позиції індивіда в соціальній ієрархії, наприклад, заміщення більш талановитими особами менш здібних на адміністративних посадах.

Структурна мобільність — наслідок структурних змін, передусім у сфері зайнятості, наприклад, пов'язаних з індустріалізацією економіки. Урбанізація та індустріалізація зумовлює якісні зміни та збільшення кількості професій, вимоги щодо професійної підготовки та кваліфікації. Зростає чисельність «білих комірців», зменшується абсолютна та відносна кількість працівників сільського господарства, некваліфікованої праці³.

Класифікацію мобільності можна продовжити поділом на *стихийну* та *організовану* (вимушену та добровільну). Прикладом стихійної може бути переміщення сільського населення в великі міста у пошуках заробітку. Переселення кримських татар — організована, вимушена мобільність.

¹ Миллич В. Очерк социальной мобильности в Югославии // Беляева Л. А. Эмпирическая социология в России и Восточной Европе: Учеб. пособие. — М., 2004. — С. 401—406.

² Там само.

³ Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация: Учеб. пособие. — М., 1995. — С. 148.

Інтенсивність (швидкість) та загальність вертикальної соціальної мобільності

П. Сорокін із кількісної точки зору розрізняє інтенсивність та всезагальність вертикальної соціальної мобільності. Під *інтенсивністю (швидкістю)* вчений визначає вертикальну кількість прошарків (соціальну дистанцію), які долає індивід у своєму вертикальному висхідному чи низхідному русі за певний проміжок часу.

Під *всезагальністю вертикальної* соціальної мобільності науковець розуміє кількість індивідів, які змінили свій соціальний статус за визначений проміжок часу. При цьому абсолютна кількість таких індивідів дає *абсолютну всезагальність* вертикальної соціальної мобільності в структурі населення країни; частка таких індивідів стосовно загалом населення країни — *відносна всезагальність* вертикальної соціальної мобільності.

Поєднавши інтенсивність та відносну всезагальність вертикальної соціальної мобільності в певній сфері (наприклад, економічній) одержимо *сукупний показник вертикальної економічної соціальної мобільності певного суспільства*¹.

П. Сорокін аналізує рухому та нерухому форми стратифікованих суспільств.

Відмінності в інтенсивності та всезагальності горизонтальної та вертикальної мобільності зумовлюють відмінності внутрішньої будови соціальної стратифікації однієї і тієї самої висоти та профілю. Теоретична модель суспільства з нульовою соціальною мобільністю, в якому оболонки, що відокремлюють один прошарок від іншого, абсолютно непроникні, визначається як абсолютно ***закритий, стійкий та непроникний, чи як нерухомий*** тип соціальної стратифікації. Протилежним цьому є тип внутрішньої будови соціальної стратифікації з тією самою висотою та профілем, в якому вертикальна мобільність надзвичайно інтенсивна та має всезагальний характер. Перегородки між прошарками тонкі, мають великі отвори для переміщення в межах структури. Такий тип стратифікації П. Сорокін визначає як ***відкритий, пластичний, проникний чи мобільний***. Між крайніми теоретичними типами — відкритим та закритим існують численні проміжні типи соціальної стратифікації.

П. Сорокін досить скептично ставиться до термінів «демократія» та «атократія» як до нечітко визначених із наукової точки зору, які насамперед застосовують до найрізноманітніших моделей суспільств. Однак характеристикою теоретичної моделі демократичних суспільств є висока інтенсивність вертикальної мобільності. У демократичних струк-

¹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 376.

турах соціальна позиція індивіда не визначається його походженням, не існує юридичних та релігійних перепон для руху по соціальній драбині, усі існуючі соціальні позиції досяжні кожному індивіду.

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

П. Сорокін розрізняє загальні принципи соціальної мобільності¹.

1. *Не існувало та не існує суспільств, в яких повністю відсутня вертикальна мобільність в основних її формах — економічній, політичній та професійній.* Найбільше наближене до абсолютно нерухомого суспільства — суспільства, в якому відсутня соціальна мобільність, кастове суспільство в Індії. Але навіть в ньому були випадки втрати найвищих статусів в ієрархії (брахманів) чи їх одержання представниками нижчих каст.

2. *Ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність та перехід від одного соціального прошарку до іншого здійснювався зовсім безперешкодно. Всі суспільства стратифіковані, а це означає, що в межах їхніх структур існують «сита», які просіюють індивідів, надаючи можливість одним підійматися на вищі позиції, не допускаючи інших нагору.* Лише в періоди анархії та безладу суспільству притаманна хаотична, безладна вертикальна мобільність. Однак, навіть у такі періоди існують перепони, що не дозволяють всезагальну мобільність. Створюються нові «сита» чи функціонують залишки старих «сит». З часом система якщо не зруйнується вщент, то стабілізується. І нові «сита» замінюють старі, і будуть здійснювати відбір, вертикальна мобільність стане ускладненою перепонами, які важко долати.

3. *Інтенсивність та всезагальність вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства, тобто в просторі.* Порівнюючи індійське кастове та американське суспільство, П. Сорокін зазначав, що вищі позиції в політичній, професійній та економічній ієрархії в Індії визначені походженням, а в США — значна частина позицій досягнута індивідами, які при народженні їх не мали. Зокрема із 29 президентів США 48,3 % — вихідці із бідних та середніх сімей. В Індії переважна більшість зайнятого населення успадковує професійний статус своїх батьків, а в США — більшість змінює свою професію хоча б раз за життя.

4. *Інтенсивність та всезагальність вертикальної соціальної мобільності коливаються в межах соціальної стратифікації одного і того самого суспільства в різні періоди історії, зокрема під час*

¹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 377—392.

соціальних потрясінь. В такі періоди інтенсивність вертикальної соціальної мобільності зростає. Як приклад П. Сорокін наводить революцію в Росії. За перші роки чисельні представники найбагатших прошарків та політичної аристократії були знищені чи перемістилися на найнижчі позиції в соціальній ієрархії. Більшість власників, підприємців та спеціалістів-професіоналів були позбавлені своїх статусів. В пореволюційні часи на найвищі щаблі соціальної ієрархії потрапили представники колишніх нижчих прошарків в політичній, економічній та професійній ієрархії. Однак період надзвичайної рухливості соціальної структури завершився виникненням нових перепон, ускладненням руху вгору. Початок ХХ століття П. Сорокін називає дуже мобільним періодом в європейських країнах: авантюристи, кар'єристи посідають найвищі позиції.

5. *У вертикальній соціальній мобільності в її трьох основних проявах немає постійного напрямку ні в бік посилення, ні в бік послаблення її інтенсивності та загальності. Ці припущення справедливі як для історії окремої країни, так і для історії великих соціальних організмів та загалом людства.* Тобто для вертикальної соціальної мобільності властиві «не спрямовані» коливання. П. Сорокін обґрунтовує недостовірність поширеного припущення щодо історичного розвитку в напрямку постійного та «вічного» збільшення вертикальної соціальної мобільності.

Саме соціальна мобільність дозволяє підтримувати баланс у межах різноманітних вимірів соціальної стратифікації. Відмінними рисами соціальної мобільності в порівнянні з випадковими переміщеннями постають: відтворюваність, масовість, наявність таких наслідків, як зміна статусу чи групової приналежності.

МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Бріджит Бергер та Поль Бергер, характеризуючи механізми соціальної мобільності, окреслюють **п'ять основних механізмів вертикальної мобільності**¹:

1. *Економічна активність*, яка може проявлятися в надзусиллях, у тяжкій праці, нелегальній трудовій діяльності тощо.
2. *Шлюбне партнерство* на раціональних засадах.
3. *Підвищення освітнього рівня*.
4. *Політичний*. Зокрема проявляється у використанні політичних механізмів тиску для вирішення життєво важливих проблем певних соціальних груп.

¹ Личностно-ориентированная социология / Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. — М.: Академический проект, 2004. — С. 183—184.

5. «Керування враженнями» — механізм, що найкраще був описаний Ервіном Гофманом. Реалізується через демонстрування власної привабливості та маніпулювання статусними символами.

П. Сорокін, аналізуючи фактори соціальної мобільності, вживав поняття «ліфти», «канали», «східці», «отвори», «мембрани», тобто соціальні інститути, потрапляючи в сферу впливу яких індивід чи соціальна група мають суттєві можливості підвищення власного соціального статусу. Серед таких «ліфтів» П. Сорокін називав: армію, церкву, політичні, економічні та професійні організації, освіту, сім'ю.

Канали соціальної циркуляції:

Армія

Церква

Освіта

Шлюб

Політичні та професійні організації.

Зазначені механізми зазвичай діють системно, у взаємозв'язку між собою.

Сім'я як канал вертикальної соціальної мобільності

Шлюб є одним із дієвих каналів вертикальної соціальної мобільності. Шлюб з представником іншого соціального статусу призводить, зазвичай, до зниження чи підвищення позиції. За римським законодавством, жінка, яка одружилася з рабом, втрачала статус вільної людини. Її діти також визнавалися рабами. Схожа деградація очікувала і чоловіка чи жінку вищого стану, які уклали шлюб із представником нижчого стану¹.

У демократичних суспільствах також відбувається взаємне притягання багатих наречених та бідних титулованих женихів. Як наслідок у виграші обидва партнери — один підіймається по східцях завдяки власному матеріальному ресурсу, інший — підкріплює свій титул фінансово. В будь-яких стратифікаційних системах існують канали вертикальної мобільності, які періодично змінюють свою дієвість.

У сучасних суспільствах сім'я залишається ще досить важливим каналом інтергенераційної мобільності, але освіта стає найбільш важливим каналом вертикальної мобільності. Виникає ефект «зачарованого кола». «Індивід із нижчих класів має менше шансів на

¹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 377—392. С. 404.

отримання освіти. Внаслідок недостатньої освіти він має недостатні можливості для одержання доходу. Останнє, своєю чергою, знижує його шанси на поліпшення своєї позиції і, що ще гірше, — на те, щоб дати адекватну освіту своїм дітям», тобто на можливості інтергенераційної мобільності»¹. Сучасні суспільства не ліквідують бар'єри в соціальній структурі суспільства, а навіть ускладнюють переміщення з найнижчих класових позицій. Вищий та нижчий клас — найбільш закриті, а середній клас у розвинених суспільствах — основний суб'єкт соціальної мобільності². «Не простежується жодних ознак того, що нерівність зникає, — як і раніше існують такі бар'єри для соціального переміщення, як класові відмінності, стать та етнічна приналежність»³.

Фактори соціальної мобільності — умови, які впливають на мобільність.

на мікрорівні — це безпосереднє соціальне оточення індивіда, а також його сукупний життєвий ресурс.

на макрорівні — це стан економіки, рівень науково-технічного розвитку, характер політичного режиму, панівна система стратифікації, характер природних умов і т.д.

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

В Україні дослідження соціальної мобільності хоча й проводилися, але до 90-х рр. минулого століття вони не були репрезентативними та не давали можливості для порівняння одержаних даних. Репрезентативні дослідження динаміки соціальної класової структури та міжпоколінної мобільності під назвою «Ставлення до перетворень» були проведено в 1993 р., 1995 р. та в 1998 р. (вибірка — 2500 осіб). Класова позиція індивіда визначалася за семикласовою версією схеми Дж. Голдторпа (в Україні доповнено восьмою позицією), в основі якої професійний статус та характеристика ринкової ситуації. Порівнюючи дані першого дослідження та результати щорічного моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України (2003 р., кількість опитаних — 1800 осіб) (табл.) С. Окса-

¹ Юрій М. Ф. Соціологія. — К. — С. 173—174.

² Юрій М. Ф. Соціологія. — К. — С. 181—182.

³ Томпсон Д. Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс / Пер. с англ. — М., Л., 1998. — С. 66—67.

митна визначає найбільш загальні тенденції в соціоструктурних змінах:

- зменшення чисельності працівників першої категорії: менеджерів та професіоналів, висококваліфікованих спеціалістів розумової праці з вищою освітою;
- збільшення кількості дрібних власників, самозайнятих та фермерів загалом у 2—2,5 рази;
- найбільш масовими класовими категоріями серед чоловіків є працівники фізичної праці, серед яких суттєво зросла частка кваліфікованих робітників;
- негативною є тенденція збільшення зайнятості жінок напів- та некваліфікованою фізичною працею при зменшенні частки професіоналів I та II категорії;
- в межах міжпоколінної мобільності зафіксовано: суттєве зменшення переміщень на довгі дистанції; самовідтворення категорії працівників фізичної праці;
- «У середовищі сімей службового класу (I та II) зафіксована тенденція, не характерна суспільствам з розвиненим економічним розвитком: зменшення самовідтворення класової належності та переміщення вихідців із таких сімей від занять розумовою до занять рутинною нефізичною та фізичною працею»¹.

Таблиця

КЛАСОВА НАЛЕЖНІСТЬ ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК ПРАЦЕЗДАТНОГО ВІКУ (ЗА СХЕМОЮ ДЖ. ГОЛДТОРПА) (%)²

Класи			Чоловіки		Жінки	
			1993	2003	1993	2003
Службовий	I	професіонали, державні службовці, керівники вищого рівня, менеджери та власники великих підприємств	14,5	8,0	15,1	7,0
	II	професіонали, державні службовці, керівники нижчого рівня, менеджери та власники невеликих підприємств	8,2	7,5	20,7	17,9

¹ Оксамитна С. Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності: 1993—2003 // Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. — К., 2003. — С. 311—312.

² Там само. — С. 303—313.

Продовження табл.

Класи			Чоловіки		Жінки	
			1993	2003	1993	2003
Проміжний	III	працівників рутинної нефізичної праці	2,2	3,2	20,2	27,0
	IV	дрібні власники, самозайняті, фермери	4,9	7,7	1,2	3,3
	V	технічні працівники та керівники нижнього рівня у сфері фізичної праці	10,2	8,3	5,5	4,4
Робітничий	VI	кваліфіковані працівники фізичної праці	23,4	31,3	12,0	12,6
	VII	напів- та некваліфіковані працівники фізичної праці	27,9	28,4	17,6	23,2
	VIII	працівники фізичної сільськогосподарської праці	8,1	6,6	7,7	5,7

Зміни в структурі зайнятості населення країн із переходом їх від аграрно-індустріальних до постіндустріальних — інформаційних — сприяли кристалізації двох основних каналів висхідної соціальної мобільності: через спадкування багатства та через досягнення вищої освіти. Освіта в сучасних суспільствах стає засобом просування до бажаних соціальних позицій та ресурсів, що з ними пов'язані.

Оксамитна С. М. на основі результатів репрезентативного соціологічного дослідження «Зайнятість населення України», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в 2003—2004 рр.¹, доходить висновку щодо зростання освітньої нерівності, зокрема за рахунок збільшення кількості осіб із неповною середньою

¹ Загальна кількість респондентів — 8138 осіб віком від 18 до 75 років. Вони були поділені на три вікові когорти: 1930—49 років народження, 1950—72 («типове радянське покоління») та 1973—80 (84) років народження («пострадянське покоління»).

Внаслідок аналізу вирізнили чотири основні рівні освіти респондентів: неповна середня (у т.ч. 1—6 класів, 7—9 класів, початкова професійно-технічна без загальної середньої освіти); середня загальна (в т.ч. середня професійно-технічна); середня спеціальна; вища (в т.ч. незакінчена вища (не менше трьох років навчання в інституті, університеті, академії) та базова вища (ступінь бакалавра)). Освіта батьків респондентів містила ще один додатковий рівень — без освіти.

та вищою освітою серед наймолодших представників пострадянського покоління українських громадян. В пострадянський період суттєво зростає частка молодих людей, які «не досягають загальнообов'язкового освітнього мінімуму — повної середньої освіти»¹. В першій віковій когорті частка таких респондентів складала 35,4 %, у другій — близько 12 %, а вже в третій (пострадянській) — близько 18 % (табл.).

Таблиця²

**РІВЕНЬ ОСВІТИ РЕСПОНДЕНТІВ ЗАГАЛОМ ТА
ЗА ВІКОВИМИ КАТЕГОРІЯМИ**

Когорти	Рівень освіти респондентів, %					N
	Неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Вища (повна /неповна)	Всього, %	
Загалом 1930—1980	20,7	39,6	21,3	18,4	100	7205
1930—1949	35,4	31,2	18,1	15,3	100	2384
1950—1972	11,7	45,2	23,9	19,2	100	3602
1973—1980	18,5	39,5	20,0	22,0	100	1219
1973—1984	17,9	46,0	17,0	19,1	100	1935

Дослідники визначили, що освітній рівень респондентів постійно підвищувався серед тих, хто народився протягом перших чотирьох десятиліть (1930—1969), а потім відбулися суттєві зміни для респондентів, які здобували освіту в період розпаду СРСР та становлення незалежної України. Фіксується відносне зростання частки осіб на полярних позиціях освітньої ієрархії. Збільшення частки осіб із неповною середньою освітою особливо характерне для осіб чоловічої статі, «кожен 4—5 чоловік, досягнувши повноліття, залишається без атестата про середню освіту»³.

Аналізуючи міжпоколінну освітню мобільність, дослідники дійшли висновків, що найбільш повно відтворення відбувається на рівні вищої освіти. Як для когорти радянського, так і пострадянсь-

¹ Оксамытна С. Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства // Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. — К., 2006. — С. 128.

² Там само.

³ Там само. — С. 130.

кого періоду здобуття освіти характерне відтворення середнього та вищого рівня освіти. Однак, для пострадянського покоління окреслилася негативна тенденція відтворення найбільш низького рівня освіти (неповна середня), що відбувається вдвічі частіше, порівняно з представниками радянського періоду. Шанс отримати вищу освіту дітям, батьки яких мали неповну середню освіту, порівняно з тими, батьки яких мали вищу освіту, зменшився (від «1 до 18» в типово радянській когорті до «1 до 34» в пострадянській). Отже, загальна тенденція — поглиблення освітньої нерівності, погіршення шансів для дітей — вихідців із сімей з низьким рівнем освіти, самовідтворення високоосвіченої когорти. Спостерігається уповільнення обмінної освітньої соціальної мобільності між вихідцями із різних соціальних класів, зменшується доступ певних соціальних категорій до вищої освіти¹.

Таблиця

МІЖПОКОЛІННА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ, %

Рівні освіти батьків	Рівні освіти респондентів 1930—80 р.н.					N
	Неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Вища (повна/неповна)	Разом, %	
Без освіти	52,8	31,3	11,9	4,0	100	521
Неповна середня	22,5	44,7	21,6	11,2	100	3339
Середня загальна	13,3	40,8	24,3	21,7	100	1474
Середня спеціальна	9,4	28,7	30,5	31,4	100	554
Вища (повна/неповна)	4,6	21,3	17,0	57,1	100	671

Отже, зміни в соціальній структурі свідчать про проблеми становлення постіндустріального суспільства в Україні. Відбувається уповільнення структурної мобільності в напрямку від заняття фізичною до заняття розумовою працею. Доступ до освітніх ресурсів

¹ *Оксамытна С.* Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства // Новое социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. — С. 116—145.

має свої класові відмінності з майже найгіршими умовами для вихідців із сімей сільськогосподарських працівників.

Використання широковідомої в наукових колах класової схеми Дж. Голдторпа для вивчення соціальної мобільності в Україні досить плідне та перспективне для порівняльних міжнародних досліджень. Актуальними сьогодні є проблеми дослідження освіти як каналу соціальної мобільності, залежності досягнень особистості від соціально-класового походження, інституціональний вплив на можливість соціальної мобільності, з'ясування бар'єрів тощо.

Отже, дослідження соціальної мобільності тісно пов'язане з вивченням соціальної структури суспільства та соціальної нерівності і має свою наукову традицію. П. Сорокін заклав теоретичні підвалини наукового аналізу соціальної мобільності, які лягли в основу теоретико-емпіричних розвідок як в окремих країнах, так і на міжнародному рівні. Найбільш виразно вирізняються два підходи до інтерпретації та вимірювання соціальної мобільності. Перший акцентує увагу на переміщеннях у межах класової структури, в основу якої не покладений ієрархічний принцип побудови. Аналізуються переважно переміщення індивідів у структурі зайнятості. Другий — досліджує вертикальні переміщення між соціальними позиціями, стратифікованими за ранговими критеріями (влада, власність, престиж тощо). Сучасні дослідження в Україні використовують обидва підходи, однак значного поширення набув аналіз соціальних переміщень на основі моделі Дж. Голдторпа, модифікованої до українських реалій.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ильин В. И. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистский подход). — Сыктывкар, 1990.
2. Ильин В. И. Хрестоматия: Теории социального неравенства (структуралистско-конструктивистский подход). — SOCNET, 2000.
3. Коваліско Н. Сучасні типи соціальної мобільності населення // Соціально-психологія. — 2007.- № 2.
4. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навч. посіб. — Л., 2007.
5. Латин Н. И. Эмпирическая социология в Западной Европе: Учебное пособие. — М., 2004. — С. 106—109.
6. Макеєв С., Оксамитна С. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва. К., 2006. — С. 190—208.
7. Миллч В. Очерк социальной мобильности в Югославии // Беляева Л.А. Эмпирическая социология в России и Восточной Европе: Учеб. пособие. — М., 2004. — С. 401—406.

8. Образование как фактор социальной дифференциации и мобильности («круглый стол») // Социологические исследования. — 2003. — № 5.
9. *Оксамытна С.* Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства // Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. — К., 2006. — С. 116—147.
10. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С. А., Прибыткова И. М., Симончук Е. В. и др. — К., 1999.
11. Проблемы социальной мобильности, кн. 1, 2., Сер. «Переводы и рефераты»: За рубежом / Под ред. М. Н. Руткевича и Ф. Р. Филиппова. — М., 1974.
12. *Радаев В. В., Шкаратан О. И.* Социальная стратификация: Учебное пособие. — М., 1995.
13. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
14. *Erikson R., Goldthorpe J/H/* The Constant Flux. Oxford: Clarendon Press, 1992.
15. *Lipset S. M., Bendix R.* Social Mobility in Industrial Society. — Berkeley: University California Press, 1959.

СОЦІАЛЬНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ

1. *Поняття соціальної маргінальності.*
 2. *Американська та європейська традиції дослідження маргінальності.*
 3. *Типологія маргінальності.*
 4. *Нові маргінальні групи.*
 5. *Критерії соціальної маргінальності.*
 6. *Маргінальність в Україні.*
-

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ

Суспільні трансформації сприяли виникненню соціально-політичних та економічних відносин якісно нового типу. Перехідне українське суспільство характеризується динамічністю, несформованістю соціальної структури, яка відрізняється від структури розвинених суспільств. Незавершеність трансформаційних процесів зумовлює поширення невизначеності власної соціальної позиції, неадаптованість, низькі показники соціального самопочуття. Трансформація зачепила не лише підвалини політичної та економічної сфери, а й вплинула на ціннісно-нормативну сферу. В оцінках науковців та політиків сучасне українське суспільство нерідко застругує на епітет маргінальне.

Вперше у соціологічний обіг поняття маргінальність (від латинського *margo* — край, межа) ввів у 1928 р. американський учений Роберт Езра Парк у статті «Людська міграція та маргінальна людина»¹.

Досліджуючи міграційні процеси, Роберт Парк аналізує «особистість на межі» двох культур, які нерідко конфліктують між собою. Поняття маргінальна людина Р. Парк використовував для характеристики неадаптованості «культурних гібридів». Вчений характеризував маргінальність не лише як стан на межі, а й як приналежність одночасно до двох груп чи культур.

¹ *Park R. E. Human Migration and Marginal Man // American Journal of Sociology. — 1928. — Vol. 33. — № 6. — P. 882—893.*

В основі природи маргінальної людини — почуття моральної дихотомії, перебування «в двох світах» одночасно, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички відкинуті, а нові — ще не сформовані. Р. Парк відзначав, що періоди переходу і кризи в житті більшості людей схожі з тими, що переживає іммігрант, коли залишає батьківщину. Правда, на відміну від міграційних переживань, маргінальна криза визначалася ним як хронічна та беззупинна. Маргінал, за Р. Парком, набуває комплексу негативних психологічних ознак: серйозні сумніви у власній цінності, невизначеність зв'язків із друзями, страх бути ізольованим, хворобливу сором'язливість, самотність і надмірну мрійливість, гіпертрофоване занепокоєння щодо власного майбутнього, уникнення будь-якого ризикованого вчинку, нездатність насолоджуватися і впевненість у несправедливому ставленні оточуючих. Нерідко внутрішній конфлікт, моральна і психологічна криза, втрата соціальних орієнтирів завершується трагічно¹. Тривалість перебування в стані дезадаптації закріплює риси маргінальності особистості та формує маргінальний тип.

АМЕРИКАНСЬКА ТА ЄВРОПЕЙСЬКА ТРАДИЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ МАРГІНАЛЬНОСТІ

Роберт Парк заклав класичні основи соціологічного дослідження маргінальності, зокрема культурологічний підхід в її поясненні. Надалі вивченню проблем маргінальності, маргінальної ситуації, маргінального статусу, маргінальної ролі, характеристик та типів, умов та стадій маргінальності присвятили свої роботи Е. Стоунквіст, Т. Веблен, Т. Шибутані, У. Самнер, А. Фарж, Б. Манчіні, М. Голдберг, Р. Мертон, а також вітчизняні радянські та пострадянські науковці Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов, В. Муляр, А. Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, І. Прибиткова, І. Попова, О. Черниш, М. Черниш, Є. Головаха та інші.

Концепцію маргінальної людини Р. Парка уточнили та розширили, застосовуючи до вивчення різноманітних соціальних процесів, однак і сьогодні є питання однозначного трактування основних понять, що описують соціальну маргінальність. Виокремилися різноманітні ракурси розуміння маргінальності та пов'язаних із нею причинно-наслідкових процесів.

¹ Маргинальность в современной России. Коллективная монография. — М., 2000. — С. 5—14.

Труднощі у визначенні маргінальності характеризує І. Попова¹. По-перше, сам термін широко використовується у різних науках (соціологія, соціальна психологія, політологія, філософія, економіка тощо), що сприяє міждисциплінарному, загальному характеру. По-друге, в процесі застосування поняття з'явилося кілька його трактувань, що пов'язувалися з різними типами маргінальності. По-третє, нечіткість у визначенні ускладнила процес вимірювання явища, його емпіричної інтерпретації.

Розрізняють американську та європейську традицію трактування поняття маргінальності.

Американська (починаючи з Р. Парка) зосереджується переважно на вивченні культурного конфлікту, який виникає при переході особистості з однієї спільноти в іншу з відмінною культурою, субкультурою, стилем життя (Е. Стоунквіст, Е. Х'юз, Т. Шибутані). Зокрема Е. Стоунквіст доповнює характеристики маргінальної людини оптимістичними положеннями про можливість подолання культурного конфлікту, але за тривалий час, близько 20 років. Він розрізняє *три фази еволюції маргінальної людини*:

- 1) особистість не усвідомлює перебування в процесі конфлікту культур, а лише «всмоктує» панівну культуру;
- 2) конфлікт стає усвідомленим;
- 3) пристосування до ситуації: успішне або ні.

Е. Х'юз розширив поле застосування маргінальності не лише до расових та культурних взаємодій, а й до наслідків соціальної мобільності, соціальних змін, які зумовлюють появу особистостей у позиції невизначеності власної ідентифікації.

Т. Шибутані вводить категорію **маргінальний статус** як позицію, де втілюються протиріччя структури суспільства. Він зазначає, що не завжди є взаємозв'язок між маргінальним статусом та комплексом негативних психологічних рис маргінальної людини, що описували Р. Парк та Е. Стоунквіст. Маргінальні групи можуть не усвідомлювати культурний конфлікт, формувати соціальне середовище з власними цінностями. Чинником психологічних розладів найчастіше є ситуація ідентифікації з вищою стратою та неприйняття до неї особистості (Р. Мертон детально розглядає маргі-

¹ Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социологические исследования. — 1999. — № 7. — С. 62—71.

нальність як специфічний випадок референтної групи — прагнення, підготовка до входження до референтної групи, яка не схильна приймати індивіда).

Отже, для американської традиції притаманний суб'єктивно-психологічний, культурологічний підхід визначення маргіальності¹.

Європейській традиції (починаючи з М. Вебера та К. Маркса) властиве дослідження структурної (соціальної) маргіальності. З акцентуванням на об'єктивній соціальній зумовленості маргіальності, визначенні умов та чинників цього явища. Предметом аналізу стає взаємозалежність маргіальності та соціальної структури суспільства. Досить різноманітне трактування маргіальності. Найчастіше — це декласовані елементи, проблемна група, соціальне дно; соціальні групи, які виключені із системи суспільних зв'язків (К. Рабан, А. Фарж). Маргіальність переважно пов'язується із соціальним вилученням, витісненням чи добровільним відходом².

Радянські соціологи розпочали дослідження маргіальності, визначаючи її як характеристику капіталістичних соціумів. Маргіальними вважалися соціальні групи, які брали недостатню участь у соціально-культурних, економічних, ідеологічних сферах, не виконували суспільних функцій, існували на нелегітимні засоби чи соціальні видатки; соціальні групи, ізольовані від суспільства³.

Один із перших дослідників маргіальності радянського періоду Є. Стариков дещо в публіцистичному стилі характеризує таке суспільство «як маргіалізоване початково, фактом «маргіального первородства» (революція, громадянська війна)»⁴. Вчений ототожнював маргіалів із люмпеном, «охлосом», які утворилися та відтворилися в радянський час. Водночас, Є. Стариков акцентує увагу на об'єктивній оцінній нейтральності поняття, вважаючи, що ця категорія не несе ані негативного, ані позитивного емоційного навантаження.

У **вітчизняній соціології** набув поширення розгляд маргіальності в контексті розвитку суспільних відносин, як прояв відносин соціально-поляризованого суспільства, а не лише як наслідок етнокультурного конфлікту. Під маргіальністю розуміють «чи ситуацію, яка виникає при взаємодії різних соціальних груп, нерідко тих,

¹ Маргинальность в современной России. Коллективная монография. — М., 2000. — С. 5—14.

² Там само.

³ Акоюн Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества // 21-й век. — 2005. — № 1. — С. 150—165.

⁴ За Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социологические исследования. — 1999. — № 7. — С. 62—71.

що конфліктують; чи статус, обумовлений приналежністю до двох чи більше таких груп; або субкультури, які утворюються в сфері їх взаємодії. Маргінальність інтерпретується як наслідок значної соціальної дистанції між групами, що проявляється в відмінностях між цілями, які вони переслідують; ресурсами, якими вони реально володіють, або механізмами, які забезпечують їх інтеграцію. З іншого боку, маргінальність розглядається як наслідок довготривалої та всеохоплюючої взаємодії соціальних груп, зумовленої розподілом праці чи іншими об'єктивно діючими факторами. Взаємодія різних соціальних груп призводить до розхитування їх нормативно-ціннісних систем, що супроводжується порушенням соціальної регуляції поведінки, проявом асоціальності, негативним психічним станом індивідів»¹.

Переосмислення маргінальності в контексті сучасної ситуації в Україні дало підстави С. Макеєву виокремити два рівні аналізу маргінальності².

По-перше, можна трактувати маргінальність як проекцію загальної маргінальної ситуації, характерної для українського суспільства загалом та окремих соціальних груп на межі двох соціальних структур. При цьому **маргінальну ситуацію** вчений визначає як систему зовнішніх та внутрішніх умов існування, що виникає внаслідок широкомасштабних якісних нееволюційних суспільних змін, яким притаманна зміна державного устрою, трансформація соціальної структури та ціннісно-нормативної системи світосприйняття. Це — **структурна** маргінальність, причиною якої є вилучення індивідів та соціальних груп із системи виробничої діяльності, відсторонення від виконання суспільних та політичних функцій, споживання духовних цінностей. В Україні численне безробіття, зубожіння значної частини населення, масова зміна соціального та професійного статусу зумовлюють маргінальну ситуацію.

По-друге, маргінальність — прояв перебування особистості в маргінальному статусі, що зумовлений індивідуальними обставинами, але однак під впливом маргінальності у першому значенні. Тобто, це — культурне (**суб'єктивно-психологічне**) трактування маргінальності, яке закладене представниками американської соціології.

Соціально-психологічна маргінальність характеризується внутрішньою конфліктністю, що зумовлює тривожність, настороженість, агресивність та відчуженість стосовно соціального середовища.

¹ *Прибыткова И.* Мы — не маргиналы, маргиналы — не мы? // *Философская и социологическая мысль.* — 1995. — № 11—12. — С. 70—86.

² *Коваліско Н. В.* Основи соціальної стратифікації: Навч. посіб. — Л., 2007. — С. 226—227.

Соціальна та соціально-психологічна маргінальність описують різні феномени: не завжди соціальний маргінал має ознаки соціально-психологічної маргінальності. Підґрунтям для соціально-психологічної маргінальності у сучасному українському суспільстві є його рухливість та хаотичність у культурному, політичному та економічному сенсі¹.

ТИПОЛОГІЯ МАРГІНАЛЬНОСТІ

Розрізняють три традиції у поясненні маргінальності²:

Культурна маргінальність — в її основі — взаємодія двох ціннісно-нормативних систем культур, що нерідко конфліктують між собою. Внаслідок цього у індивіда виникає неадаптованість, невизначеність статусу та ролі, двозначність ситуації.

Маргінальність соціальної ролі — виникає: у випадку невдалої спроби входження до позитивної референтної групи; членство в групах, обумовлених як маргінальні (деякі професійні групи, наприклад, цілителі); перебування в ролі, що перебуває між двома суміжними ролями; соціальні групи, що функціонують за межами соціальної організації (наприклад, цигани, бездомні і т.д.).

Структурна маргінальність — соціальні групи, які втратили свої права та можливість їх реалізації чи перебувають у дещо гірших умовах, внаслідок політичної, економічної та соціальної нерівності.

Розглянемо більш детально структурну маргінальність, основи дослідження якої закладені європейською традицією.

Структурна маргінальність характеризує дві різні позиції індивіда чи соціальної групи в соціальній структурі суспільства. Це або проміжна позиція між структурними елементами, або найнижча в соціальній ієрархії. В структурній маргінальності розрізняють **маргінальність** — **перехідність** та **маргінальність** — **периферійність**.

Маргінальність, яка розуміється як перехідність (граничність), — це стан на межі, що виникає в процесі переходу індивіда з

¹ Бевзенко Л. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв'язок із соціальним успіхом // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 170—172.

² Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социологические исследования. — 1999. — № 7. — С. 62—71.

одного соціального статусу до іншого. Обов'язково передбачається, що це не просто перехід, а стан незавершеності цього переходу, перебування на межі двох статусів. При цьому індивід залишається повноправним елементом соціальних відносин. Маргінальність — перехідність виникає як наслідок:

- процесів соціальної мобільності, що не пов'язані зі структурними змінами в суспільстві;
- процесів переходу від усталеної соціальної структури суспільства до нової.

Цей тип структурної маргінальності можна характеризувати як із деструктивної, так і з конструктивної позиції.

Маргінальність — периферійність характеризує перебування в найнижчій позиції в соціальній ієрархії чи за межами (на межі) функціонального центру поліструктурної системи соціальних зв'язків. Периферійна маргінальність передбачає втрату соціальних зв'язків. Низхідна соціальна мобільність утворює соціальні групи «на краю» соціальної структури. Для таких елементів в соціології застосовують поняття: «нижчий клас», «аутсайтери», «декласовані», «бездомні» тощо¹.

Процес маргіналізації супроводжується втратою особистістю ідентифікації з певною соціальною групою та зміною соціально-психологічних орієнтацій. Це зумовлює соціальні переміщення певної частини індивідів. Однак «входження» в нову соціальну групу відбувається не миттєво, інколи — це довготривалий процес. У індивіда формується суб'єктивна самооцінка власних можливостей залежно від самооцінки ситуації; окреслюється стратегія поведінки². Дослідження різноспрямованих стратегій поведінки дозволило визначити три типи потенційної маргінальності.

Перша група — консервативна (та, що стабілізується). Члени цієї групи орієнтуються на збереження власного соціального статусу, зокрема професійного. Такій групі притаманна нульова потенційна маргінальність.

Друга група — орієнтована до низу. Індивіди готові до пониження статусу, до виконання менш кваліфікованої праці. Така потенційна маргінальність відзначається від'ємним (мінусовим) значенням.

Третя група — прогресивна. Індивіди орієнтовані на позитивні зміни, на підвищення соціального статусу. Вони обирають нову професію більш кваліфіковану та високооплачувану. Це — потенційна маргінальність з позитивним значенням.

¹ Галсанамжилова О. Н. К вопросу о структурной маргинальности в российском обществе // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2006. — № 4. — С. 160—169.

² Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д., Казаринова И. В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации // Социс. — 1996. — № 8. — С. 12—17.

Кожній групі відповідає своя стратегія поведінки. Першій — стратегія стабілізації, а другій та третій — протилежно спрямовані стратегії. Відповідно — стратегія зниження та підвищення статусу, які рухають усю соціальну структуру суспільства та впливають на загальний напрям та інтенсивність соціальних переміщень, характер стратифікації та міру маргіналізації суспільства¹.

У маргінальності розрізняють *природну*, пов'язану зі спонтанною соціальною мобільністю. Вона притаманна усім суспільствам і, зазвичай, обмежена, не зачікає основи існуючої стратифікаційної системи. На відміну від неї, *привласнена маргінальність* має примусовий характер і супроводжується зниженням соціального статусу цілих соціальних груп і прошарків, викликає значні руйнування традиційних соціальних спільнот, дезінтеграційні процеси у соціальній структурі, що перетворюють суспільство на аморфну масу, «атомізованих» індивідів. Українському суспільству значною мірою властива привласнена маргінальність, в основі якої є радикальні суспільно-економічні та політичні зміни. Такий тип можна також визначити як *екстремальний*, коли індивіди або групи позбавляються своїх традиційних соціальних позицій, що спричинено війною, революцією, структурними зрушеннями в економіці і т.п.

Залежно від об'єкта маргіналізації розрізняють: *етномаргінальність*, що виникає внаслідок міграцій у чуже етнічне середовище; *соціомаргінальність*, пов'язану з незавершеністю переміщення соціальних груп; *економічну маргінальність*, викликану втратою роботи і колишнього матеріального благополуччя; *політичну маргінальність*, обумовлену втратою загальноприйнятих політичних норм і цінностей політичної культури; *релігійну маргінальність* як наслідок відмовлення від традиційних конфесій.

НОВІ МАРГІНАЛЬНІ ГРУПИ

Поняття «нові маргінальні групи» пов'язувалося насамперед з кризою зайнятості, спричиненою науково-технічною революцією (індустріалізацією). Науковці дійшли висновку, що в Західній Європі поряд із визнаними *традиційними маргіналами*, тобто «переважно люмпен-пролетарями, характерними рисами яких були повна десоціалізація, ідентифікація зі злочинним світом, відсутність освіти та професійної кваліфікації, низький рівень соціальних очікувань та інше, а також груп, що знаходяться на шляху до перетво-

¹ Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д., Казаринова И. В. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации // Социс. — 1996. — № 8. — С. 12—17.

рення в люмпен»¹ утворюються численні *нові маргінальні групи*. «До цієї категорії належать особи, стійко витіснені з виробничого процесу, але водночас, із високим рівнем загальної та професійної підготовки, завищеними соціальними очікуваннями, високою політичною активністю та здатністю формулювати свої прагнення в ідеологічній формі»². Основним джерелом виникнення та поповнення таких груп є низхідна соціальна мобільність соціальних груп, які поступово втрачають свої соціальні позиції в соціальній структурі суспільства. В середовищі нових маргінальних груп І. Попова розрізняє два типи: 1) соціальні групи, які втратили власний соціальний статус та не мають можливості отримання нового статусу відповідного новим потребам; 2) групи, які набули новий відмінний соціальний статус, що суттєво відрізняється від попереднього, але не мають можливості його адекватного функціонального забезпечення через відсутність дієвих механізмів на рівні суспільства³.

КРИТЕРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ

На основі узагальнення існуючих підходів до визначення соціальної маргінальності та її характеристик І. Попова виокремлює критерії соціальної маргінальності.

По-перше, маргінальність пов'язана з мобільністю, з переміщенням у соціальному просторі, тому основний критерій, який визначає соціальну маргінальність особистості чи групи, — наявність стану, що пов'язаний із періодом переходу та визначений як кризовий.

По-друге, невизначеність, невходження, чи часткове входження до соціальних структур та груп. У сучасних дослідженнях аналізується на основі невизначеності самоідентифікації з загальноприйнятими у суспільстві соціальними групами.

Окремо можна аналізувати такий критерій соціальної маргінальності, як статусна неузгодженість, що свідчить про протиріччя статусних позицій, які виникають внаслідок зміни соціального положення індивіда чи групи. На соціально-психологічному рівні проявляється як неузгодженість домагань індивіда та референтної групи, до якої він прагне⁴.

¹ На изломах социальной структуры. — М.: Мысль, 1987. — С. 55.

² Там само.

³ *Попова И. П.* Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социологические исследования. — 1999. — № 7. — С. 62—71.

⁴ Там само.

Дослідження соціальної маргінальності передбачає з'ясування *міри маргінальності*. Це питання досить детально розроблялося Дж. Манчині, який визначав залежність міри маргінальності від значущості соціальної ситуації для особистості. Найвища міра маргінальності проявляється як повна дезадаптація, дезорганізація або навіть суїцид.

І. Попова доповнює показники міри соціальної маргінальності *об'єктивними показниками* — зумовленість «зовнішніми обставинами, тривалість, незмінність ситуації, її «фатальність» (відсутність можливості змінити її, чи її складові в позитивному напрямку)» та *суб'єктивними* — оцінка перспективи та «міри адаптованості; самооцінка вимушеності чи добровільності, соціальної дистанції в зміні соціального положення, підвищення чи пониження соціально-професійного статусу, переважання оптимізму чи песимізму в оцінці перспектив»¹.

Маргіналізація особистості — це відрив (добровільний чи примусовий) від певного соціального статусу, культурних норм та цінностей, стилю життя тощо. М. Шульга виокремлює дві особливості процесу маргіналізації: добровільна зміна ідентичностей, зумовлена саморозвитком особистості за умов стабільного суспільства; в іншому випадку зміна ідентичності особистості відбувається у зв'язку із соціальними змінами, це — примусове виштовхування із соціальної позиції та пов'язаного з нею стилю життя, ціннісно-нормативною системою. Перший випадок пов'язаний із психологічною готовністю до нових статусів та ролей, із плануванням змін, а другий сприймається індивідом як трагедія, зовнішнє негативне втручання, що суперечить його бажанням. М. Шульга акцентує увагу на тому, що отожднювати поняття маргіналів та люмпенів, андеркласу некоректно. Маргіналом може бути представник будь-якого соціального прошарку. Саме криза ідентичності — критерій приналежності до маргіналів, на думку М. Шульги та інших науковців². У сучасних дослідженнях маргінальності це досить поширений підхід.

Маргіналізація є прямим наслідком структурних змін, пов'язується із втратою самоідентифікації у суспільстві. Маргінальний стан властивий значній частині українського населення. Технологічні, соціальні і культурні зрушення останніх десятиліть додали проблемі маргінальності якісно нові риси. Глобалізація, урбанізація, масові міграції, інтенсивна взаємодія між носіями різних етнокультурних і релігійних традицій, вплив на населення

¹ Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социологические исследования. — 1999. — № 7. — С. 62—71.

² Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 166—170.

засобів масової комунікації — усе це призвело до того, що маргінальний статус став у сучасному світі не стільки винятком, скільки нормою існування мільйонів людей.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

«Головна відмінність сучасного українського суспільства від західного полягає в тому, що в нашій країні маргінали складають більшість, а не меншість населення. Ізоляція та низька соціальна активність, будучи наслідками бідності, виступають і основними її джерелами. Витіснення людей з економічної сфери, соціальна ізоляція, призводять до відсутності механізмів впливу громадськості на процес прийняття рішень»¹. Фактичне безсилля та безправність, відсутність дієвих механізмів реалізації власних соціальних, економічних та політичних інтересів — продуктивне тло масової маргіналізації населення в сучасному українському суспільстві.

Однак, ще Р. Парк² у подальших своїх дослідженнях зазначав, що окрім негативних соціально-психологічних характеристик та функцій маргінал втілює новий тип культурних відносин, не лише існує на межі двох культур, а одночасно є їхнім носієм, «чужаком» та «космополітом», більш цивілізованою людиною. Концепцію маргінальної людини Р. Парк, насамперед, пов'язував із культурною взаємодією, що складається на новому рівні цивілізації внаслідок глобальних етносоціальних процесів. Маргінальна людина неминує стає індивідом із ширшим світоглядом, витонченішим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами. В сучасному суспільстві людині доводиться опановувати нові професії, здобувати нові навички, види діяльності, змінювати своє ставлення до соціальних явищ, розширювати межі свого спілкування.

Але у сучасних характеристиках маргінальності, зазвичай, переважають негативні аспекти. Зокрема, культурна маргінальність пов'язується з втратою попередньої системи цінностей та невизначеністю нових ціннісно-нормативних засад існування. Цей процес можна екстраполювати на українське суспільство. «Коли людина, яка цінувала людську гідність вище, ніж матеріальну вигоду, раптом змінює свої пріоритети, виявляється, що вона легко може людську гідність виразити у матеріальному еквіваленті... У роки незалежності ми вирішили змінити суспільство і всі його основні засади.... Серйозною жертвою цих кар-

¹ Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навчальний посібник. — Львів, 2007. — С. 229—230.

² Маргинальность в современной России. Коллективная монография. — М., 2000. — С. 5—14.

динальних змін і стала мораль. У порівнянні з даними двадцятирічної давності, тепер уже більшість людей виявилася «аморальною»¹.

«Культурний шок» переживає все українське суспільство завдяки трансформації ціннісно-нормативної системи, характерної для радянського суспільства, особистість позбавляється звичних орієнтирів.

Переважна частина населення (опитування Інституту соціології НАН України, вибірка репрезентативна дорослому населенню України, 1800 осіб, 2005 р.) погоджується з тим, що сьогодні більшість із того, в що вірили їхні батьки, руйнується на очах (79 %); проблема у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять (76 %); не вистачає справжньої дружби, як було раніше — на все життя (68 %); за теперішнього безладу та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити (68 %); все так швидко змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати (68 %); раніше люди краще себе почували, бо кожен знав, як вчинити правильно (61 %); людська природа така, що війни і конфлікти будуть завжди (58 %)².

У характеристиках оточуючого середовища теж простежується негативна динаміка та переважають невтішні оцінки: більшість людей спроможні збрехати, щоб просунутися по службі (71 %); піти на нечесний вчинок заради вигоди (65 %); нікому не довіряти — найбезпечніше (50 %); більшість людей в душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим (57 %)³.

Одним із видів маргінальності є структурна маргінальність, що належить до політичного, соціального й економічного безсилля деяких позбавлених прав або поставлених у невідгідне становище сегментів суспільства. Сьогодні в українському суспільстві 78 % населення зазначає, що їм не вистачає державного захисту від зниження рівня життя; 69 % — порядку у суспільстві та дотримання чинних у країні законів; 68 % — стабільності в державі та екологічної безпеки; 67 % — впевненості у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту. Сучасних економічних знань та роботи, що влаштовує, не вистачає 46 % громадян. Дещо адаптованими можна вважати 24 % населення, яким вистачає вміння жити в нових суспільних умовах⁴.

В процесі маргіналізації українського суспільства розрізняють чотири періоди⁵.

¹ Головаха Є. Якщо людина звинувачує в аморальності... // <http://www.for-ua.com>

² Паніна Н. Українське суспільство 1994—2005: Соціологічний моніторинг. — К., 2005.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Маслов А. О. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. — К., 2004.

Початок першого періоду збігається із революційними роками 1917 р., а завершується в середині 80-х років ХХ ст. Цей період визначають як тоталітарний. Він характеризується величезними зрушеннями в економічній сфері, що зумовили масштабні зміни соціального статусу індивідів, міграцію, урбанізацію. Формується особистість із подвійною мораллю.

Другий період — середина 80-х — початок 90-х рр. ХХ ст. Відбуваються значні зрушення в усіх сферах життєдіяльності суспільства, особливо суттєві вони в соціально-психологічній. Руйнування старої ціннісно-нормативної системи не супроводжувалося становленням нової. Людина — «розчарована», вона втрачає свої світоглядні орієнтири.

Третій період — початок—кінець 90-х рр. Для цього періоду характерні були високі темпи майнової поляризації населення на фоні загального зубожіння та надзбагачення незначного прошарку при фактичній відсутності середнього класу та умов для його формування. Період «первинного накопичення капіталу».

Четвертий період. Кінець 90-х років і до сьогодні. Характеризується деякою стабілізацією соціально-економічних умов, адаптацією значної частини населення до умов ринкової економіки, відносною кристалізацією соціальної структури суспільства.

Однак, на сьогодні можна вважати цей період завершеним. Розпочинається п'ятий період. Соціально-економічна криза, яка має глобальний характер, в Україні набула свого апогею та негативно відобразилася на набутих у попередній період позитивних рисах соціально-економічних відносин та соціально-психологічних характеристиках переважної частини населення. Найбільші втрати несе середній та «протосередній клас» — той елемент, що є гарантом стабілізації суспільства. Об'єктивні та суб'єктивні фактори маргіналізації населення набули нової сили та значущості на цьому етапі. Примусова, вимушена маргіналізація, що зумовлена різкою втратою набутих статусних позицій, передусім, в економічній, професійній сфері. Навіть набуті в попередніх періодах способи адаптації стають неідеальними. Перспектива досить невизначена.

Одним із найвагоміших факторів маргіналізації у суспільствах, що трансформуються, стає масове безробіття. Воно зумовлює розповсюдження неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання доходу, що лише поглиблює міру маргіналізації та соціального вилучення певних прошарків суспільства в Україні. Юридичні та соціальні гарантії не поширюються на цю категорію. Це зумовлює, зокрема, кризу професійної ідентифікації та збільшення латентної ідентичності: ««винагороджуванні фахові ідентичності»

у тіньовій економіці не називають ані в соціологічних опитуваннях..., ані в податковій інспекції»¹.

Трудова міграція за межі України постає також як спосіб подолання економічної маргінальності, але при цьому не долається соціальна маргінальність загалом, зокрема може додаватися її культурний тип. «Через те, що основна частина трудової міграції за межі України відбувається нелегально та поза сферою регулювання трудових стосунків, трудові мігранти стають «двічі виключеними»: в країнах докладання своєї праці вони не можуть ані реально, ані навіть формально користуватися правами громадянина»².

Майже 16 % українців у пошуках роботи їдуть за межі України. В 2006 р. 43 % дорослого населення були переконані, що в їхньому населеному пункті важко знайти будь-яку роботу (у 2005 р. — 46 %). Останніми роками зростає трудова міграція за кордон. 7 % дорослого населення України уже отримали такий життєвий досвід і переважно в країнах колишнього Радянського Союзу, а також у країнах Центральної Європи. Лише 28 % трудових мігрантів мали законодавче підґрунтя перебування за кордоном. Узагальнений соціальний портрет трудових мігрантів — це кваліфіковані працівники, різноробочі, підприємці, службовці без спеціальної освіти та сільськогосподарські працівники. Серед трудових мігрантів мешканці м. Києва займають досить незначну частку — 5 % (переважно спеціалісти гуманітарної та технічної сфери з вищою та середньою освітою, керівники підприємств та установ, кваліфіковані працівники), що свідчить про дещо кращі соціально-економічні умови життєдіяльності киян³.

Майже кожна п'ята сім'я трудових мігрантів живе лише на кошти, зароблені за кордоном. Прибиткова І. стверджує, що останніми роками рівень задоволення базових потреб українця не лише не зріс, а навіть знизився. Зокрема це стосується сфери зайнятості, особливо для таких категорій населення, як жителі сіл, малих міст та селищ міського типу. Дані 2005 року свідчать, що майже третина (2,9 млн) сільського населення працездатного віку не працювали і не навчалися. Із 3,8 млн працюючих осіб (45,6 % від загалу осіб працездатного віку в сільській місцевості) 40,2 % працювали за

¹ *Максєв С.* Соціологічний аналіз ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3. — С. 161—163.

² *Толстих Н. В.* Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки (Н. В. Толстих) // Український соціум. — 2003. — № 1 (2). — С. 81—85.

³ *Прибиткова І.* Статусні передумови трудової міграції з України // Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін — К., 2007. — С. 185—193.

межами свого населеного пункту (серед яких 71,0 % — у містах та селищах України). За останні чотири роки в 2,5 рази збільшилася кількість сільських жителів, що працюють за кордоном. Порівняно з 1996 роком, у 3,2 рази зросла зайнятість в особистому підсобному господарстві (2,6 млн). Однак, «український селянин так і не став хазяїном на власній землі. Тепер він — найманий працівник»¹. Отже, бажаний статус, приналежність до референтної групи — так і не став реальністю для більшості з них. Ми отримали примусову маргінальність.

Сьогодні зумовлює посилення зовнішніх факторів маргіналізації та її масштабів (аномія, переосмислення дійсності, переорієнтація, корінна переоцінка суспільних цінностей, а також докорінні зміни в структурі суспільства). Серед основних маргінальних груп сучасного українського суспільства називають: збіднілі верстви населення, безробітні, «елітна» група населення, люди похилого віку, молодь, мігранти та ін.

Перспективним із теоретичної та практичної доцільності є аналіз транзитивної соціальної реальності в категоріях маргінальності, що дозволить назвати нові смислові грані цього явища, визначити його роль та значення в процесах трансформації соціальної структури.

Маргінальність — поняття міждисциплінарне, поліпредметне. В соціологічній традиції розгляд маргінальності як результату культурного конфлікту (Р. Парк, Е. Стоунквіст), як наслідку соціальної мобільності (Е. Х'юз), як специфічного випадку входження в референтну групу (Р. Мертон), як соціально-ізолюваних груп у суспільстві (Дж. Манчіні), як наслідку соціалізації особистості (Т. Шибутані) та ін. Сьогодні маргінальність визначається не лише як результат міжкультурної взаємодії, а й як наслідок соціально-політичних процесів у суспільстві. Розрізняють два основні підходи вивчення маргінальності в сучасній соціології: як процесу переміщення індивіда чи групи з одного стану в інший та як стану соціальних груп, що перебувають у маргінальній позиції соціальної структури суспільства, в результаті зазначеного процесу переміщення.

Своєрідність підходів до дослідження маргінальності і розуміння її сутності багато в чому визначається специфікою конкретної соціальної дійсності і тих форм, які це явище в ній здобуває.

¹ Прибиткова І. Статусні передумови трудової міграції з України // Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін — К., 2007. — С. 185—193.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Акопян Н.* Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества // 21-й Век. — 2005. — № 1.
2. *Галсанамжилова О. Н.* К вопросу о структурной маргинальности в российском обществе // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2006. — № 4.
3. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации *Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д., Казаринова И. В.* // Социологические исследования. — 1996. — № 8.
4. *Коваліско Н. В.* Основи соціальної стратифікації: Навч. посіб. — Л., 2007. — 328 с.
5. Маргинальность в современной России. Коллективная монография. — М., 2000.
6. На изломах социальной структуры. — М., 1987.
7. *Попова И. П.* Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) // Социологические исследования. — 1999. — № 7.
8. *Прибыткова И.* Мы — не маргиналы, маргиналы — не мы? // Философская и социологическая мысль. — 1995. — № 11—12.
9. *Шульга М.* Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3.
10. *Шульга М.* Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1.
11. *Park R. E.* Human Migration and Marginal Man // American Journal of Sociology. — 1928. — Vol. 33. — № 6. — P. 882—893.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

1. *Зміст поняття соціальний інститут.*
2. *Типи соціальних інститутів.*
3. *Ознаки та структурні компоненти соціальних інститутів.*
4. *Функції соціальних інститутів.*

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Для суспільства як складної організованої системи життєвоважливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, щоб вони відбувалися за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп.

Цій меті мають служити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення основних потреб соціальних груп: забезпечення матеріальними ресурсами, соціальними благами, цінностями культури тощо.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ (від лат. *institutum* — заклад, установа, устрій) — сталий механізм самоорганізації спільного соціального життя людей, орган управління ними.

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ — форма організації і засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин.

У соціології соціальний інститут розглядається як:

- ◆ певна сукупність установ, які відповідають соціальній структурі суспільства;
- ◆ сукупність соціальних норм і культурних зразків, які визначають сталі форми соціальної поведінки і дії;
- ◆ систему поведінки відповідно до цих норм.

Найзагальніше поняття «соціальний інститут» виражає ідею організованості, упорядкування суспільного життя. До вивчення цього феномену соціологія вдавалася з часу становлення її як науки.

Вперше в соціологічний обіг поняття **соціальний інститут увів Герберт Спенсер.**

За Г. Спенсером, **соціальний організм** складається з трьох основних **систем**:

- 1) *регулятивної*;
- 2) *виробляючої засоби життя*;
- 3) *розподільчої*.

Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом суспільства і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Це механізм самоорганізації суспільного життя людей.

Із точки зору Спенсера, соціальні інститути забезпечують перетворення асоціальної за своєю природою людини у соціальну істоту, здатну до спільних колективних дій. Згідно з його підходом, соціальні інститути виникають еволюційно, поза свідомих намірів або суспільних договорів, як відповідь на зростання чисельності популяції. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував із розумінням соціальних інститутів.

Соціальні інститути закріплені в усіх сферах нашого життя, вони регулюють усі види нашої діяльності.

Труднощі щодо визначення соціальних інститутів полягають у тому, що цей термін у широкому розумінні можна застосувати до всіх без винятку видів соціальної поведінки, а у вузькому значенні — до тих із них, які явно та ефективно санкціоновані суспільством.

За Е. Дюркгеймом соціальні інститути — «кристалізовані способи дії», мислення та почуття, сталі для певної групи, обов'язкові для неї, такі, що відрізняють її від інших. Наполягаючи на приму-

совому характері, він розглядав соціальні інститути як синонім будь-якої соціальної регуляції: все соціальне — інституціонально, а інститут — інструмент соціального примусу.

За П. Бергером, соціальні інститути змушують людей йти визначеними шляхами, які суспільство вважає бажаними. Це вдається, тому що люди переконуються: ці шляхи — єдиноможливі. В межах інституту поведінка людини стає передбачуваною за своїми орієнтаціями та формами здійснення. Навіть у випадках порушення або певної варіації рольової поведінки основною цінністю інституту залишаються саме нормативні межі.

Поняття соціальний інститут — одне із базових у соціології.

Інститут — стійкий комплекс *формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок*, що регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх у систему ролей і статусів.

Соціальний інститут

❖ виникає в процесі поділу суспільної праці і диференціації суспільних відносин

❖ засіб здійснення спільної цілеспрямованої діяльності певних груп людей.

Гавриленко І. визначає **соціальні інститути як стійкі утворення, які забезпечують відносну стабільність суспільних зв'язків, відносин і форм діяльності в межах суворої внутрішньої (соціальна структура в широкому значенні) та зовнішньої (міждержавний і міжнародний порядок) соціальної організації.**

Це сукупність груп, установ і організацій, що розпоряджаються певними людськими, матеріальними та духовними ресурсами задля реалізації покладених на них функцій. Це є певним набором доцільно орієнтованих стереотипів поведінки відповідних осіб, груп чи суспільних структур у конкретно визначеній ситуації.¹

Соціальні інститути створюються та розвиваються століттями, вони безперервно удосконалюються разом із прогресивним рухом суспільства.

¹ Гавриленко І. М. Соціологія. — Кн. 1. Соціальна статика: навчальний посібник. — К., 2000. — С. 230—302.

Система соціальної регламентації тієї чи іншої сфери — соціальний інститут, формуються за наявності певних умов:

1) в суспільстві повинна існувати та усвідомлюватися суспільна потреба в цьому інституті;

2) суспільство повинно мати відповідні ресурси для забезпечення цієї потреби (матеріальні, трудові, організаційні) системою функцій, дій, індивідуальних цілепокладань, символами та нормами, які утворюють культурне середовище, на основі якого формується новий соціальний інститут.

Інституціоналізація

У широкому значенні слова:

Інституціоналізація — шлях регуляції людської діяльності, забезпечення організованості, упорядкованості, нормативності життя суспільства і підвищення його ефективності.

У вузькому сенсі:

Інституціоналізація — процес створення соціального інституту, заміна спонтанної і експериментальної поведінки передбачуваною поведінкою, яка очікується, моделюється, регулюється через визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти у напрямку задоволення певної суспільної потреби.

Ш. Монтеск'є («Дух законів») протиставляє стан громадянина та людини. Громадянин — це той, чії дії регламентуються законом, водночас як дії людини регламентуються мораллю. Згідно з Монтеск'є, в інституціоналізованому суспільстві панує порядок, який забезпечує передбачуваність дій та добропорядне ставлення один до одного. Інституціоналізація — це перехід сукупності індивідів до природного стану, коли вони визнають над собою вищий авторитет, зовнішній стосовно їх власних інтересів.

Інституційний аналіз соціального життя виступає як вивчення найбільш стійких зразків поведінки, звичок, традицій, що передаються з покоління в покоління. Неінституціоналізовані та позаінституціоналізовані форми соціальної поведінки характеризуються більшою випадковістю, спонтанністю, меншою керованістю.

Процес інституціоналізації — утворення соціального інституту — передбачає кілька етапів.

Етапи інституціоналізації	
1.	Виникнення <i>потреби</i> , задоволення якої вимагає сумісних організованих дій.
2.	Формування спільних цілей .
3.	Поява соціальних <i>норм і правил</i> під час стихійної взаємодії, яка здійснюється методом проб та помилок.
4.	Поява <i>процедур</i> , пов'язаних із нормами і правилами.
5.	Інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їх <i>прийняття та практичне застосування</i> .
6.	Встановлення системи <i>санкцій</i> для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках.
7.	Створення <i>системи статусів і ролей</i> , які охоплюють всіх без винятку членів інституту.

Для виникнення соціального інституту обов'язково необхідна суспільна потреба. Герхард Ленскі визначив основні соціальні потреби, що породжують інституціоналізацію:

- **потреба комунікації**: її задовольняє соціальний інститут *мови*, в якому чітко регламентовано вживання слів, розділових знаків, стилів тощо; *освіта, зв'язок, транспорт*;
- **потреба у виробництві продуктів та послуг**: її задовольняє *економіка*;
- **потреба безпеки громадян, захисту їх життя та благополуччя**: служба безпеки, міністерство внутрішніх справ — політичні соціальні інститути;
- **потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства**: тут спрацює правова система, адміністративне, кримінальне право, а також традиції, звичаї, мораль, соціальний інститут релігії;
- **потреба у розподілі благ та привілеїв**: насамперед, це компетенція політичних інститутів, які визначають пільги для окремих категорій громадян;
- **потреба у підтримці системи нерівності**: розміщення соціальних груп за різними позиціями й статусами; над реалізацією цієї потреби працюють дуже багато політичних структур та інших соціальних інститутів; зокрема, сім'я визначальна у розподілі позицій, освіта також закріплює й відтворює соціальну нерівність у суспільстві.

ТИПОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Найважливішими соціальними інститутами є політичні. За їхньої допомоги встановлюється і підтримується політична влада. Економічні інститути забезпечують процес виробництва і розподілу благ і послуг. Сім'я — також один із важливих соціальних інститутів. Її діяльність (відносини між батьками, батьками та дітьми, методи виховання і т.д.) визначається системою правових і інших соціальних норм. Поряд із цими інститутами істотне значення мають і такі соціально-культурні інститути, як система освіти, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, культурно-виховні заклади і т.д. Усе ще помітну роль у суспільстві продовжує відігравати інститут релігії.

Р. Мілліс розрізняв **головні інститути**:

- 1) **економічний** — інститути, що організують господарську діяльність;
- 2) **політичний** — інститути влади;
- 3) **сімейний** — інститути, що регулюють статеві відносини, народження і соціалізацію дітей;
- 4) **військовий** — інститути, що організують законну спадщину;
- 5) **релігійний** — інститути, що організують колективне шанування богів.

Микола Шульга поділяв соціальні інститути на *слаборесурсні* та *сильноресурсні*.

1. Предметний підхід (змістовний)	2. Формалізований підхід (характер організації)
<p>Економічні інститути:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ власність ❖ ринок ❖ гроші ❖ зарплатня ❖ інші 	<p>Формальні інститути Засновують свою діяльність на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), здійснюють управлінські і контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). До таких інститутів належать:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ держава; ❖ армія; ❖ школа; ❖ інші
<p>Політичні інститути:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ держава ❖ суд ❖ армія ❖ політичні партії ❖ інші 	

<p>Духовно-культурні інститути:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ наука ❖ освіта ❖ виховання ❖ моральні норми ❖ інші 	<p>Неформальні інститути Не мають чіткої нормативної бази. Тобто взаємодія в межах цих інститутів не закріплена формально. Є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До таких інститутів належать:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ культурні і соціальні фонди; ❖ об'єднання за інтересами; ❖ інші
<p>Інститути у сфері сім'ї:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ сім'я ❖ материнство ❖ батьківство ❖ шлюб ❖ діти ❖ інші 	

ТИПИ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ¹

Лютер Берnard	«зрілі» та «незрілі»
Броніслав Малиновський	«універсальні» і «партикулярні»
Лойд Баллард	«регулятивні» і «санкціоновані чи оперативні»
Френсис Чепін	«специфічні чи нуклеативні» і «основні чи дифузно-символічні»
Г. Барнз	«первинні», «вторинні» і «третинні»

В. Ільїн соціальні інститути поділяє на:

- **інститути-суб'єкти** — це організації різного типу й масштабу (держава, партії, профспілки, асоціації, церква, фірми й т.д. Вони мають здатність діяти як надіндивідуальні суб'єкти, що прагнуть конструювати навколишній світ за своїми проектами);
- **інститути-механізми** — це стійкі ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють різні сфери життя людей (шлюб, родина, власність, капітал, релігія й т.д.)²

¹ Глотов М. Б. Социальный институт: определение, строение, классификация // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 13—19.

² Ильин В. И. Социальное неравенство. — М., 2000.

ОЗНАКИ ТА СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

К. Панунзіо розрізняє чотири підсистеми в структурі соціально-го інституту¹:

1) підсистеми **символічних і утилітарних** інструментів (будинки, фабрики, автомобілі, прапори, знаки відмінності й т.п.);

2) підсистеми договірних, сімейних і примусових **асоціацій** (трудові союзи, шкільні правління, політичні партії, спортивні об'єднання й т.п.);

3) підсистеми **звичаїв і правил життя й звичок** (шлюбна церемонія, обов'язкове відвідування у школі, виборна кампанія й т.п.);

4) підсистеми **ідей, вірувань, ідеалів** (віра в бога, ідеал політичної демократії й т.п.).

Схожим є підхід С. Фролова, який розрізняє п'ять ознак (складових компонентів) соціальних інститутів.

ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ (С. ФРОЛОВ)²

СІМ'Я	ДЕРЖАВА	БІЗНЕС	ОСВІТА	РЕЛІГІЯ
1. УСТАНОВКИ ТА ЗРАЗКИ ПОВЕДІНКИ				
Прив'язаність Лояльність Відповідальність Повага	Послухання Лояльність Субординація	Продуктивність Економічність Виробництво прибутку	Любов до знань Відвідування	Повага Лояльність Поклоніння
2. СИМВОЛІЧНІ КУЛЬТУРНІ ОЗНАКИ				
Обручка Шлюбний ритуал	Прапор Герб Печатка Національний гімн	Фабрична марка Патентний знак	Шкільна емблема Шкільні пісні Шкільна форма	Хрест Ікони Святині Гімн

¹ Глотов М. Б. Социальный институт: определение, строение, классификация // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 13—19.

² Фролов С. С. Социология: Учебник для вузов. — М., 1996. — С. 161—190.

3. УТИЛІТАРНІ КУЛЬТУРНІ РИСИ				
Дім Квартира Меблі	Громадські будинки Суспільні роботи Бланки і форми	Магазини Фабрики Обладнання Бланки і форми	Класи Бібліотеки Спортивні зали	Церковні будови (храми) Церковний реквізит Література
4. КОДЕКС УСНИЙ ЧИ ПИСЬМОВИЙ				
Сімейні за- борони і допущення	Конституція Закони Укази Пре- зидента Постанови уряду	Контракти Ліцензії	Правила учнів	Віра Церковні заборони
5. ІДЕОЛОГІЯ				
Романтичне кохання Сумісність Індивідуа- лізм	Державне право Демократія Націоналізм	Монополії Вільна торгівля Право на працю	Академічна свобода Прогресив- на освіта Рівність при навчанні	Греко- католицька Православна Протестан- тизм

Додатково можна назвати такі ознаки соціального інституту:

- **об'єктивність** (соціальний інститут існує незалежно від наших бажань);
- **примусовість** (обов'язковість);
- **моральний авторитет та легітимність** (соціальний інститут має користуватися довірою, авторитетом у громадськості);
- **історичність** (соціальний інститут повинен пройти певний шлях для виникнення і закріплення).

Конфуцій казав, що для успішного правління потрібно три речі: достатня кількість продовольчих ресурсів, вдосталь засобів захисту, а також довіра до влади. У крайньому випадку можна жертвувати будь-чим, але не довірою до влади.

У нашій країні державним інституціям довіряють значно менше, ніж сім'ї чи співгромадянам.

Ян Щепанський до складових соціального інституту відносив:

- 1) ціль;
- 2) функції;
- 3) установи;
- 4) засоби досягнення мети;
- 5) соціальні санкції.

Соціальний інститут — стійкий комплекс **норм, правил та символів**, які регулюють певну сторону людської діяльності та організують їх у систему **статусів та ролей**.

До загальних ознак соціального інституту належать¹

- виокремлення певного кола суб'єктів, що у процесі діяльності вступають у відносини, які набувають стійкого характеру;
- визначена (більш-менш формалізована) організація;
- наявність специфічних соціальних норм і приписів, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту;
- наявність соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему й забезпечують участь у процесі її інтеграції.

Соціальні інститути та соціальні організації: спільне та відмінне²

Соціальні інститути	Соціальні організації
Спільне	
регламентують, координують, примушують, схематизують, стереотипізують та інтегрують суспільну активність людей, надають їй доцільності і більшої ефективності	
Відмінне	
<i>Соціальні інститути об'єднують глобальні людські спільноти.</i>	<i>Соціальні організації об'єднують відносно локальні спільноти.</i>

¹ Гавра Д. П. «Понятіе соціального інституту» // Регион. Экономика, политика, идеология — 1999. — № 1—2.

² Гавриленко І. М. Соціологія. — Кн. 1. Соціальна статика: Навч. посіб. — К., 2000.

Соціальні інститути	Соціальні організації
<i>У них відмінні ресурсна і діюва потужності</i>	
<p><i>Щодо соціальних інститутів, то мета їх діяльності — радше щось формальне і зовнішнє. Вони не лише не досягають поставленої мети, а й не можуть визначити, реалізована вона чи ні. Тому, наприклад, більшість держав взагалі не визначають своїх цілей, а виробляють лише загальну стратегію руху, перспективну орієнтацію. Ставлять перед собою мету переважно тоталітарні держави: нацистські — досягти світового панування; радянські — побудувати комунізм; деякі сучасні арабські держави поєднують технічну цивілізацію з релігійним фундаменталізмом. Але такі цілі не тільки не досягаються, а й наперед не визначаються їхні конкретні зміст, час і простір, а також чіткі емпіричні ознаки, за якими можна довідатись, що мета досягнута.</i></p>	<p><i>Соціальні організації здатні не лише визначати межі своєї діяльності, але в більшості випадків досягати їх. Для цього в них є чітко визначені критерії досягнень — гроші, влада, престиж.</i></p>
<p><i>Життя соціальних інститутів — вічне. Вони лише змінюють свій структурно-функціональний вигляд. Соціальні інститути продовжують існувати далі, не виконуючи своїх основних функцій: немає потужнішої структури, що могла б покарати їх за недостатню функціональність.</i></p>	<p><i>Життя соціальних організацій обмежене. Не досягши мети, соціальні організації припиняють своє існування: закриваються, банкрутують, самоліквідуються, зливаються з іншими організаціями і т. ін.</i></p>
<i>У них різні не лише організми, а й хвороби</i>	
<p><i>Найпоширеніші хвороби соціальних інститутів — деспотичне переродження (надмірна керованість), нефункціональність (нездатність задовольнити ті колективні потреби, заради задоволення яких вони створюються), відчуження (від задоволення колективних потреб і суспільного контролю за їх діяльністю).</i></p>	<p><i>Найпоширенішими хворобами соціальних організацій є неефективність, втрата керованості, бюрократизація.</i></p>
<p><i>Соціальні інститути — результат подальшого ускладнення та розвитку структурно-функціональної організації суспільства. Їх складовими компонентами є власне соціальні організації та адміністративні органи.</i></p>	

Отже, соціальні інститути можна ще визначити як впорядковану сукупність соціальних організацій та адміністративних органів, цільовим призначенням яких є реалізація соціальних функцій (задоволення колективних потреб).

ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Функції соціальних інститутів можуть бути *зовнішніми* — стосовно тієї системи, елементом, якої є цей соціальний інститут, та *внутрішніми* — у процесах організації соціальних дій і регулювання соціальних зв'язків власного персоналу. Зазвичай, соціальний інститут — *поліфункціональний* (виконує кілька функцій). Його специфіку визначає, з одного боку, сукупність, запропонованих йому соціальних функцій, а з іншого боку — головна (основна) соціальна функція¹.

Усі соціальні функції інститутів можна поділити на:

- *основні та не основні*;
- *універсальні* (пригаманні всім чи багатьом інститутам) та *специфічні* (властиві лише конкретному інституту);
- *явні та латентні*.

Явні (зазвичай формальні)	Зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені і прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству (наприклад, в інституті освіти: набуття грамотності, професійна соціалізація тощо).
Латентні (приховані)	Офіційно не заявлені, але насправді здійснюються (наприклад, в інституті освіти: «соціальна селекція», що виявляється у закріпленні і досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають потребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності.

¹ Глотов М. Б. Социальный институт: определение, строение, классификация // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 13—19.

Універсальні функції соціальних інститутів

Закріплення та відтворення суспільних відносин	Соціальні інститути мають систему норм, правил поведінки, які закріплюють, стандартизують поведінку, роблять її передбачуваною. Соціальний контроль забезпечує порядок та межі, в яких повинна протікати поведінка кожного члена інституту.
Регулятивна	Регулювання відносин між членами суспільства. Полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дії індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки).
Інтегративна	Згуртування та мобілізація соціальних груп. Полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що загалом забезпечує соціальну стабільність суспільства.
Трансляюча	Передавання соціального досвіду. Соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління.
Комунікативна	Розповсюдження інформації. Спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Широкий перелік та характеристику функцій соціальних інститутів дав І. Гавриленко¹

Функції соціальних інститутів	
1.	<p>Репродуктивна (відтворювальна)</p> <p><i>Кожне суспільство прагне продовжити своє існування в часі і просторі історії. Тому в ньому створюється відповідний інструментарій (сукупність засобів і ресурсів) для відтворення відносин, структур, соціального порядку загалом. Багато що залежить від міри впорядкованості суспільних дій і стосунків. Відбувається рух від хаосу до порядку й організації. ... процес перетворення окремої позитивно спрямованої дії (продуктивної у плані підтримання існуючого порядку) в масову, масової — в обов'язкову (рух від вчинку до звички, традиції, правила і, нарешті, регулятивного принципу).</i></p>

¹ Гавриленко І. М. Соціологія. — Кн. 1. Соціальна статика: Навч. посіб. — К., 2000. — С. 230—302.

		Відповідно визначаються ціннісні орієнтації, дозволені і заборонні засоби, норми і правила, стратифікація, санкції і заохочення, свідомість і колективна пам'ять. <i>Стратифікація, виникнувши, дає певні переваги у відновленні соціального порядку тим соціальним групам, які посідають вигіднішу соціальну позицію, зокрема, ближче до владних засобів соціального примусу та контролю. Можна з певною мірою обґрунтованості стверджувати, що переважно, репродукція історичного соціального порядку відбувається в інтересах тих індивідів, які вже мають більш високий соціальний статус.</i> Вони впливають на цей процес тим, що прагнуть якомога жорсткіше контролювати дії соціальних інститутів, використовуючи їх як інструмент власної волі та інтересів.
2.	Комунікативна	<i>Спрямована на певну організацію (інституціалізацію) суспільного спілкування: між поколіннями, соціальними групами, професіями, культурами (субкультурами), окремими видами історичного досвіду тощо. Завдання соціальних інститутів при цьому полягає в тому, щоб зробити це спілкування можливим, доступним, ефективним щодо намірів та досвіду суб'єктів соціальної взаємодії, продуктивним. Можна погодитись із прибічниками розуміючої соціології, які стверджують, що проблема спілкування у підсумку полягає у виборі прийнятної для всіх системи знаків, відповідних їм значень і правил їх перетворення задля узгодження (чи уніфікації) колективного бачення світу, ототожнення різних образів дійсності. Інша річ, що це не суто логіко-граматичний процес. <i>Могутніші у соціальному відношенні прошарки нав'язують своє сприйняття й оцінку ситуації, використовуючи цілу низку прийомів: приписування комунікативним знакам вигідного значення, редукцію (звуження дії) певних знаків і значень, переінтерпретацію їх відповідно до свого досвіду, витіснення невідповідних для себе знаків або їх змісту.</i></i>
3.	Регулятивна	<i>Виявляється в здатності соціальних інститутів до координації, узгодження, організації, кооперації, стратифікації (впорядкування послідовності) соціальної взаємодії, керування та управління нею. Це відбувається на основі складання соціальних сил, контролю за ресурсами (особливо інструментами фізичного і духовного примусу), відносної монополізації владних важелів. Залежно від соціальної позиції, окремі групи можуть справляти менший чи більший вплив на вибір мети, визначення дозволених і заборонених засобів її досягнення, використання наявних ресурсів, інструментів контролю, санкцій та винагород. Через це реалізація регулятивної функції є класово-стратифікаційною за змістом.</i>

4.	Адаптивна	<p>Полягає в пристосуванні колективних чи індивідуальних дій до навколишнього оточення, обраних цілей, легалізованих засобів їх досягнення; правил стратифікації, субординації і підпорядкування, санкцій і заохочень.</p> <p>На її реалізацію, насамперед, націлені економічні інститути. Політико-державні більше стежать за підтриманням обраних цілей, правові контролюють визначені правила соціальної взаємодії, а освітні — відтворення вироблених взірців поведінки. Загалом, міра раціональності соціального інституту залежатиме від міри адаптованості використовуваних засобів до обраних цілей.</p>
5.	Інтегративна	<p><i>Інститути сприяють згуртуванню суб'єктів соціальної взаємодії, посиленню взаємної відповідності окремих елементів соціальної системи, узгодженню структури і функції, позитивних (конструктивних) і негативних (деструктивних) функцій, поєднанню мети і засобів, цінностей і норм, статусів, ролей і престижу, заохочення і покарання, вибору нормативних і реалістичних цілей, особи і функції, вкладу і винагороди і т. ін.</i> Суспільство буде більш інтегрованим, якщо чітко визначені загальні правила поведінки і значна частина суспільства дотримується їх. Найефективніше тут діють мораль і право, оскільки вони є дієвими чинниками людської інтеграції.</p>
6.	Диференційна	<p>Є протилежною щодо інтегративної. <i>Полягає в зміцненні та підтримці існуючі розбіжності.</i> Частково це здійснюється у загально технологічному аспекті: між метою і засобами, цінностями і нормами, винагородою і покаранням, статусом, роллю і престижем тощо, частково — у змістовнішому значенні — підтримувати наявні етнічні, класові, стратифікаційні, професійні, культурно-ідеологічні відмінності тощо. Ототожнення і накладання їх призведуть до уніфікації, одноманітності, застиглості, що в цілому зменшує здатність суспільства до продуктивної взаємодії. Не менш загрозливою є зворотна тенденція — абсолютизації відмінностей. Тому основним критерієм ефективного соціального керівництва є досягнення доцільної пропорції між відмінностями і тотожністю, або, в більш нормативному аспекті, між рівністю й ефективністю.</p>

7.	Соціалі- зуюча	<i>Полягає в діях щодо засвоєння індивідом чи групою обра- них суспільством ціннісних орієнтацій і загальних норм поведінки, перетворення їх на мотиви і дієві принципи со- ціальної активності. Засвоєння їх свідомістю як суб'єктивних чинників дії називають інтерналізацією. Остання виявляється у спілкуванні (повідомленні, розу- мінні, сприйнятті), заохоченні та покаранні, колективному тиску, соціальному контролю, справедливій (за вкладом) стратифікації, здатності суспільства або груп (класи, нації, страги, професійні групи та ін.) запропонувати приваблю- ву індивідуальну чи колективну перспективу.</i>
8.	Гедоніс- тична	<i>Полягає в діях з підвищення міри задоволення людей своїм буттям. Задля цього певні структури ритмізують діяль- ність людей у просторі і часі. Час, зокрема, є буденним і свя- тковим, повсякденним і незвичайним, сакральним і профан- ним (вульгарним). Поділяється він також на виробничий і позавиробничий, необхідний і вільний, примусовий і дозві- льний. Соціальні інститути контролюють розподіл і вико- ристання соціального часу. Гедоністична функція спрямо- вана на перетворення вільного часу у дозвільний і пошук відповідних форм його позитивного насичення. З одного бо- ку, завдання соціальних інститутів — здійснити організо- ване використання дозвільного часу, спрямувати людську активність у нормальне річище, не допустити хаосу й розпа- ду соціальних зв'язків із причин надмірної негативної сво- боди; з другого — використати дозвільний час задля поси- лення позитивно спрямованих почуттів, ідей, дій чи уявлень: консолідації, згуртування, інтеграції, колективного єднання, інтенсифікації почуттів «ми-група» або неприйнят- тя інших, «вони-групи». Відбувається і розмежування соціа- льного простору, зокрема створення культурних, дозвіль- них, святкових центрів, поділ житлових споруджень на такі, що призначені для звичайного, буденного вжитку, і на хра- мові, культові, символіко-орієнтаційні споруди.</i>
9.	Продук- тивна	<i>Сприяє створенню нових суспільних відносин, структур чи самих інституцій, тобто відтворенню нового соціа- льного типу суспільства. Інколи ця діяльність обмежу- ється зусиллями по частковому перетворенню окремих елементів певного суспільного устрою або активізує появу принципово нового соціального порядку. Соціа- льні інститути беруть участь у підтриманні, поширенні, засвоєнні цінностей розвитку. В інших випадках має місце лише їх співучасть у виробництві необхідних ре- сурсів розвитку, налагодження ефективного економіч- ного виробництва, суспільного накопичення чи вилу- чення з нього певних цінностей для створення ресурсів розвитку (науки, культури, освіти, технології).</i>

У періоди «нормального» розвитку суспільства інститути залишаються досить стабільними й стійкими. Неєфективність їх, неузгодженість дій, нездатність організувати суспільні інтереси, налагодити функціонування соціальних зв'язків і мінімізувати конфлікти та попередити катастрофи — ознака **кризи інституційно-нальної системи**, тобто базової системи будь-якого суспільства¹.

Невиконання, неналежне виконання функцій соціальним інститутом — **дисфункція (негативна функція)**.

Найпоширеніші дисфункції:

- Невідповідність інституту конкретним потребам суспільства;
- Розмитість, невизначеність функцій, виродження їх у символічні, не спрямовані на досягнення раціональних цілей;
- Зниження авторитету соціального інституту у суспільстві;
- Персоналізація діяльності соціального інституту — зміна функцій залежно від інтересів окремих людей, а не залежно від соціальних потреб.

Діяльність соціального інституту вважається **функціональною**, якщо вона сприяє збереженню стабільності й інтеграції суспільства. Вона може розцінюватися як **дисфункціональна**, якщо працює не на його збереження, а на руйнування. Наростання дисфункцій у діяльності соціальних інститутів може призвести до соціальної **дезорганізації** суспільства.

Сучасне українське суспільство переживає інституціональну кризу: основні соціальні інститути не виконують соціального замовлення, не відповідають рисам громадянського суспільства, правової держави. Зниження авторитету, довіри, негативна оцінка діяльності держави, економіки, освіти та інших інституцій — дисфункціональна діяльність основних соціальних інститутів.

Громадська думка як соціальний інститут²

Однією з інституцій громадського суспільства є громадська думка. Фактично вона є індикатором сформованості громадянського суспільства.

¹Радаєв В. В., Шкартан О. И. Социальная стратификация: Учеб. пособ. — М., 1995. — С. 20—24.

²Осовський В.Л. Соціологія громадської думки. — К., 2005.

Громадська думка є відображенням ставлення її суб'єктів до структур влади з приводу рішень, спрямованих на розв'язання певної проблеми.

Розрізняють такі **функції громадської думки**:

1. **експресивна** — вона за будь-яких умов займає певну позицію щодо тих чи інших питань... та емоційно оцінює дії влади;

2. **консультативна** — громадська думка радить владі, як розв'язувати ту чи іншу проблему; при цьому передбачається, що влада справді потребує такої поради і зацікавлена в її отриманні;

3. **директивна** — громадськість сама приймає рішення щодо розв'язання проблем життя суспільства, і це рішення має директивний характер: наприклад, при проведенні виборів враховується громадська думка.

За умов тоталітарної системи громадська думка як соціальний інститут не існує — вона існує лише як стан свідомості. Тобто, не існує легітимних механізмів її впливу на ухвалення рішень владними структурами, легальних засобів висловлення опозиційної точки зору. Однак і сучасне українське суспільство не сформувало у громадської думки інституційних механізмів впливу на діяльність держави.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование социальной реальности. — М., 1995.
2. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
3. Войтович С. Проблема соціальних інститутів в соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 2.
4. Войтович С. О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. — К., 1998.
5. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология в вопросах и ответах: Учеб. пособ. — М., 1999.
6. Гавра Д. П. Понятие социального института // Регион. Экономика, политика, идеология — 1999. — № 1—2.
7. Гавриленко І. М. Соціологія. — Кн. 1. Соціальна статика: Навч. посіб. — К., 2000.
8. Готов М. Б. Социальный институт: определение, строение, классификация // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 13—19.
9. Головаха Є., Панина Н. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4.
10. Друзь Е. В. Социальное положение женщины в обществе. — Х., 2001.

11. *Макеєв С.* Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до визначення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4.
12. *Матусевич В.* Соціальний інститут: функція, генеза, структура // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4.
13. *Оссовський В. Л.* Соціологія громадської думки. — К., 2005.
14. *Парсонс Т.* Прологомени к теории социальных институтов // Человек и общество: Хрестоматия. — К., 1999. — С. 136—147.
15. *Радаев В. В., Шкаратан О. И.* Социальная стратификация: Учеб. пособ. — М., 1995.
16. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С. О. Макеєва. — К., 2003.
17. *Якуба Е.* Социальная структура общества, ее элементы // Современное общество. — 1994. — № 3.
18. *Фролов С. С.* Социология: Учебник для вузов. — М., 1996.
19. *Щепанский Я.* Элементарные понятия социологии. — М., 1969.

СІМ'Я ЯК МАЛА СОЦІАЛЬНА ГРУПА ТА СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

1. *Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група.*
 2. *Типи сім'ї та шлюбу.*
 3. *Соціальні функції сім'ї.*
 4. *Сучасна сім'я. Тенденції розвитку сучасної сім'ї.*
 5. *Сім'я в Україні.*
-

СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ТА МАЛА СОЦІАЛЬНА ГРУПА

Одним із засновників наукового аналізу сім'ї вважають швейцарського вченого Іоганна Якоба Бахофена¹, який на початку ХІХ ст. видав свою працю «Материнське право», що вирізнялася оригінальністю підходу до проблем сім'ї та її еволюції. На основі дослідження численних літературних джерел, вагоме місце серед яких посідали стародавні міфи, вчений стверджував першопочатковість материнського права в історії сім'ї.

Окрему спеціальну соціологічну теорію — соціологію сім'ї — започаткував Льюїс Генрі Морган. Основна праця Л. Моргана «Давнє суспільство» (1877 р.). Вчений розробив наукову теорію розвитку сім'ї, яка суперечить концепції її божественного походження.

За О. Контом, сім'я — спілка, що базується на інстинктах та емоційній прихильності². О. Конт вважав найважливішими завданням сім'ї — передавання традицій. Сім'я забезпечує соціальну наступність поколінь, є основним елементом суспільства, за її зразком побудовані інші складові суспільства. Сім'я змінюється та розвивається. При цьому людство повинно дотримуватися закону поступального розвитку,

¹ Черняк Е. М. Социология семьи. — М., 2003 — С. 5—14.

² Там само.

не порушуючи його революційними змінами, тому що для сім'ї це надзвичайно руйнівню. Кожне наступне покоління покликано передавати та збільшувати матеріальний та духовний потенціал. Це механізм нормального прогресивного розвитку людства.

Сім'я як найважливіший соціальний інститут досліджувалася класиками соціології — Л. Морганом, Ф. Енгельсом, М. Ковалевським, Ф. Ле Пле, Б. Малиновським, О. Контом, Е. Дюркгеймом, П. Сорокіним, Г. Спенсером та ін.

Аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї як соціального інституту подається у працях Е. Берджеса, У. Гуда, Х. Локка, Т. Парсонса, Е. Гіденса, П. Бергер, Б. Бергер та ін. Різноманітні аспекти функціонування сім'ї, зокрема в нових соціально-економічних умовах, досліджують російські вчені А. Антонов, С. Голод, М. Мацковський, В. Медков, Н. Римашевська, Г. Сілладзе, А. Харчев та українські соціологи О. Балакірева, Н. Лавриненко, А. Ноур, В. Пилипенко, Л. Чуйко, Ю. Якубова та ін.

Проблематика сім'ї в колі наукових досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, Українського інституту соціальних досліджень, Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, Інституту проблем виховання АПН України, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України та ін.

Основні етапи розвитку соціології сім'ї в радянській та пострадянській соціології в другій половині ХХ ст. викремлює Солодовников В. В.¹:

1. Перший етап — *метафізично-ідеологічний (1950-ті — початок 1960-х рр.)*. Його характеризували: ідеологічна амбівалентність та «периферійність»; відносна незначущість цієї тематики в науковому розгляді.

2. Другий етап — *друга половина 60-х — перша половина 70-х рр. ХХ ст.* На цьому етапі розпочинаються емпіричні дослідження щодо інституційних особливостей сім'ї та шлюбу в радянському суспільстві, що вирізняли їх від капіталістичних інституцій (поєднання професійних та сімейних ролей жінки, результативність заходів макросоціальної політики, народжуваність та розлучення ...).

3. Третій етап. *Друга половина 70-х — кінець 80-х рр. ХХ ст.* — акцентування на функціонуванні сім'ї як малої соціальної групи: дослідження «факторів ризику», стабільності, якості шлюбу; «по-

¹ Солодовников В. В. Социология семьи в России: вторая половина XX века // <http://www.socialpolicy.ru>

треби в дітях»; еволюції типів сім'ї (передусім на основі міжособистісної взаємодії); типології функцій сім'ї; подружні конфлікти... Меншу увагу приділяли політиці в сфері сім'ї.

4. Четвертий етап. Останнє *двадцятиріччя XX ст.* — відхід від тематики, властивої соціології сім'ї загалом, за рахунок заглиблення в окремі дослідницькі теми, їх локалізації, «вестернізації», «гендеризації» та захоплення якісною методологією.

Соціологія сім'ї — галузь, що вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних соціально-економічних і культурних умовах.

Об'єкт соціології сім'ї — сім'я та шлюб.

Сім'я — об'єднання на шлюбі або кровному спорідненні, усиновленні людей, що пов'язане спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю за виховання дітей, піклуванням про рідних та взаємодопомогою. Водночас, це особлива форма взаємодії, мала контактна група людей.

За *Н. Селзером*: «Сім'єю називається засноване на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей; члени родини часто живуть в одному будинку»¹.

Сім'я має забезпечити фізичне і духовне відтворення населення, тобто виконувати специфічну соціальну функцію. Як один із найдавніших соціальних інститутів виникає в надрах первісного суспільства значно раніше класів, націй, держав.

На перших етапах розвитку суспільства відносини між жінкою і чоловіком, старшими та молодшими поколіннями регулювалися племінними і родовими традиціями та звичаями, що базувалися на релігійних і моральних уявленнях. Із виникненням держави регулювання сімейних відносин набуло правового характеру.

Сім'я — більш складана система відносин, ніж шлюб, оскільки вона, зазвичай, об'єднує не тільки подружжя, а й їхніх дітей, а також інших родичів та близьких.

Шлюб — це історично обумовлена, санкціонована і регульована суспільством система відносин між чоловіком і жінкою, що встановлює їхні права і обов'язки один щодо одного та щодо дітей та рідних.

¹ *Селзер Н. Социология. — М., 1994. — С. 389—426.*

Через шлюб суспільство впорядковує і санкціонує статеве життя, встановлює подружні та батьківські права та обов'язки.

Основною особливістю шлюбу є те, що це інститут, який регулює відносини подружжя, на відміну від сім'ї — інституту, що регулює також і відносини між батьками й дітьми.

Юридичне оформлення шлюбу накладало обов'язки не тільки на подружжя, але і на державу, що санкціонувала цей союз і повинна була забезпечувати соціальний контроль за його функціонуванням.

Сім'я	— це соціальний інститут (з точки зору функціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що має історично визначену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення.
-------	--

Типові та найхарактерніші ознаки сім'ї

- шлюбні або кровноспоріднені зв'язки між усіма її членами;
- спільне проживання в одному приміщенні;
- спільний сімейний бюджет.

	Предмет дослідження¹
Сім'я як соціальний інститут	<ul style="list-style-type: none"> • суспільна свідомість у сфері сімейно-шлюбних відносин; • спосіб життя сім'ї; • ефективність реалізації соціальних функцій інституту; • соціальний механізм зміни норм і цінностей у межах соціального інституту сім'ї.
Сім'я як мала соціальна група	<ul style="list-style-type: none"> • умови формування і етапи розвитку сім'ї; • динаміка подружніх відносин та відносин між батьками і дітьми; • розподіл обов'язків у сім'ї; • причини та мотиви розлучень; • структура та функції сім'ї.

¹ Руденко Р. И. Практикум по социологии. — М., 1999. — С. 335.

Основні сучасні напрямки дослідження соціології сім'ї:

- мотивація та вік вступу до шлюбу, а також припинення шлюбу;
- структура сім'ї, чисельність, розподіл ролей, типологія сім'ї;
- відносини, що складаються у сім'ї як між подружжям, так і між поколіннями;
- якість життя, рівень матеріального забезпечення життя, вплив цих факторів на сімейні відносини;
- функції сім'ї, їх зміна, трансформація та вплив цих змін на структуру сім'ї, виконання основних функцій, зокрема репродуктивної.

Розрізняють сім основних методологічних передумов вивчення сім'ї¹:

1. Сім'я — продукт суспільного розвитку, вона знаходиться у процесі руху: розвиток суспільства від нижчого до вищого щабля призводить до переходу сім'ї від нижчої до вищої форми (Льюїс Морган).

2. Сім'я — відкрита соціально-біологічна підсистема «суспільства». Відносини в самій підсистемі «сім'я» та з елементами системи «суспільство», що виникають у процесі реалізації найважливіших функцій сім'ї, постають для неї основними системоутворюючими зв'язками.

3. Життєдіяльність сім'ї — це процес реалізації її найважливіших функцій: демографічних (репродуктивна) та соціальних (економічна, споживча, освітня, виховна).

4. Усі функції взаємопов'язані та реалізуються комплексно. Зміна активності в одному функціональному напрямку призводить до зміни активності сім'ї в інших напрямках.

5. Як підсистема системи «суспільство» сім'я активно взаємодіє з іншими суспільними підсистемами, які також впливають на реалізацію сім'єю своїх найважливіших функцій. Як наслідок — резерви часу в сім'ї на виконання певних функцій можуть збільшуватися (чи зменшуватися) не лише за рахунок вивільненого часу у зв'язку зі скороченням активності сім'ї, пов'язаної з виконанням інших функцій, а й за рахунок передання (повністю чи частково) частини функцій іншим підсистемам суспільства.

6. Кожен історичний етап зумовлює визначену ієрархію функцій сім'ї. Розвиток сім'ї проектується на ієрархію її функцій: відбуваються цілеспрямовані зрушення в активності сім'ї в найважливіших функціональних напрямках.

7. Зміни у матеріальних умовах функціонування сім'ї є визначальними щодо основних напрямків розвитку сім'ї.

¹ Семья сегодня. — М., 1979. — С. 3—6.

ТИПИ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ

Існує кілька типології сім'ї, тому що типології базуються на різних критеріях (чисельність, функції, розподіл влади тощо).

Критерій	Типи
Чисельність	<ul style="list-style-type: none"> • повна — нуклеарна сім'я (спільно проживають батьки і діти); • розширена сім'я — разом проживають кілька поколінь чи кілька сімей сестер і братів (нуклеарна та родичі); (або окрема — та велика)
Форма шлюбу	<ol style="list-style-type: none"> 1. моногамія — шлюб одного чоловіка з однією жінкою; 2. полігамія (полі — багато): <ul style="list-style-type: none"> • <i>полігінія</i> — шлюб одного чоловіка та кількох жінок (у Тибеті, на пд. Індії); • <i>поліандрія</i> — шлюб однієї жінки та кількох чоловіків; • <i>груповий</i> шлюб (кілька чоловіків та кілька жінок). <p>Джордж Мердок (1949) виявив, що полігамія була дозволена більше, ніж у 80 % із 250, проаналізованих ним суспільств.</p>
Юридичне оформлення шлюбу	<ol style="list-style-type: none"> 1. громадянський — юридично не оформлений; 2. офіційний — юридично засвідчений; 3. фіктивний — юридично засвідчений, проте, реально не існуючий.
Тип владних структур	<ul style="list-style-type: none"> • патріархат — чоловік — голова сім'ї, він розподіляє матеріальні ресурси, приймає життєво важливі рішення щодо сім'ї та її членів (Таїланд, Японія, Індія, Бразилія); • матріархат — дружина — голова сім'ї (жителі Тробріанських островів); • егалітарна сім'я — влада розподіляється порівно між чоловіком та дружиною (найбільш поширена сьогодні).
Типи партнерів у шлюбі	<ul style="list-style-type: none"> • екзогамія — партнер обирається за межами сімейної групи; • ендогамія — шлюби укладаються всередині своєї групи (Індія — кастова система; всередині расових груп — американські негри; релігійні групи — іудаїстів; соціальних класів — аристократів). Найбільш поширеним правилом ендогамії є заборона кровозмішення (інцест), що забороняє шлюби або статеві відносини між кровними родичами.

За соціальним становищем	<ul style="list-style-type: none"> • гомогенні — подружжя із однієї соціальної групи; • гетерогенні — подружжя — представники різних соціальних груп (класів, рас, етносів...)
Правила ведення родоводу та успадкування майна	<ul style="list-style-type: none"> • чоловіча лінія (патрілінарна) — успадкування прізвища, майна відбувається по батьківській лінії; • жіноча лінія (матрілінарна), (майно матері відходить дочці, а основну підтримку молодому подружжю надає брат жінки, жителі Тробріанських островів Нової Гвінеї — статеві стосунки не пов'язані з народженням дітей. — «Дух-родич одруженої жінки вселяє в її тіло дух — дитини)); • двобічний родовід (40 % країн світу).
Вибір місця проживання	<ul style="list-style-type: none"> • патрілокальна (молодята живуть у сім'ї батьків чоловіка); • матрілокальна (у сім'ї батьків жінки); • неолокальне (окремо); • еванклокальні (з сім'єю дядька чи тітки). <p>В Україні більшість молодят живуть з батьками.</p>
Розподіл ролей у сім'ї	<ul style="list-style-type: none"> • партнерська — члени сім'ї спільно вирішують усі проблеми; • автономна — кожен приймає рішення самостійно, автономно.
Кількість дітей	<ul style="list-style-type: none"> • бездітні; • малодітні — однодітні; • середньодітні (2 дитини); • багатодітні (3 і більше дитини). <p>Кількість дітей, як критерій типу сім'ї, з часом змінюється (раніше: 1—2—малодітна, 3—4—середньо, 5 і більше — багатодітна).</p>
Структура сім'ї	<ul style="list-style-type: none"> • повна — з неповнолітніми дітьми проживають рідні або нерідні батьки; • неповна — це сім'я, де є лише один із батьків з дітьми (частіше — одинокі матері). <p>• зведена — сім'я, у якій у чоловіка чи дружини до вступу в шлюб були власні діти. Це можуть бути як вдова з дитиною, що вийшла заміж за неодруженого, так і шлюб, в якому обидва партнери були в минулому одружені і мають дітей¹.</p>

¹Гурко Т. А. Родительство: социологические аспекты. — М., 2003 — 164 с.

Можна продовжити типологію за такими критеріями¹.

Юридичне оформлення шлюбу:

- сім'ї, що ґрунтуються на *офіційно зареєстрованому* шлюбі;
- фактичні сім'ї чи співжиття *без офіційного оформлення* стосунків;
- юридично оформлені шлюбні відносини подружжя, яке проживає окремо — *розділення* (separation).

Черговість шлюбу для шлюбних партнерів:

- сім'ї, що базуються на *першому* шлюбі для обох партнерів;
- сім'ї, що засновані на *повторних* шлюбах для одного чи обох партнерів (remarriage).

Юридичні засади, що регулюють відносини батьків та дітей:

- обидва члени подружжя живуть із рідними дітьми і до їх народження не мали інших дітей (intact family);
- сім'ї, в яких один (обидва) із шлюбних партнерів вже мали власних дітей до вступу в шлюб. Діти можуть проживати як в цій сім'ї, такі в іншій — *зведені* (stepfamily чи blended family);
- **прийомна** — сім'я з усиновленими дітьми (adoptive family);
- **тимчасово прийомна** сім'я — в ній певний період проживає дитина, що тимчасово позбавлена спілкування з власними батьками (foster family);
- **опікунська** сім'я (custodian family).

Соціально-демографічні характеристики чоловіка й / чи дружини — вік, професія, освіта, ставлення до релігії.

У вітчизняній літературі згадуються:

- студентська сім'я;
- сім'я неповнолітніх;
- сім'я робітника;
- сільська сім'я.

У закордонній літературі:

- двохкар'єрна (чоловік і дружина — професіонали);
- сім'я середнього класу;

¹Гурко Т. А. Трансформация института современной семьи // Социологические исследования. — 1995. — № 10. — С. 95—99.

- «чорні» родини (у США),
- міжнаціональні;
- сім'я безробітного;
- сім'я юриста;
- гомосексуальна сім'я й т.д.

Н. Смелзер зазначає, що під час перепису населення в США розмежовують «стандартні» та «нестандартні» сім'ї. «Стандартна» сім'я складається з двох або кількох осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, шлюбними узами або всиновленням. Найчастіше — це подружня пара з дітьми або без дітей. До «нестандартної» сім'ї входять двоє або кілька осіб будь-якої статі, що не є родичами, та одинаки»¹.

Якщо в 1970 р. в США «стандартні» сім'ї складали 82 %, а «нестандартні» — 18 сімей, то вже в 1981 р. близько 73 % «стандартних» та 27 % «нестандартних» сімей. За даний період суттєво збільшилася кількість самотніх чоловіків та жінок (на 105 % та 60 % відповідно); сімей з одним із батьків (на 11 %); сімей, в яких один із батьків розведений чи покинутий (на 111 %).²

За зрілістю сім'ї розрізняють:	
<i>Сім'я молодіжна.</i>	Сім'я, яка тільки створилась.
<i>Молода сім'я</i>	Сім'я, яка зустрілась з першими для них перешкодами. В сім'ї, яка чекає дитину, помітно зміцнюється подружжя: дружина не залишається без уваги, з'являється турботливе ставлення один до одного.
<i>Сім'я середнього подружнього віку</i>	Від 3 до 10 років спільного життя. Період найкритичніший, найвідповідальніший: з'являється нудьга, одноманітність у взаєминах подружжя; розгортаються конфлікти. На такий період припадає найбільше розлучень.
<i>Сім'я старшого подружнього віку</i>	Подружжя спільно проживають 10—20 років. Опанування нових важливих ролей — дідусів і бабусь. Нові засади взаємовідносин: піклування один про одного, турбота.

¹ Смелзер Н. Социология. — М., 1994.

² Там само.

Етапи розвитку сім'ї

1	Утворення сім'ї	Вступ до першого шлюбу
2	Початок дітонародження	Народження першої дитини
3	Завершення дітонародження	Народження останньої дитини
4	«Порожнє гніздо»	Вступ у шлюб та відділення із сім'ї останньої дитини
5	Припинення існування сім'ї	Смерть одного із подружжя

Щодо взаємин між батьками та дітьми розрізняють такі типи сімей:

1. Сім'ї з поширенням дружніх відносин між усіма членами родини. Батьки добре освідомлені про інтереси та проблеми дитини, намагаються підтримувати, допомагати їй, поважають власну дитину.

2. Сім'ї з доброзичливими стосунками між батьками та дітьми. Однак батьки намагаються контролювати та впливати на інтереси та уподобання дітей. Між батьками та дітьми існує певна дистанція.

3. Сім'ї, в яких батьки значну увагу приділяють благополуччю, навчанню, здоров'ю дитини тощо. Основна мета виховання — гарні успіхи у навчанні, вступ до ВНЗ, щоб дитина була одягнута не гірше за інших. Досить часто батьки не обізнані про внутрішній світ їхніх дітей і не намагаються його пізнати, заперечують навіть можливість існування у дитини власних, відмінних від визначених дорослими, інтересів, бажань, намірів.

4. Сім'ї, в яких батьки застосовують непедагогічні методи виховання: неповага до дітей, недовіра, прискіпливість, тілесні покарання. Зазвичай батьки демонструють недружелюбне ставлення до власних дітей, а у дітей виникають проблеми спілкування з ровесниками.

5. Невпорядковані сім'ї. В таких сім'ях батьки конфліктують між собою та з дітьми, зловживають спиртними напоями, проявляють жорстокість щодо дітей. Це може зумовлювати антисоціальну поведінку дітей.

Узагальнено названі типи сім'ї проєктуються на: *авторитарний, ліберальний, демократичний* стиль *відносин між батьками та дітьми*².

¹ Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. — К., 2002. — 144 с.

² Там само.

Авторитарний стиль характеризується суворістю, вимогою безапеляційного підпорядкування. З боку дітей виникає почуття страху, непотрібності, протест, агресивність або апатія.

Ліберальний стиль відзначається безмежним виявом любові до дітей, що з часом дратує їх, призводить до формування егоїстичного ставлення до батьків, безвідповідальності та недисциплінованості.

Демократичний стиль — найбільш оптимальний у стосунках між батьками та дітьми. Батьки гнучкі та наполегливі у своїх вимогах, у дитині цінується не лише слухняність, а й відчуття власної гідності, ініціатива. Дорослі дослухаються до думки дітей та аргументують власну позицію.

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ СІМ'Ї

До основних функцій сучасної сім'ї найчастіше відносять: репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, економічну, первинного соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусну, дозвіллеву, рекреаційну, емоційну, сексуальну, соціального захисту.

Основні функції сучасної сім'ї¹

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства, підтримка та збереження репродуктивного здоров'я	Задоволення потреби мати дітей, планування їх народження
Виховна	Формування навичок суспільного життя. Соціалізація молодого покоління. Забезпечення культурної неперервності суспільства, передача новому поколінню суспільних норм та цінностей	Задоволення потреб у батьківстві, контакт із дітьми, виховання дітей, самореалізація в дітях. Забезпечення дітям батьківської любові, підтримки. Передача життєвого досвіду від старших індивідів до молодших. Засвоєння молодшими індивідами досвіду старших

¹Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. — К., 2002. — 144 с.

Господарсько-побутова	Забезпечення фізичного здоров'я членів суспільства. Догляд за дітьми та створення необхідних умов їхнього розвитку	Одержання господарсько-побутових послуг членами сім'ї від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства. Створення можливості зайнятості членів суспільства через сімейну економічну діяльність	Одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у випадку непрацездатності чи в обмін на послуги). Можливість професійної реалізації членів сім'ї у сімейному бізнесі, сімейних підприємствах, інших видах сімейної економічної діяльності
Сфера первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності і зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь	Формування та підтримка правових і моральних санкцій за неналежну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї
Сфера духовного спілкування	Розвиток особистості кожного члена сім'ї. Збереження та розвиток духовного потенціалу суспільства	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, зміцнення дружніх основ шлюбного союзу. Забезпечення реалізації духовного потенціалу особистості
Соціально-статусна	Отримання та надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної структури суспільства. Забезпечення стартових можливостей молодого покоління	Задоволення потреб у соціальному просуванні. Реалізація соціально-статусних амбіцій одних членів сім'ї завдяки іншим
Дозвіллєва	Організація раціонального дозвілля сім'ї та окремих її членів. Соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачення дозвіллєвих інтересів

Рекреаційна	Забезпечення психологічного здоров'я членів сім'ї. Психологічна терапія членів суспільства	Задоволення потреб індивідів у відпочинку, відтворення фізичних та психологічних сил
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства	Задоволення потреб в особистому щасті та коханні. Емоційна підтримка одних членів сім'ї іншими
Сексуальна	Регуляція нормативів сексуальної поведінки. Формування та передавання сексуальної культури, забезпечення сексуального здоров'я членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб індивідів
Сфера соціального захисту	Забезпечення соціального здоров'я членів сім'ї	Забезпечення соціальної підтримки та захисту одними членами сім'ї інших. Одержання індивідами психологічного захисту

Функції сім'ї залежать від конкретних культурно-історичних умов її життєдіяльності.

Пітер та Бріджит Бергер зазначають, що сім'я як базовий інститут впливає на три основні види людської діяльності: *відтворення, сексуальність та первинну соціалізацію*. Вторинними функціями Бергери називають: *правові*, що регулюють права кожного члена сім'ї, у т.ч. дітей; *економічні*, що забезпечують зв'язок із зовнішньою економікою (еволюціонують від ролі сім'ї як основного елемента виробництва — до одиниці споживання). Сьогодні від сім'ї очікують забезпечення особистісної реалізації та усамітнення, що на рівні моралі означає перехід від акцентування на *обов'язках та відповідальності до прав та винагороди* в сімейній сфері¹.

Дисфункції сім'ї

Як і інші соціальні інститути, сім'я має проблеми у виконанні своїх функцій.

¹Бергер П., Бергер Б., Коллінз Р. Личностно-ориентированная социология. — М., 2004. — С. 103—127.

Невиконання, неналежне виконання, недостатність ресурсів для виконання функцій сім'єю — це *дисфункції сім'ї*.

Проявом дисфункцій сім'ї є поширення неблагополучних сімей.

За ознаками «благополуччя — неблагополуччя» розрізняють сім'ї благополучні та неблагополучні¹.

Неблагополучна сім'я — сім'я, де дитина не одержує адекватної уваги, підтримки, догляду і виховання.

Благополучні сім'ї — забезпечують задоволення всього комплексу потреб (згідно з А. Маслоу) для кожного члена сім'ї.

У дітей із неблагополучних сімей частіше, ніж в інших, зустрічається: порушення нормального спілкування з однолітками; неадекватність самооцінки, зниження здатності самоаналізу і соціально-психологічної адаптованості; нерозвиненість почуття емпатії; перехід до групи важких дітей; негативна девіація.

Найчастіше фахівці розрізняють:

◆ **проблемні сім'ї** — відсутнє порозуміння, злагоджена взаємодія між членами сім'ї;

◆ **конфліктні сім'ї** — незадоволення сімейним життям зумовлює нестабільність сім'ї;

◆ **соціально неблагополучні сім'ї** — їм зазвичай властивий низький культурний рівень подружжя, пияцтво, важковиховувані, педагогічно запущені діти;

◆ **дезорганізовані** — процвітає культ сили, панівним є почуття страху, автономність членів родини, відсутність нормальних людських відносин;

◆ **сім'ї з низьким рівнем матеріальних та житлових умов;**

◆ **сім'ї з поганими медико-санітарними умовами;**

◆ **неповні сім'ї;**

◆ **сім'ї, де один із батьків хворий або інвалід.** Поступово відбувається фактична втрата впливу батьків на дітей.

Неблагополуччя та благополуччя сім'ї може бути як формальним, так і змістовним, залежно від особливостей реалізації функцій.

Формально неблагополучні сім'ї — маргінально-функціональні, вони — «зона ризику» для переходу до змістовного неблагополуччя, що притаманне «дисфункціональній сім'ї».

У «дисфункціональній сім'ї» порушується як ендолокальний (спрямований на внутрішню взаємодію), так і екзолокальний (спрямований на зовнішню взаємодію) механізм існування, тобто

¹*Бесєдін А. А.* Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук — Х., 2002. — 18 с.

руйнується система цінностей, як визначає зв'язки між членами сім'ї та суспільством.

Серед основних чинників дисфункцій сім'ї розрізняють:

- постійні конфлікти та несприятливий психологічний клімат;
- відсутність одного з батьків;
- аморальна чи асоціальна поведінка батьків;
- низький рівень матеріального забезпечення сім'ї;
- відсутність у батьків педагогічних навичок та знань;
- несприятливі психологічні риси батьків (агресивність, внутрішня конфліктність та ін.)¹.

СУЧАСНА СІМ'Я. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Історик-соціолог Лоренс Стоун простежив деякі зміни від досучасних до сучасних форм сімейного життя в Європі. Він розрізняє **три форми розвитку сім'ї від 1500 до 1800 рр.**

Розвиток сімейного життя²

Нуклеарна сім'я початкового періоду	Поєднувала мало людей, зберігала глибоко вкорінені зв'язки зі спільнотою, а не лише з кровними родичами. Сім'я не була головним осередком емоційної прив'язаності або залежності для її членів. До сексу ставилися не як до джерела втіхи, а як до необхідності розмноження. Індивідуальна свобода вибору в шлюбі та інші аспекти родинного життя підпорядковувалися інтересам батьків та інших родичів або всієї спільноти. Поза аристократичними колами (де воно інколи активно заохочувалося) еротичне або романтичне кохання розглядалося моралістами й теологами як хвороба. За словами Стоуна, сім'я в той період була відкритою, нечітко означеною, позбавленою будь-яких почуттів і емоцій, авторитарною інституцією.... вона також довго не існувала, розпадаючись унаслідок смерті або дружини, або чоловіка, або смерті чи раннього від'їзду з дому дітей».
-------------------------------------	--

¹ *Бесєдін А. А.* Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук — Х., 2002. — 18 с.

² *Гіденс Е.* Соціологія. — К., 1999. — С. 174—208.

Перехідна форма (поч. XVII до поч. XVIII ст.)	Характерна переважно для вищих верств населення та попри те, була надзвичайно важливою, бо започаткувала звичаї та поведінку, які відтоді стали майже універсальними. Нуклеарна сім'я стала більш відокремленим осередком, не пов'язаним з іншими родичами та локальною спільнотою. Зросло значення подружньої та батьківської любові, хоча водночас посилилася авторитарна влада батька.
Сучасна сім'я	Група, об'єднана міцними зв'язками почуттів, із характерним високим рівнем приватності домашнього життя, де головна увага приділяється вихованню дітей. Відбувається зростання ролі афективного <i>індивідуалізму</i> , формування шлюбного зв'язку на основі персонального вибору, скріпленого сексуальним потягом та романтичним коханням. Сексуальні принади кохання стали прославлятися в межах шлюбу, а не в позашлюбних відносинах. Унаслідок зростання робочих місць, відокремлених від дому, родина стала більше прив'язаною до споживання, аніж до виробництва.

Джон Босвел описував еволюцію шлюбу. «В досучасній Європі шлюб спочатку був такою собі домовленістю про розподіл власності, потім зосередився на вихованні дітей, а закінчилося тим, що за основу стало братися подружнє кохання. Не так багато пар одружувалося «з кохання», але чимало починали любити одне одного помірі того, як провадили спільне господарство, виховували дітей і розподіляли на двох радість та прикрощі життя. Майже в усіх епітафіях подружнім парам, які збереглися, йдеться про глибоку емоційну прив'язаність. Натомість у більшості країн сучасного Заходу шлюб *починається* з кохання, потім переходить у спільні турботи про виховання дітей (якщо є діти), а закінчується, дуже часто, розподілом власності; на той час кохання вже або зникає, або перетворюється на далекий спогад»¹.

У структурі соціального інституту розрізняють: норми, правила, символи та систему статусів і ролей. Соціальний інститут — стійкий комплекс **норм, правил та символів**, які регулюють певну сторону людської діяльності та організують їх у систему **статусів та ролей**².

¹ Гіденс Е. Соціологія. — К., 1999. — С. 174—208.

² Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов / Под ред. проф. В. И. Добренькова. — М., 1998.

Сім'я як соціальний інститут — прийнята суспільством форма спільного життя чоловіка та жінки, пов'язана з продовженням роду, в т.ч. правила утворення сім'ї, норми взаємовідносин у сім'ї, розподіл ролевих обов'язків та прав, система символів, в яких суспільство фіксує свої уявлення, пов'язані з цією сферою життя.

Так, у сучасному суспільстві уявлення про сім'ю пов'язані з моногамним союзом чоловіка та жінки, які мають вільне право розірвати шлюб, несуть спільну відповідальність за дітей, народжених в шлюбі, мають право самостійно планувати сім'ю, перервати вагітність. Сучасне суспільство не вимагає від своїх членів обов'язкового релігійного скріплення шлюбу. Навіть пари, які не оформили шлюб згідно з цивільним кодексом, при тривалому спільному житті можуть розглядатися в певних аспектах як сім'я. Сучасна сім'я, зазвичай, нуклеарна, малодітна, а її ідеал характеризується рівністю свобод. Усе це разом створює ніби розгорнуту характеристику інституту сім'ї в сучасному світі.

А. І. Кравченко¹ характеризує еволюцію сім'ї як соціального інституту. Вчений зазначає, що сім'я пройшла такі етапи, як груповий шлюб, полігамія і моногамія. Розширену сім'ю змінила нуклеарна. Історично змінювалися ролі чоловіка і дружини, традиції та звичаї, методи виховання дітей тощо.

Індустріальна революція зумовила загальні тенденції в зміні інституту сім'ї. Молоді люди стають самостійні у виборі шлюбного партнера, звільняються від контролю батьків. Вони засновують власний, окремий від батьків дім. Полегшується розлучення. Основою шлюбу все частіше стає взаємна прихильність і кохання. Знижується шлюбний вік європейців. Вік початку трудової діяльності зріс від 11 до 25 років. Більшість людей, на відміну від минулих епох, починають трудовий шлях після одруження. Скорочується кількість дітей в одній сім'ї з 4,3 у 1910 р. до 2,3 у 1960 р.

Зростає роль чоловіка у веденні домашнього господарства та вихованні дітей. Жінка раніше завершує народжувати: вона молодша, ніж раніше, в той час, коли одружується її остання дитина. Збільшується час, необхідний для одержання освіти дітьми: вступ у трудове життя

¹ Кравченко А. И. Социология: Учебник. — М., 2003. — С. 216—218.

затягується. Жінка більше залучається до діяльності в економічній сфері. Домашня праця полегшується за рахунок розвитку техніки.

Узагальнення змін сім'ї як соціального інституту вченим здійснено на основі ознак інституту.

Установки та зразки поведінки:

1) Перехід від подвійного до одинарного (сингулярного) стандарту: те, що дозволяється чоловіку, дозволено і дружині.

2) Велика терпимість до дошлюбного сексуального досвіду обох партнерів, але менша до адюльтеру (зради в шлюбі).

3) Секс розглядається як самоцінність, а не як засіб репродукції. Він відокремлений від дітонародження і виховання.

4) Від жінки, як і від чоловіка, очікується активна участь у суспільному житті.

5) Терпиме ставлення до роботи жінки поза домом, насамперед до народження дитини.

6) Жінка менше займається тяжкою домашньою роботою і прагне бути економічно більш незалежною від чоловіка.

Символічні риси:

1) Відмінності в стилі одягу одружених і незаміжніх жінок починають зникати.

2) Зменшується символічне значення обручок. Шлюб може бути і без каблучок, якщо немає можливості (бажання) їх придбати.

3) Здвоєна постіль символізує рівність і незалежність шлюбних партнерів.

4) Атрибути весільного обряду (наприклад, весільний коровай, весільне вбрання тощо) тепер вважаються зайвими.

5) Терпиме ставлення до розлучення.

Утилітарні риси:

1) У шлюбі активно використовують засоби контрацепції.

2) Житло стає менше та більш компактне, кухонні комбайни — обов'язковий елемент побуту, поширені невеликі кухні, ліжка, що складаються і т.п., особливо в молодих сім'ях.

3) Подружжя активно користаються хімчисткою, пральною; жінка частково звільняється від домашньої роботи.

4) Законодавство в питаннях шлюбу і розлучення стає більш ліберальним.

Ціль шлюбу:

1) Романтичне кохання з відтінком реалістичного розуміння сімейних проблем.

2) Соціальні чинники усе більше втручаються у процес створення сім'ї і народження дітей.

Сучасна сім'я фундаментально досліджувалася американськими соціологами Е. Берджесом та Х. Локком. Вони дійшли висновку,

що у її структурі та функціонуванні відбулися суттєві зміни. Раніше сім'я трималася на *зовнішніх*, формальних факторах: закон, звичаї, громадська думка, традиції, авторитет глави сім'ї, чітка дисципліна, ритуали. На зміну приходить нова форма сім'ї — товариська. Вона менше залежить від зовнішніх чинників, від тиску суспільства. Основними стають міжособистісні стосунки, взаєморозуміння та дружні відносини¹.

У сучасних суспільствах розрізняти три основні моделі-системи сім'ї:

Дітоцентризм	Орієнтація на приватне життя, його автономізація, посилення чуттєвого боку; прагнення до задоволення від подружнього життя та регулювання дітонародження; надмірне обожнювання дитини, інколи обмеження її самостійності, жорсткі та авторитарні стосунки з дитиною.
Подружня сім'я	Орієнтація на взаємні відносини. Діти — не є самоцінністю. Їх виховання базується на заохоченні індивідуальності та ініціативи, самореалізації та самостійності.
Позашлюбна сім'я	Фактичний шлюб без юридичної реєстрації (один із різновидів — конкубат (від лат. <i>con</i> — разом лежу, співжиття) — довгий, стійкий зв'язок чоловіка, який має сім'ю, з іншою жінкою, у якій від нього є дитина.

Усі три моделі утворюють сучасний тип сім'ї, яка відрізняється від традиційної.

Тенденції розвитку сім'ї

Гурко Т.² узагальнює тенденції розвитку сім'ї, що проявляються в зниженні народжуваності, зменшенні кількості дітей, збільшенні розлучень та кількості неповних сімей. Відбувається **розмивання поведінкових норм у сфері сім'ї та шлюбу та уявлень індивідів щодо змісту сімейних ролей**. Розповсюдження цінностей індивідуалізму, раціоналізму у відносинах сприяли розпаду родинних зв'язків та пануванню нуклеарної сім'ї на Заході.

Останніми десятиліттями чітко простежується **розмежування батьківства та сім'ї (шлюбу)**. Це проявляється в поширенні непов-

¹ Казаринова Н. В., Филатова О. Г., Хренов А. Е. Социология. — М., 2000. — С. 108—113.

² Гурко Т. А. Трансформация института современной семьи // Социологические исследования. — 1995 — № 10. — С. 95—99.

них сімей (передусім, лише з матір'ю). Збільшується також частка сімей, які взагалі не планують мати дітей. Зростає кількість дітей, що народилися в позашлюбних відносинах і одночасно зростає кількість незареєстрованих шлюбів, що свідчить, за словами Гурко Т., про тенденцію **розділення інститутів сім'ї та шлюбу**. Ця тенденція вже давно проявляється на Заході. Гурко Т. вказує на **зростання значення інституту шлюбу** в сучасних умовах у Росії через потребу **регулювання відносин власності**, що стає однією з причин зниження шлюбності завдяки більш раціональним орієнтаціям молоді¹.

Сім'я як соціальний інститут залишатися найважливішим агентом первинної соціалізації, але **втрачає колишню патріархальну авторитарність**. Відбувається **«відділення родини від «важливих» процесів у соціальному житті**: зростання соціальної мобільності та часта зміна соціального оточення нерідко на значно відмінне від батьківського («випереджальна соціалізація» за Бергер П., Бергер Б.), підсилює відчуження індивіда від батьківського покоління. Сучасна сім'я втрачає ту владу, яку вона мала в традиційній культурі»².

Одним із аспектів втрати влади сім'ї є **«падіння авторитету батьків в очах дітей**, пов'язане з невмінням «улаштуватися в цьому житті»... Підлітки, що вважають своїх батьків невдахами, розглядають батьківський досвід як приклад, «як не треба жити» ... З іншого боку, матеріальний статок власне не є гарантією батьківського авторитету, наприклад, у тих випадках, коли «благополучні» батьки «відкуповуються» від виховання дітей грішми, комп'ютерами, телевізорами й т.д.»³.

Фіксується **зміна рольової структури сім'ї**⁴, що відображається на функціональному навантаженні чоловіка та жінки: функції стають більш симетричними, змінюється уявлення про годувальника сім'ї.

Із другої половини ХХ ст. виникає тенденція до **заперечення «дітоцентризму» як основної моделі поведінки жінки**. Вона прагне не лише сімейного щастя як кохана дружина та дбайлива мати, а й професійної самореалізації. Це суттєво змінює характер рольової поведінки матері⁵.

Відбувся **«демографічний зсув»**: перехід від багатодітності з жорсткою забороною щодо застосування засобів запобігання вагіт-

¹Гурко Т. А. Трансформация института современной семьи // Социологические исследования. — 1995 — № 10. — С. 95—99.

²Шманкевич Т. Ю. «Затмение семьи»: дискуссия во французской социологии // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — Том VIII. — № 3. — С. 157—173.

³Там само.

⁴Галичанська А. Симетричність функцій членів подружжя // Соціальна психологія. — 2004. — № 5. — С. 155—161.

⁵Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. — М., 2000.

ності до індивідуального втручання та регулювання репродукції. Винайдення надійних засобів відокремило сексуальність від продовження роду та зробило самостійною метою¹. «Основними тенденціями, притаманними сексуальній поведінці, є *вибух сексуальної активності*, ранній початок сексуального життя, толерантне ставлення до позашлюбних сексуальних зв'язків, сприйняття сексуального задоволення як складової щасливого шлюбу, зменшення відмінностей в установках та сексуальній поведінці чоловіків та жінок, посилення громадського інтересу до еротики»².

Серед нових тенденцій можна назвати *окреме проживання* чоловіка й жінки (*візитний шлюб*), яке одержало поширення передусім на Заході. Шлюбні партнери, що перебувають в офіційному чи неофіційному шлюбі, можуть мати чи не мати дітей, свідомо обирають таку форму відносин: роздільне проживання нерідко в різних містах чи навіть країнах. Цей тип відносин, поряд із *співжиттям*, нерідко визначають як форму сім'ї, яка набуває поширення, зокрема серед чоловіків-професіоналів. Все частіше зустрічається «*серійна моногамія*» (чи послідовна полігамія) — послідовні повторні шлюби³.

Основні проблеми в сімейно-шлюбних відносинах:

- 1) проблема народжуваності;
- 2) проблема напруженості в сфері побуту;
- 3) проблема стабільності сім'ї.

Стабільність сім'ї

Стабільність сім'ї — стан її стійкості як соціального інституту.	
Фактори	
Зовнішні	Соціально-економічне середовище; Соціальний статус сім'ї; Цінності сім'ї, які поділяються суспільством; Соціальна політика держави
Внутрішні	Характер міжособистісних стосунків; Міра задоволеності подружжя їх взаємовідносинами; Розподіл ролей, ціннісні орієнтації подружжя; Міра конфліктності між подружжям; Здатність сім'ї та її членів до адаптації до змінних умов; Міра ефективності внутрішньо сімейних комунікацій; Готовність членів сім'ї до міжособистісної взаємодії для досягнення спільної мети

¹ Медіна Т. Сексуальна функція молодшої української сім'ї // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 78—90.

² Там само.

³ Гурко Т. А. Родительство: социологические аспекты. — М., 2003 — 164 с.

Ян Щепанський соціальний контекст вважав досить важливим фактором успішності та стабільності шлюбу та сім'ї. Внутрішня єдність підтримується як внутрішніми, так і зовнішніми силами. Взаємне кохання як визначальна умова вибору шлюбного партнера; почуття відповідальності щодо дітей та шлюбного партнера; взаємне прагнення кар'єрного зростання, добробуту для сім'ї; взаємне піклування про дім, дітей, розподіл домашніх обов'язків; прагнення виправдати очікування родичів та більш широкого кола спілкування; прагнення реалізувати власні мрії (які склалися в дошлюбний період); можливість гармонійного розвитку особистості та використання шлюбу як засобу самореалізації — це *внутрішні сили* стабільності. *Зовнішні сили* — магичні санкції, які ускладнюють чи унеможливають розлучення; тиск громадської думки чи системи санкцій щодо розлучених членів суспільства; економічний тиск; вимоги соціального середовища щодо піклування про дітей¹.

Для характеристики шлюбу використовують поняття стійкості та стабільності. Досить часто їх не розрізняють. Однак, Черняк Є. акцентує увагу на відмінності цих категорій. *Стабільний шлюб* — шлюб, який юридично та фактично не розпався. Про якісні характеристики такого шлюбу мова не йде. *Стійкий шлюб* — сім'я благополучна, в якій партнери задоволені шлюбом. Стабільні шлюби превалюють над стійкими. Кризовий стан суспільства зумовлює тенденцію до стабільності шлюбів, але не стійкості².

До стійких шлюбів належить *гармонійний*, який характеризується широкими можливостями для особистісного розвитку, творчого зростання подружжя та інших членів сім'ї. Теплі емоційні стосунки та впевненість у партнері поєднуються з чіткими правилами, що регулюють взаємовідносини. У спілкуванні панує діалогічна форма, взаєморозуміння. Конфлікти, які не часто виникають, вирішуються конструктивно. Створення такого шлюбу базується на симпатії, сумісності, емоційній близькості, коханні, спрямованості на особистісний розвиток кожного із подружжя.

Дисгармонійні шлюби. Їм притаманні напруженість, відчуженість, конфліктність. Безперервне порушення психологічної рівноваги шлюбних партнерів призводить до стресів. Такий шлюб не дає можливості самореалізації партнерам. Відчуження та самотність характеризують його членів³.

¹ Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 146—147.

² Черняк Е. М. Социология семьи. — М., 2003 — С. 215.

³ Клянець О. Шлюбна залежність як чинник емоційного вигорання в сім'ї // Соціальна психологія // <http://www.politik.org.ua>

Золоте правило для створення міцної родини: чути, а не слухати.

Провідні американські психологи на основі результатів наукових досліджень запропонували *10 рекомендацій зі створення міцної й дружньої сім'ї*.

1. **Сім'я передусім.** Інтереси своїх близьких потрібно ставити вище своїх власних. Наприклад, відмовитися від вечірки, щоб провести більше часу з дитиною.

2. **Разом, а не нарізно.** Чоловік і дружина вживають слово «ми», а не «я»; гарна сім'я сповідує «командний», а не «індивідуальний» тип гри.

3. **Ми — демократія.** У щасливій сім'ї всі рішення приймаються спільно, у тому числі й за участю дітей. Думки усіх членів родини повинні враховуватися. За батьками залишається останнє слово лише тому, що вони несуть більшу відповідальність.

4. **Ввічливість.** Члени сім'ї щедрі на взаємні компліменти, а заваження робляться в м'якій формі. Психологи зазначають, що більшість людей вишукані й увічливі зі сторонніми, але не чемні, не зважають на настрій близьких.

5. **Жертовність.** Члени гарної сім'ї жертвують власним інтересами задля допомоги близьким.

6. **Увага один до одного.** Члени щасливих сімей — гарні слухачі. Вони зазначають, що розмова їм важлива і цікава, незалежно від того, хто є співрозмовником — старий чи малий. В сім'ї діє «золоте правило» — слухати серцем.

7. **Час.** Максимум часу приділяти один одному: гарна робота ніколи не зможе замінити гарної родини.

8. **Зв'язок поколінь.** Чим кращі відносини між поколіннями, тим міцніша сім'я. Збереження традицій зміцнюють сім'ю.

9. **Зробити світ кращим.** Чим більше й частіше сім'я допомагає іншим людям — тим вона міцніше.

10. **Релігія.** У релігійних сім'ях частіше панують мир і злагода. Віра допомагає пережити найважчі випробування й втрати. (Washington ProFile)

СІМ'Я В УКРАЇНІ

Сім'я в Україні потрапила під вплив трансформаційних процесів, які неоднозначно відобразилися на ній та призвели до значних змін у її життєдіяльності. Спостерігається значна диференціація сімей за доходами, зубожіння значної частини сімей, погіршення соціального самопочуття та стану здоров'я членів родини, зменшення

середньої тривалості життя, зменшення народжуваності та зростання частки народження позашлюбних дітей. Соціально-економічні умови життєдіяльності сім'ї проєктуються на взаємовідносини: дезорганізується сімейне життя, посилюється конфліктність, руйнуються усталені морально-етичні засади функціонування родини. Дисфункції проявляються в економічній, правовій та моральній незахищеності сім'ї, зниженні її ролі у соціалізації та вихованні дітей, загостренні проблем бездоглядності дітей та зростання рівня правопорушень серед неповнолітніх¹.

В Україні значна частина сімей — егалітарні, демократичні в прийнятті життєво важливих рішень, що стосуються сімейного життя та розподілу сімейних доходів. Шлюбні партнери (50—70 %) разом вирішують такі питання, як: придбання коштовних речей, вибір навчального закладу для дитини, вибір місця проживання та інші².

Дані репрезентативного опитування населення в 2007 р.³ свідчать, що понад 30 % дорослого населення України вважають, що чоловік повинен бути **главою сім'ї**; тільки — 3 % — жінка; майже кожен четвертий (24 %) впевнений, що главою повинен бути той, хто до цього більше здатний; 42 % переконані, що глави сім'ї взагалі не повинно бути, усе слід вирішувати разом; 1 % не дали відповіді.

Трансформація українського суспільства відображається на сім'ї, яка теж зазнає глибоких змін. Сучасне суспільство наближається до *«другого демографічного переходу»*, який уже проявляється в економічно розвинених країнах: зниження рівня народжуваності та зростання середнього віку укладання шлюбу та народження дитини, зростання частки неповних сімей, зростання незалежності жінки від чоловіка у шлюбі⁴.

Набувають поширення *західні зразки* шлюбно-сімейних відносин, зокрема позашлюбні та дошлюбні статеві відносини.

¹ Матеріали науково-практичної конференції «Тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні» // Український соціум. — 2004. — № 3 (5). — С. 124—150.

² Лавриненко Н. Гендер та інститут сім'ї // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва — К., 2006. — С. 264—292.

³ Щорічне моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України: «Українське суспільство 1992—2008 рр.». Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років).

⁴ Амджадін Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 60—75.

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ: «ЯКОЮ МІРОЮ ВИ ПОГОДЖУЄТЕСЯ ЧИ НЕ ПОГОДЖУЄТЕСЯ ІЗ СУДЖЕННЯМ «СЕСУАЛЬНІ ЗНОСИНИ ДО ШЛЮБУ ЦІЛКОМ ПРИПУСТИМІ»?», (%)¹

	1991	2006
Повністю згоден	28	25
Радше згоден, аніж не згоден	10	20
І згоден, і не згоден	14	16
Радше не згоден, аніж згоден	6	10
Повністю не згоден	30	17
Важко сказати	11	11

Змінилося ставлення до сексуальних відносин до шлюбу. Суспільство стало менш нетерпимим. Частка не згодних у 2006 році, порівняно із 1991 роком зменшилася з 36 % до 27 %. Частка згодних збільшилася із 38 % до 45 %.

Спостерігається падіння офіційної шлюбності на фоні значної кількості розлучень. Сьогодні розпадається більше половини із новостворених сімей. Уповільнюється процес утворення «нових» сімей із партнерів, які раніше не перебували в шлюбі. Середній вік чоловіків, які офіційно одружилися в 2004 році, становив 30 років (у містах — 30,6 років, в селах — 28,4), а жінок — 27 років (у містах — 28,4 років, в селах — 27,6). Зменшується загальна кількість сімей. Превалюють прості (нуклеарні сім'ї), хоча їх частка зменшується. Зростає частка неповних сімей, що складаються із матері та дитини. В 2006 році 20,9 % у домогосподарствах є діти, які не мають одного із батьків. Зростає частка дітей, народжених жінками, які перебувають у незареєстрованому шлюбі (2004 р. — 20,4 %) ².

Матеріальний стан. Сучасна українська сім'я переважно має економічні проблеми. При оцінці матеріального рівня життя влас-

¹ Кракович Д. Ставлення до сексу без сім'ї та сім'ї без шлюбу: 15 років тому і зараз // Думки і погляди населення України напередодні референдуму щодо незалежності та через 15 років. Прес-конференція КМІС, 30 листопада 2006 року, Києво-Могилянська Академія // <http://www.kiis.com.ua> (За даними двох загальноукраїнських вибіркового опитувань дорослого населення України, проведених у 1991 та 2006 роках. Вибірка (2000 осіб) репрезентативна дорослому населенню України віком від 18 років).

² Амджадин Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 60—75.

ної сім'ї в 2008 році більшість (66 %) визначили свою позицію в межах від 0 до 4 балів включно (при шкалі 0 балів — найнижчий, а 10 балів — найвищий матеріальний рівень). Середній бал склав 3,8, що протягом 1994—2008 рр. є найкращим показником, але однак дає негативну характеристику матеріальному стану сім'ї. Лише 4 % сімей вистачає на все необхідне, роблять заощадження та живуть у повному достатку. Вистачає лише на продукти харчування кожній третій сім'ї.

ОЦІНКА МАТЕРІАЛЬНОГО СТАТУСУ СІМ'Ї ЗАГАЛОМ ЗА ОСТАННІ 2—3 МІСЯЦІ (%)

		2002	2008
1.	Часто не має грошей та харчів — інколи жебракуємо	3,1	0,8
2.	Не вистачає продуктів харчування — інколи голодуємо	9,6	3,0
3.	Вистачає лише на продукти харчування	49,3	32,6
4.	Вистачає загалом на прожиття	23,5	37,9
5.	Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,6	20,7
6.	Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2,0	3,8
7.	Живемо у повному достатку	0,3	0,4
8.	Не відповіли	0,6	0,7

Серед країн Європи, що брали участь в «Європейському соціальному дослідженні»¹, Україна посідає одне з останніх місць в оцінці задоволеності **матеріальним станом** — 4,07 бали (0 — зовсім не задоволений, 10 — цілком задоволений) (за нами лише Болгарія із середнім балом — 3,78).

Сім'я в нашому суспільстві користується високою довірою у більшості населення (переважно та цілком довіряють їй 31 та 65 %, 2008 р.). Одночасно не більше половини населення можуть стверджувати, що їм вистачає щастя у сімейному житті. Жінки менш щасливі за чоловіків.

¹ Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005—2007 роки. — К., 2008. — С. 28.

**РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ЗАПИТАННЯ:
«ЧИ ВИСТАЧАЄ ВАМ ЩАСТЯ В СІМЕЙНОМУ ЖИТТІ?» (%)**

		1995	2006
1.	Не вистачає	24,8	24,7
2.	Важко сказати, вистачає чи ні	24,5	22,8
3.	Вистачає	47,2	48,8
4.	Не цікавить	2,7	3,3
5.	Не відповіли	0,9	0,4

Освіта. Вища освіта є термінальною цінністю для сучасної сім'ї: обов'язковим вважають здобуття вищої освіти власними дітьми (внуками) — 82 % населення (2008 р.). Хоча доступність її для дітей (внуків) — питання проблематичне для значної частини сімей.

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ЗАПИТАННЯ: «ЯКОЮ МІРОЮ Є (БУЛА) ДОСТУПНОЮ ВИЩА ОСВІТА ДЛЯ ВАШИХ ДІТЕЙ, ОНУКІВ?» (% , 2008 Р.)

1.	Цілком доступною	17,7
2.	Скоріше доступною	24,2
3.	Важко сказати доступною, чи ні	34,2
4.	Скоріше недоступною	18,4
5.	Зовсім недоступною	4,3
	Не відповіли	1,3
	<i>Середній бал</i>	<i>2,7</i>

Дозвілля. Одним із аспектів, що характеризує дозвілля, є проведення відпустки, канікул. Понад 25 % у 2007 році провели їх вдома, займаючись домашніми справами, близько 39 % — не мали відпустки взагалі. Лише 13 % відпочивали за путівкою, курсівкою, в курортних місцях (без путівки), за кордоном.

Українська сім'я в європейському контексті

За житлово-побутовими умовами життєдіяльності сім'ї Україна за багатьма параметрами негативно відрізняється від європейських країн, незважаючи на певні позитивні зрушення останніми роками. Зокрема, одне з останніх місць Україна посідає серед країн Європи,

що брали участь в «Європейському соціальному дослідженні» за якістю житлових умов. Облаштованість житла для виконання домашньої роботи оцінена в 4,3 бала (за шкалою від 0 — найнижчий рівень до 10 балів — найвищий рівень), тоді як у Польщі — 6,4, у Португалії — 7,0, в Угорщині — 7,2. У лідерів — Люксембургу й Ісландії — оцінка перевищує 9 балів. На домашню роботу українська сім'я витрачає в середньому значно більше часу (6,8 години на день), ніж середньостатистичні сім'ї в державах ЄС. Найменше часу на домашню роботу витрачають датчани (2,6 години).¹

Українці окрім підвищеного побутового навантаження, пов'язаного з домашньою роботою, дещо більше обтяжені доглядом за членами сім'ї, які потребують опіки. В Україні 48 % громадян виконують такі обов'язки, в Угорщині — 36 %, а в Данії — 15 %. Як характеристику традиційності відносин в українській сім'ї та одночасно ознаку неефективності соціальної політики можна трактувати той факт, що українці найчастіше надають фінансову допомогу й підтримку у повсякденній домашній роботі своїм дорослим дітям та онукам, які живуть окремо. Одночасно найбільшою мірою вони отримують відповідну підтримку від дітей та онуків.

Більшість українців погоджуються із судженням, що сім'я має бути головним пріоритетом у житті як чоловіків, так і жінок: цілком згодні — 58 % громадян, переважно згодні — 32 %, тоді як цілком згодних із таким судженням у Голландії — 18 %, у Швеції — 19 %, у Данії — 22 %; Греції, Чехії та Польщі (48–49 %) громадян. Сім'я в Україні залишається чи не єдиним ресурсом виживання людей, які потребують соціальної підтримки².

Мораль. Українське суспільство вирізняється в загальноєвропейському контексті своєю традиційністю установок щодо сім'ї та дітей. Переважна більшість населення 83 % (82 %) не схвалюють та зовсім не схвалюють, якщо жінка (чоловік) вирішує ніколи не мати дітей. Схвально ставляться до такого рішення 3 % (1 %). Дещо менш критичні в оцінках позашлюбних стосунків. 51 % (52 %) не схвалюють та зовсім не схвалюють, якщо жінка (чоловік) проживають з партнером без укладання формального шлюбу. Схвалюють — 17 % (18 %) населення України, а наприклад, у Данії — 91 % (92 %), Норвегії — 84 % (81 %), Нідерландах — 75 % (76 %), Фінляндії -73 % (71 %). Дещо більш традиційні погляди лише в Естонії — 15 % (13 %).

¹ Презентація дослідницьких проектів Інститутом соціології НАН України // <http://www.csep.kiev.ua>

² Презентація дослідницьких проектів Інститутом соціології НАН України // <http://www.csep.kiev.ua>

На такому самому рівні українські громадяни схвалюють народження позашлюбних дітей 17 (18) %. Це найнижчі показники серед 20 європейських країн, що брали участь в опитуванні¹.

Сім'я залишається базовою інституцією в масовій свідомості населення в Україні. Досить часто сучасний стан сім'ї визначають як кризовий. Проявами кризи є: зниження показників шлюбності, народжуваності, нестабільність сім'ї, зростання кількості розлучень, частки неповних сімей, незареєстрованих шлюбів, дітей, народжених у незареєстрованих шлюбах, поява великої кількості бездітних, відмова від народження єдиної дитини; численні випадки відмови від дітей, втеча дітей із дому; жорстоке поводження з дітьми. Однак на європейському просторі українська сім'я позитивно вирізняється щодо традиційності в своїх установах, але досить негативно за житлово-побутовими умовами життєдіяльності.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Амджадін Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 60—75.

2. Личностно-ориентированная социология П. Бергер, Б. Бергер, Р. Коллинз. — М., 2004. — С. 103—127.

3. Бесєдін А. А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук. — Х., 2002.

4. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.

5. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. — К., 2002.

6. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов / Под ред. В. И. Добренкова. — М., 1998.

7. Галичанська А. Симетричність функцій членів подружжя // Соціальна психологія. — 2004. — № 5. — С. 155—161.

8. Гіденс Е. Соціологія. — К., 1999.

9. Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005—2007 роки. — К., 2008.

10. Гурко Т. А. Родительство: социологические аспекты — М., 2003.

11. Гурко Т. А. Трансформация института современной семьи // Социологические исследования. — 1995 — № 10. — С. 95—99.

12. Друзь Е. В. Социальное положение женщины в обществе. — Х., 2001.

13. Социология / Казаринова Н. В., Филатова О. Г., Хренов А. Е. — М., 2000.

¹ Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005—2007 роки. — К., 2008. — С. 63.

14. *Кляпець О.* Шлюбна залежність як чинник емоційного вигорання в сім'ї // Соціальна психологія // [http: www.politik.org.ua](http://www.politik.org.ua)
15. *Кравченко А. И.* Социология: учебник. — М., 2003.
16. *Кракович Д.* Ставлення до сексу без сім'ї та сім'ї без шлюбу: 15 років тому і зараз // Думки і погляди населення України напередодні референдуму щодо незалежності та через 15 років. Прес-конференція КМІС, 30 листопада 2006 року, Києво-Могилянська Академія // [http: www.kiis.com.ua](http://www.kiis.com.ua)
17. *Лавриненко Н.* Гендер та інститут сім'ї // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посібю / За ред. С. Макеєва — К., 2006. — С. 264—292.
18. Матеріали науково-практичної конференції «Тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні» // Український соціум. — 2004. — № 3 (5).
19. *Медіна Т.* Сексуальна функція молоді української сім'ї // Соціологія.: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2.
20. *Піча В. М.* Соціологія сім'ї. — Л., 1995.
21. Презентація дослідницьких проєктів Інститутом соціології НАН України // [http: www.csep.kiev.ua](http://www.csep.kiev.ua)
22. *Руденко Р. И.* Практикум по социологии. — М., 1999.
23. *Рысь Ю. И., Степанов В. Е.* Структурно-логические схемы с комментариями — М., 1999.
24. *Смелзер Н.* Соціологія. — М., 1994.
25. *Солодовников В. В.* Социология семьи в России: вторая половина XX века // [http: www.socialpolicy.ru](http://www.socialpolicy.ru)
26. Українське суспільство 1992 — 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К., 2007.
27. *Черняк Е. М.* Социология семьи. — М., 2003.
28. *Шманкевич Т. Ю.* «Затмение семьи»: дискуссия во французской социологии // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — № 3. — С. 157 — 173.
29. *Шнейдер Л. Б.* Психология семейных отношений. — М., 2000.
30. *Щепанский Я.* Элементарные понятия социологии. — М., 1969.

ТЕМА

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

1. *Поняття особистості. Предмет дослідження соціології особистості.*
2. *Вихідні принципи розгляду категорій соціології особистості.*
3. *Теорія соціальних ролей.*
4. *Соціалізація. Види. Етапи. Агенти.*

ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Соціологія особистості — це одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом якої є **особа як об'єкт та суб'єкт соціальних відносин на рівні її взаємозв'язків із соціальними спільнотами.**

Саме особистість поєднує всі ланки суспільного життя: макро-, мезо- і мікросередовище, робить їх полем своєї творчої активності та реалізації соціальних настанов.

ВІДМІННІСТЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПОГЛЯДУ У ВИВЧЕННІ ЛЮДИНИ

Гуманітарні науки	Природничі науки
Вивчення людини як суспільної істоти	Вивчення людини як природної, біологічної істоти

ВІДМІННІСТЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПОГЛЯДУ У ВИВЧЕННІ ЛЮДИНИ	
Філософія	людина з точки зору її <i>становища у світі</i> передусім як суб'єкта пізнання і творчості.
Психологія	аналізує людину як усталену цілісність <i>психічних процесів, властивостей і відносин</i> : темпераменту, характеру, здібностей, вольових властивостей тощо. <i>Тобто психологія шукає стабільні характеристики психіки, які забезпечують незмінність людської природи.</i>
Історія	інтерес до того, як під впливом культурно-історичних факторів змінюється людська істота.
Економіка	припускає, що людина здатна на раціональний вибір . (<i>Психологія виходить з того, що мотиви людської поведінки переважно ірраціональні й незбагненні</i>).
Соціологія	з'ясовує, насамперед, те в людині, що безпосередньо пов'язане із соціальним життям , включеністю людини у систему соціальних відносин , — тобто не її біологічні чи психічні особливості, а суто соціальні характеристики .

Соціологія — 1) розглядає людину як *надзвичайно пластичну істоту*, здатну до значних соціальних адаптацій, але водночас вирізняє в людині **соціально-типові характеристики** — риси, якими наділені певні типи людей.

2) Соціолог досліджує людину насамперед як особистість, як елемент соціального життя, розкриває механізми її становлення під впливом соціальних факторів, а також шляхи і канали зворотного впливу особистості на соціальний світ.

3) Соціологію цікавить участь людини — особистості — у змінах і розвитку соціальних відносин; вона досліджує зв'язки особистості і суспільства, регуляцію і саморегуляцію соціальної поведінки.

Отже, специфіка соціологічного підходу у з'ясуванні того в людині, що безпосередньо пов'язане з *соціальним життям*, залученням до системи соціальних відносин, — тобто, не її біологічних чи психологічних особливостей, а суто соціальних характеристик.

У соціології важливим є розмежування термінів «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість»¹.

¹ Ядов В. А. Личность как предмет изучения // Социальная психология в трудах отечественных психологов. — СПб., 2000. — С. 70—75.

У буденній свідомості досить часто ототожнюються ці поняття. В соціології це не синоніми і достатньо чітко розрізняються.

Людина	Поняття, що відображає загальні риси, властиві людському роду (родове поняття) (Homo sapiens)
	Людина — частина природи (її біологічна характеристика)
	Людина — суб'єкт історії, (її соціальна характеристика)
	Термін, який вживають як родове поняття, котре вказує на приналежність до людського роду — вищої сходинки розвитку живої природи. Вказує на якісну відмінність людей від тварин, на людину — продукт природи, і необхідний для характеристики всезагальних, притаманних усім людям якостей і особливостей, що знаходить свій прояв у назві «Homo sapiens», або «людина розумна».

Відображає загальні риси, властиві людському роду.

Людина:

Індивід	Окрема, конкретна людина, одиничний представник роду людського, який втілює характерні ознаки цілого. Зазначається, що йдеться <i>не про все людство</i> взагалі і не про будь-яку людину в ньому.
Індивідуальність	Особливе і специфічне, неповторне, що відрізняє конкретну людину від інших, в т.ч. як успадковані, так і набуті якості, природні і соціальні, фізіологічні і психічні. Але у випадку вживання цього терміна соціологію цікавить <i>не власне неповторність, а її вплив на соціальні процеси та місце в них</i> людини.
Особистість	Усталена система соціально-значущих рис , яка характеризує індивіда як члена того чи іншого суспільства.

Особистість — усталений комплекс якостей і властивостей людей, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних **соціальних груп та спільнот**, до яких вона належить і у життєдіяльності яких бере участь.

Термін «особистість» застосовують для характеристики **соціального** в людині.

Предметом дослідження соціології особистості є людина соціальна.

Особистість	<p>Термін «особистість» використовують для характеристики соціального в людині. Якщо «людина» — це передусім продукт природи, то «особистість» — продукт суспільства. Але було б спрощено розглядати людину лише як продукт суспільного розвитку (<i>об'єкт</i>). В соціології, особливо сучасній, людина — особистість трактується переважно як <i>суб'єкт</i> суспільних процесів, тобто їх активний діяч і творець. Ця активна творча діяльність стає можливою завдяки оволодінню особистістю успадкованою від попередніх поколінь культурою. Водночас, як слушно зазначає відомий харківський соціолог О. Якуба, не можна відмовлятися від урахування біологічних особливостей людини, здатних впливати на формування соціальних властивостей індивіда.</p> <p>Особистість, на її думку, — <i>усталений комплекс якостей і властивостей людей, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп та спільнот, до яких вона належить і у життєдіяльні яких бере участь.</i></p>
--------------------	--

ВИХІДНІ ПРИНЦИПИ РОЗГЛЯДУ КАТЕГОРІЙ СОЦІОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Вихідні принципи розгляду категорій соціології особистості (Н. Черниш)	
1	<p>Кожен індивід є людиною, але не кожен — особистістю. Особистістю не народжуються — нею <i>стають</i>. Індивід, у даному випадку, є висхідним пунктом для розвитку в людині особистості, а особистість, своєю чергою, — це підсумок розвитку індивіда, найповніше уособлення всіх людських властивостей.</p>

¹Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. Випуск 1—6. — Л., 1996.

2	<p>Особистість є конкретним виразом <i>суті людини</i>, але й одночасно втіленням <i>соціально значущих рис</i> і властивостей <i>певного суспільства</i> та його <i>культури</i>.</p> <p>Немає людини і особистості «взагалі» — обидві вони чітко ідентифікуються з певним суспільством, конкретною спільнотою і нормами та цінностями культури.</p>
3	<p>Інтегрування особистості у суспільство здійснюється через її входження до різноманітних соціальних спільнот, прошарків та груп; саме вони є основним шляхом сполучення суспільства і людини протягом усього її життя.</p> <p>Особистостями стають у спільнотах, але і сама людина-особистість згодом утворює нові спільноти відповідно до власних інтересів та умов, що змінюються.</p>

У 1799 р. мисливці знайшли на півдні Франції в лісах Аверона дикого хлопчика 11—12 років. Він пересувався лише на чотирьох кінцівках, їв як тварина, кусав тих, хто до нього наближався. Мовою його були тільки нечленороздільні звуки. У дзеркалі він себе не пізнавав. Людиною, індивідом та індивідуальністю він був, а особистістю — ні. Соціальні якості він не набув. Такі люди називаються феральні¹.

Наші цінності, орієнтації, типи поведінки відрізняються в залежності від середовища, в якому відбувається становлення наше як особистості.

Основні проблеми соціології особистості:

- вивчення особистості як **елемента, творця і представника соціальних спільнот і соціальних інститутів**;
- аналіз особистості як **об'єкта соціальних відносин** (коли на перший план висувається вплив суспільства на особистість в процесі її формування, соціалізації, виховання тощо);
- розгляд особистості як **суб'єкта суспільних відносин** (включно з її соціальною діяльністю, активністю і творчістю в суспільному житті).

¹ Социология / Волков Ю. Г., Добренков В. И., Нечипуренко В. Н., Попов А. В. — М., 2000. — С. 113—149.

Основні питання соціології особистості

- що є визначальним для особистості: її біологічні чи соціальні характеристики?
- що найбільш адекватно визначає особистість: раціональні чи ірраціональні начала?
- що становить стрижень особистості: її індивідуальні неповторні особливості чи набір соціальних норм і цінностей суспільства?
- що найкраще репрезентує особистість: її свідомість чи її поведінка?

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ

Теорія ролей розглядає особистість як носія певних соціальних ролей (Дж. Мід, Г. Блумер, Р. Лінтон, Я. Морено, Т. Парсонс). Соціальне середовище визначається вирішальним фактором розвитку особистості. **Особистість розглядається як функція тих соціальних ролей, які вона виконує в суспільстві.**

■ Основними поняттями в межах рольових теорій особистості є **соціальний статус і соціальна роль.**

Рольова теорія особистості — соціологічна концепція, що базується на визнанні залежності соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних із їх розумінням соціального статусу конкретної особистості.

Соціальний статус (від лат. status — стан узагалі, стан справ тощо) — позиція людини в суспільстві, пов'язана з певними правами і обов'язками; становище індивіда і соціальної групи стосовно інших індивідів та груп, що визначається за соціально вагомими для цієї суспільної системи ознаками (освітніми, фаховими та ін.).

Соціальна роль — соціальна функція, модель поведінки, яку задає соціальна позиція особистості в системі суспільних або міжособистісних взаємин. Згідно з Н. Смелзером, соціальна роль — поведінка, яка очікується від людини, що займає певний статус.

Соціальний статус особистості — це її позиція в соціальній системі, пов'язана з приналежністю до певної соціальної групи чи спільноти, аналізом її соціальних ролей та якістю і мірою їх виконання.

Соціальний статус охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: *професію, кваліфікацію, характер реально виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, політичний вплив, партійну і профспілкову приналежність, ділові стосунки, національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки*, — тобто все те, що **Р. Мертон** називає «**статусним набором**».

Статусний ряд — послідовність соціальних статусів, що зустрічається досить часто, має сталий характер (наприклад, студент-медик, практикант, стажер, що незалежно практикує, лікар).

Соціальний статус дає відповідь на запитання: «*Хто я?*»

Коли ми говорили про соціальну структуру суспільства, то одним із її визначень була *сукупність незаповнених соціальних статусів*.

Соціальний статус — це сукупність прав і обов'язків, соціальних очікувань, форм і обсягів матеріальної й моральної винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується на основі закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, суспільної думки й т.п.¹

Розрізняють **реальний** статус і статус **на папері**.

Статус на папері — це сукупність прав і обов'язків, що існують у формальних нормативних актах, але не виконуються в реальному громадському житті.

Реальний статус — це сукупність прав і обов'язків, які проявляються у вигляді реальних повторюваних практик.

СОЦІАЛЬНІ СТАТУСИ	
ПРИВЛАСНЕНІ (одержані незалежно від суб'єкта)	ДОСЯГНУТІ (надбані власними зусиллями індивіда)
раса, стать, вік, національність	сімейне становище, партійна заангажованість, входження до певної громадської організації, профспілки тощо

¹ *Ильин В.* Социальное неравенство. — М., 2000.

Із розвитком суспільства **досягнуті** статуси починають переважати над **привласненими**. Людина активно формує соціальну роль, яку отримує від соціального середовища.

Розрізняють:

❖ **суб'єктивний** (самовідчуття статусу, індивідуальне відчуття престижу) і

❖ **об'єктивний** статус (ззовні обумовлена статусна позиція, соціально-правове становище індивіда).

Окрім того, серед соціальних статусів розрізняють **основний (інтегральний) соціальний статус**. Дуже часто він обумовлений посадою особистості, інколи — расовою приналежністю.

Розрізняють **формальний** та **неформальний** соціальні статуси.

Формальний визначається певними закріпленими соціальними засадами, неформальний — ні. Водночас існують статуси, які поєднують ці два аспекти.

Статус — характеристика місця в соціальному просторі, що впливає певною мірою на поведінку особистості, що займає відповідну соціальну позицію. Соціальна роль — це реальна поведінка в межах, запропонованих статусом, це статус у дії. Це варіанти поведінки, доступні індивідові в певній позиції.

Особистість вільна у своїй поведінці, але в межах статусної позиції. Вона сама обирає варіанти поведінки (стиль життя), що допускаються статусною позицією, але не вільна у виборі способу життя доти, доки не змінить статусну позицію.

Статусна позиція задає правила гри, але гравець імпровізує в межах нав'язаних йому правил. Індивіди, граючи запропоновані їм соціальними інститутами ролі, відтворюють ці інститути, що забезпечує, своєю чергою, відтворення соціальних спільнот, розташованих в ієрархічному порядку².

Теорія соціальних статусів і соціальних ролей аналізує поведінку індивіда у суспільстві, вбачаючи визначальними у ній саме соціальні статуси певної особистості.

Соціальна роль є невід'ємним елементом соціального статусу. Статус — це статика, а роль — динаміка. Залучаючись до соціальних груп, особистість засвоює очікування рольової поведінки, вивчає способи її виконання. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. У взаємодії з іншими людьми особистість виступає в тій або іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і суспільних норм.

Ральф Лінтон та Джордж Герберт Мід одночасно в 1930 р. ввели в соціологічний обіг поняття соціальна роль — «соціальне замов-

¹Тернер Б. Статус // Ильин В. Социальное неравенство. — М., 2000.

²Ильин В. Социальное неравенство. — М., 2000.

лення», тобто приписана функція. Соціальна роль — типові аспекти поведінки. Кожна людина вносить індивідуальні риси — «особистісне забарвлення».

Виконання соціальної ролі залежить від знань та вмінь перебування в соціальній ролі, значущості соціальних груп та бажання відповідати очікуванням, тобто важливим є ефект міжособистісної взаємодії, зокрема рівень ідентифікації з соціальною групою.

Різномісність особистості визначається багатством «соціального репертуару» — розмаїттям соціальних груп, у яких проходило її соціальне життя.

Соціальні ролі в рольовій теорії розглядаються в трьох аспектах²:

1) у **соціологічному** — як система рольових очікувань (експектації), тобто задана суспільством модель поведінки, що має велике значення для формування особистості та оволодіння нею соціальними ролями;

2) у **соціально-психологічному** — як виконання ролі й реалізація міжособистісної взаємодії;

3) у **психологічному** — як внутрішня або уявлення особистості про роль, що не завжди реалізується в рольовій поведінці, але певним чином на неї впливає.

Рольовий механізм особистості — взаємозв'язок цих трьох аспектів. Провідним елементом в ньому є соціальні рольові очікування (експектації), що визначають поведінку.

Одне з найважливіших понять теорії ролей — «**прийняття ролі іншого**», розуміння рольової поведінки партнера по взаємодії. При цьому людина приводить свої експектації щодо партнера відповідно до його соціальних ролей. Це підґрунтя інтеракції та набуття людиною соціальних рис, усвідомлення значущості та відповідальності за власні дії та вчинки. Саме через поняття соціальної ролі більшість соціологів вважали за можливе з'ясувати механізми входження особистості у соціальне життя.

Соціальна роль — це очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом.

Конкретний статус пов'язаний не з однією роллю, а із цілим набором. Сукупність рольових відносин, у яких бере участь індивід у

¹Лукашевич М. П. Социология воспитания: Лекции. — К., 1996.

²Горностай П. П. Теория ролей // <http://www.psylib.kiev.ua>

силу того, що він займає певний статус — **«рольовий набір»** (за визначенням Р. Мертона).

Наприклад, статус студента-медика припускає роль не тільки студента у стосунках із викладачем, але й цілий набір інших ролей у стосунках з іншими студентами, медсестрами, соціальними, медичними працівниками, техніками й т.д.¹

Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей належить **Т. Парсонсу**. На його думку, кожна роль можна описати п'ятьма основними характеристиками:

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ ЗА Т. ПАРСОНСОМ		
1	Емоційність	одна роль вимагає емоційної стриманості, інша — цілковитої розкутості
2	Спосіб одержання	одні притаманні особистості органічно, інші виборюються
3	Масштаб	одні ролі сформульовані і суворо обмежені, а інші нечіткі й розмиті
4	Міра формалізації	дія згідно з жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія
5	Характер і скерування мотивів	орієнтовані на особистий прибуток або на загальне благо

Згадуючи вже розглянуте нами поняття *маргінальності*, можна зазначити, що маргіналом є людина, соціальний статус якої не відповідає соціальній ролі: людина не виправдовує очікувань щодо неї у новому соціальному статусі.

У структурі соціальної ролі розрізняють такі аспекти:

1. **суб'єктивно-сприймаюча роль**: суб'єктивна уява про те, як людина має себе поводити у взаємодії з іншими особами відповідно до їх соціальних статусів;
2. **уявляюча роль**: уявлення оточуючого середовища про ту модель, яку повинна демонструвати особистість відповідно до власного соціального статусу; це система певних очікувань соціальних груп стосовно рольової поведінки особистості із відповідним соціальним статусом;
3. **граюча роль**: реально втілена у конкретних вчинках поведінка певної особистості, що володіє певним статусом.

¹Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. — К., 1999.

Міжособистісні та внутрішні конфлікти особистості

Внутрішньоособистісний конфлікт може виникнути внаслідок недооцінювання власних сил, коли граюча роль не відповідає суб'єктивно-сприймаючій — тобто коли реальна поведінка людини не відповідає її власній суб'єктивній моделі поведінки. Міжособистісний конфлікт — результат невідповідності граючої та уявляючої ролі, тобто реальної поведінки особистості та очікувань соціального середовища.

Внаслідок виконання людиною декількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості; його наслідком, зазвичай, є стрес. Соціологія покликана виявляти передконфліктні ситуації або підґрунтя для їх появи та пропонувати конкретні шляхи гармонізації соціальних ролей.

Для характеристики взаємодії у **малій соціальній групі** розрізняють такі соціальні ролі: лідера; підлеглого; ініціатора; стратега; тактика; критика; підбурювача.

Важливим аспектом дослідження соціальних ролей є науковий аналіз **рольової ідентичності** — форми соціальної ідентичності, зумовленої соціальними ролями. Ідентичність — базується на відчутті тотожності самому собі, пов'язана з образом «Я», з усвідомленням власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних та психологічних рис. Особистість створює систему ідентичностей, які актуалізуються в різних ситуаціях, що відповідають різним соціальним ролям.

«Американський соціолог Ч. Гордон, який розглядає рольову ідентичність як важливий складник Я-концепції особистості, **розрізняє п'ять її видів**:

- 1) *статеву* ідентичність, ґрунтовану на гендерній ідентифікації людини як чоловіка або жінки;
- 2) *етнічну* ідентичність, тобто ідентифікацію людини як члена расової, релігійної, національної спільноти або мовної групи, субкультури чи іншої соціальної структури;
- 3) ідентичності *членства*, базованої на зв'язку між людиною й організаційним життям суспільства завдяки всім формам групового членства (формального чи неофіційного);
- 4) *політичну* ідентичність, що походить від типових паттернів ставлення людини до конкуренції, влади і прийняття рішення;
- 5) *професійну* ідентичність, тобто систему рольових ідентичностей щодо роботи, як у домашньому господарстві, так і за його межами¹.

¹ Горноста́й П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. — К., 2004. — С. 132—156.

Тісно пов'язані з ідентичністю і визначають гендерні особливості особистості **фемінність** і **маскуліність** — системи властивостей, що традиційно вважаються чоловічими чи жіночими.

Характерними маскулінними рисами вважаються: інтелект, раціональність, незалежність, активність, сила (як фізична, так і психологічна, чи сила характеру), авторитарність, агресивність, стриманість в емоційних проявах, схильність до ризику, здатність до досягнень. Якостями, що є типово *фемінними, вважаються*: емоційність, м'якість, слабкість, турботливість, практичність, консервативність, інтуїтивність, реалістичність, комунікативність, емпатійність.

Суспільні стереотипи визначають, що для чоловіка бажаною і нормативною є виражена маскулінність, а для сучасної жінки — надмірна фемінність не визнається такою бажаною та нормативною, як маскулінність — для чоловіка¹.

В сучасному суспільстві спостерігається тенденція певної фімінізації чоловічої поведінки та маскулізації — жіночої. Можливі випадки одночасного високого розвитку в особистості маскулінних та фемінних ознак — **андрогінність** (поняття введено К. Юнгом). Андроґінність в психології не пов'язана з порушенням статевого розвитку. Вона передбачає високий адаптивний потенціал індивіда, масштабність та гнучкість гендерно-рольової поведінки. Досить часто такі люди талановиті.

Структура особистості

Американський соціолог **А. Маслоу** — творець ієрархічної теорії потреб, розглядає структуру особистості залежно від її потреб. Він класифікує потреби, поділивши їх на **базові** (або постійні) та **похідні** (або змінювані). Базові потреби розташовуються згідно з принципом ієрархії у висхідному порядку від нижчих, переважно матеріальних, до вищих, переважно духовних²:

• фізіологічні і сексуальні потреби (у відтворенні людей, в їжі, диханні, рухові, одязі, житлі, відпочинку);
• екзистенціальні (від лат. — існування; це потреби у безпеці свого існування, впевненості у завтрашньому дні, стабільності суспільства, гарантованості праці);
• соціальні (у приналежності до колективу, групи чи спільноти, у спілкуванні, турботі про інших та увазі до себе, в участі у спільній трудовій діяльності);
• престижні (у повазі з боку інших, їх визнанні та високій оцінці своїх якостей, у службовому зростанні і високому статусі у суспільстві);
• духовні (у самовираженні через творчість).

¹Горностаї П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. — К., 2004. — С. 132—156.

²Маслоу А. Г. Мотивація и личность. — СПб., 1999. — С. 77—106.

Перші дві групи потреб Маслоу вважає **первинними і вродженими**, три інші — **набутими**. При цьому діє тенденція піднесення потреб, заміни первинних набутими людиною.

К. Платонов на основі взаємодії біологічного та соціального, уродженого й набутого, процесуального та змістовного, запропонував ієрархічну структуру особистості.

Він розрізняє чотири підструктури особистості:

1) соціально обумовлену й переважно змістовну **підсистему спрямованості особистості** (переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси й бажання);

2) соціально-біологічні за сутністю й біологічно вроджені процесуальні якості **досвіду** (звички, уміння, навички й знання);

3) **форми відображення дійсності**, що виступають як особливості психічних процесів людини (воля, почуття, сприйняття, мислення, відчуття, емоції й пам'ять);

4) **біопсихічні властивості** (конституціональні, статеві та вікові, темперамент)¹.

Відповідно до теорії «дзеркального «Я»», особистість складається із **трьох елементів**:

1) уявлення про те, як нас сприймають інші люди;

2) уявлення про те, як вони реагують на нашу поведінку;

3) уявлення про те, як ми реагуємо на сприйняту нами реакцію інших людей.

Дж. Мід характеризує особистість як «Я», що складається із двох частин:

➤ «**Я — сам**» (реакція особистості на вплив інших людей і суспільства загалом) і

➤ «**Я — мене**» (усвідомлення людиною себе з погляду інших значимих для неї людей).

Соціальна структура особистості виступає у двох аспектах: з одного боку, в об'єктивному плані (як система статусів і ролей), а, з іншого, у суб'єктивному плані (як система диспозицій і рольових очікувань).

«Зовнішня» співвіднесеність особистості виражається в системі соціальних статусів (як об'єктивної позиції в суспільстві) і моделей рольової поведінки (як динамічного боку статусів), а її «внутрішня» співвіднесеність — сукупністю диспозицій (як суб'єктивно осмислених позицій) і рольових очікувань (як динамічного боку диспозицій)².

¹ *Резник Ю. М.* Человек и общество (опыт комплексного изучения) // Личность. Культура. Общество. — 2000. — Т. 2. — Вып. 3, 4.

² Там само.

Способи структурування особистості		Рівні структурної організації особистості	
		«Об'єктивний» рівень	«Суб'єктивний» рівень
«Статика»	Елементи діяльності	Соціальні орієнтації й уявлення	
		Потреби Інтереси Цінності	Мотиви Цілі Ціннісні орієнтації
	Елементи соціальних відносин	Соціальні позиції	
		«Об'єктивні» позиції (статуси)	«Суб'єктивні» позиції (диспозиції)
«Динаміка»	Елементи діяльності	Одиничні соціальні дії	
	Елементи соціальних відносин	Соціальні ролі	
		Способи рольової поведінки (моделі)	Рольові очікування й установки

Соціальна типологія особистості

Однією з найважливіших проблем соціологічного аналізу є проблема *соціальної типології* особистості. Розрізняють такі типи особистості:

- **ідеальний** (в якому знаходить вияв вимога соціального ідеалу того чи іншого суспільства);
- **нормативний** (тобто сукупність властивостей особистості, формування яких об'єктивно необхідне для розвитку певного суспільства);
- **реально існуючий**, або, за висловом **В. Ядова**, **модальний** (тобто переважаючий тип особистості на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, який може суттєво відрізнитися від нормативного і, тим більше, ідеального типу).

Р. Дарендорф розрізняє чотири типи особистості:

- **людина-працююча** (особистість, що створює суспільнокорисні блага, наприклад, селянин, воїн, політик та ін.);

- **людина-споживач** (особистість, сформована масовим споживанням);
- **людина-універсальна** (особистість, здатна займатися різними видами діяльності);
- **людина-тоталітарна** (особистість, що залежить від тоталітарної держави).

СОЦІАЛІЗАЦІЯ. ВИДИ. ЕТАПИ. АГЕНТИ

Поняття «**соціалізація**» (від латинського *socialis* — **суспільний**) виникає в американській та французькій соціології в кінці XIX ст. (Ф. Гіддінгс, Г. Тард).

Вагомий внесок у розробку теорії соціалізації здійснив Т. Парсонс. Вчений розумів **соціалізацію** як процес інтеграції індивіда в соціальну систему шляхом інтернаціоналізації загальноприйнятих норм, «вбирання» в себе загальних цінностей.

Соціалізація забезпечує потребу індивіда слідувати загальнозначущим нормам і стандартам поведінки.¹ Вплив соціального середовища на становлення особистості становить суть проблеми **соціалізації**.

Соціалізація	способи формування умінь і соціальних настанов індивідів, які відповідають їхнім соціальним ролям
	полягає у сходженні людини від індивідуального до соціального
	процес входження в суспільство
	процес становлення особистості , навчання і засвоєння індивідом цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних певному суспільству, соціальній спільноті та групі
	процес засвоєння та подальшого розвитку індивідом соціально-культурного досвіду

Основні **сфери соціалізації** — сім'я, групи ровесників, інститути виховання і освіти тощо.

¹ Лукашевич М. П. Социология воспитания: Лекции. — К., 1996.

Фактори соціалізації

Соціалізація полягає у сходженні людини від індивідуального до соціального під прямим чи опосередкованим впливом таких *факторів* соціального середовища, як:

Фактори соціального середовища

- сукупність **ролей і соціальних статусів**, що суспільство пропонує людині;
- **соціальні спільноти**, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретного статусу;
- **система соціальних цінностей і норм**, які домінують у суспільстві і наслідуються молодшими поколіннями від старших;
- **соціальні інститути**, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей та сприяють їх передавню і засвоєнню;
- **загальна ситуація в країні**, яка може коливатися від жорстко запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда; перша ситуація зазвичай характерна для тоталітарних режимів, друга — для суспільств у перехідні епохи їх розвитку.

Виокремлюють також соціально-психологічні фактори соціалізації:

1. **Соціальні**, що відбивають соціально-культурний аспект (набір ролей і статусів, пропонованих суспільством людині, сукупність соціальних інститутів, у межах яких вона може формувати свої соціальні якості й т.п.);

2. **Індивідуально-особистісні**, значною мірою обумовлені етапом життєвого шляху людини (вибірковість особистості в освоєнні зразків поведінки, діяльності, прояві гендерних особливостей, трансльованих конкретним суспільством)¹.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, індивід стає особистістю. Соціальні якості особистості зумовлені соціальним середовищем, культурою, соціально-економічними умовами, в яких відбувається соціалізація.

¹ Солодовникова И. В. Социализация личности в зрелом возрасте: Опыт интерпретации // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С.32 — 39.

У цьому процесі задіяне все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, вихователі і вчителі, колеги по роботі і знайомі, засоби масової інформації тощо. Соціалізація — одноразовий чи короткотривалий акт, вона здійснюється протягом усього життя людини: від дитинства до старості включно. Умови життя людини, а значить і вона сама, постійно змінюються, вимагаючи набуття нових соціальних статусів та реалізації відповідних соціальних ролей. Особливо в процесі радикальних змін у суспільстві відбуваються докорінні зміни в статусному наборі особистості.

Механізми соціалізації

Дослідження соціалізації передбачає розгляд її механізмів. Одним із перших психологічні механізми соціалізації аналізував **З. Фрейд**, який розрізняв: механізми **підтвердження** — **виключення**, **імітації**, **заборони**, **заміщення (підстановки)**, **ідентифікації**.

Дж. Мід механізми соціалізації розкривав через сприйняття ролей. **Прийняття ролі** — це процес присвоєння ролі в іншій, незвичній ситуації взаємодії, а **виконання ролі** — фактичні дії або акти рольової поведінки. Усвідомлення «узагальненого іншого» відбувається через процеси прийняття й виконання ролі. В соціалізації ці процеси доповнюються **навчання ролям**¹.

*Механізми соціалізації*²

За напрямком впливів факторів, що соціалізують:

— **інтеріоризація** — засвоєння, долучення до загальнолюдського досвіду, внаслідок чого цей досвід стає надбанням особистості, здійснює вплив на становлення особистості. Формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості. Результатом інтеріоризації стає індивідуальність особистості.

— **екстериоризація** — об'єктивація внутрішнього світу людини в її практичній діяльності та спілкуванні.

За мірою цілеспрямованості:

— **стихійні** впливи на особистість соціального середовища, що мають іноді різноспрямований характер;

— **цілеспрямовані** впливи в умовах соціальних інститутів освіти та виховання в інтересах особистості й суспільства.

¹ Резник Ю. М. Человек и общество (опыт комплексного изучения) // Личность. Культура. Общество. — 2000. — Т. 2. — Вып. 3, 4.

² Солодовникова И. В. Социализация личности в зрелом возрасте: опыт интерпретации // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С. 32—39.

За позитивністю механізми соціалізації поділяються на (Н. Смельзер на основі підходу З. Фрейда):

— **позитивні** — ті, що формують бажані якості особистості: **імітація** (усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати певну модель поведінки; **ідентифікація** (спосіб засвоєння дитини поведінки батьків та інших значущих дорослих, соціальних установок, цінностей і норм як своїх власних);

— **негативні** — ті, що перешкоджають появі у дитини соціально небажаних форм поведінки: **почуття сорому** (зазвичай, асоціюється з відчуттям, що вас викрили і зганьбили), й **почуття провини**, (коли мова йде про покарання самого себе, пов'язується з внутрішніми переживаннями і муками совісті, незалежно від інших людей).

Механізми соціалізації за Т. Парсонсом

Згідно з Парсонсом, індивід «вбирає» у себе суспільні цінності в процесі спілкування зі «значущими іншими», а соціалізація здійснюється за допомогою трьох **основних механізмів**:

а) *пізнавальних механізмів* (наслідування (імітація) і психічна ідентифікація);

б) *захисних психічних механізмів*, за допомогою яких приймаються рішення в тих випадках, коли між потребами особистості виникають конфлікти;

в) *механізмів пристосування*, які тісно пов'язані із захисними механізмами.

Додаткові механізми соціалізації:

а) *підкріплення-загасання* (засновані на принципі задоволення-страждання, який реалізується у вигляді застосування винагород та покарань);

б) *гальмування*, що вподібнюється механізму витиснення;

в) *субституція* (заміщення), різновидами якої є перенос (трансфер) і переміщення.

Особистість, згідно з Парсонсом, завдяки навчанню завжди перебуває в стані змін, однак функціонування механізмів адаптації й захисту, які контролюють ці зміни, забезпечують особистості стан рівноваги¹.

¹Краткий обзор теорий социализации с 30-х по 70 годы // <http://www.ethnopsychology.narod.ru/socialization>

У процесі соціалізації застосовують такі форми навчання¹:

- *через закріплення* (застосовуючи систему покарань та стимулів, закріплюючи необхідні вміння, навички, способи поведінки);
- *через спостереження* («значущий інший» як зразок);
- *через взаємодію* (передусім через рольові ігри).

Під час навчання формується «друга натура»: за визначенням французького вченого П'єр Бурд'є — **габітус**.

Габітус — сукупність культурної спадщини, глибоко засвоєна індивідом, яка спрямовує поведінку особистості навіть без участі свідомості.

Саме завдяки габітусу ми поводимо себе так, як того очікує від нас соціальне середовище, і отримуємо від цього задоволення.

Габітус — внутрішній соціальний порядок, спосіб існування, що є невід'ємним від індивіда.

Розрізняють три типи габітусу

• ***Культурний, або національний*** — характеризує колективну національну свідомість, визначає культурні відмінності між народами. (*Бернард Шоу «Пігмаліон» вчений — лінгвіст, перетворює свою вульгарну квіткарку (Елізу Дуєтл) на леді, навчивши її манерам, мови*).

• ***Класовий*** — характеризує класові відмінності: у кожного класу свій соціальний капітал, «джентльменський набір». Сучасні молоді люди — представники вищого класу повинні мати престижну вищу освіту, займатися дорогими видами спорту, відпочивати на престижних курортах.

Об'єктивована форма культурного капіталу, що відрізняє представників різних класових позицій, — це дипломи, тривалість навчання в найкращих університетах, нагороди...

Інтерналізована форма культурного капіталу — це те, що назавжди залишається з особистістю, характеризуючи її як члена певного соціального прошарку, класу: рівень розвитку інтелектуальних здібностей, знання, тип мислення, словарний запас, манера говорити, естетичний смак, стиль спілкування та манера поведінки.

• ***Гендерний габітус відповідає гендерним ролям***.

¹ Волков Ю. Г. Социология: лекции и задачи. — М., 2003. — С. 56—75.

Агенти соціалізації — конкретні особи, відповідальні за навчання культурним нормам, засвоєння соціальних ролей.

Інститути соціалізації — установи, які впливають на процес соціалізації та спрямовують його.

Р. Кнут'є та А. Рено розрізняють чотири ієрархічні структури, які здійснюють соціалізацію, нашаровуючи свій вплив на особистість¹:

1. **мікросистема** — у функціонуванні якої індивід бере безпосередню участь (сім'я, школа, друзі);

2. **мезосистема** — відносини між елементами мікросистеми;

3. **екосистема** — складається з інститутів, які безпосередньо не стосуються індивіда, однак, беруть участь у соціалізації (наприклад, професійне оточення батьків, їх взаємовідносини із керівництвом та підлеглими досить часто суттєво впливають на формування у дитини уявлень про оточуюче соціальне середовище);

4. **макросистема** — культурне середовище, тобто соціальні цінності, норми ідеології, які не лише прямо нав'язуються дитині, а опосередковано впливають на функціонування перших трьох структур. Це ідеологічні установки суспільства загалом, дитячі та юнацькі організації ідеологічного характеру.

Стадії соціалізації

П. Бергер і Т. Лукман розрізняють два етапи соціалізації — первинний і вторинний.

Первинна соціалізації відбувається в дитинстві. Цей процес має виражене емоційне забарвлення. Під час первинної соціалізації не виникає проблем з ідентифікацією, тому що немає вибору «значущих інших». Первинна соціалізація закінчується, коли в дитини формується поняття «узагальненого іншого».

Вторинна соціалізація — входження людини в нові сектори суспільства, у якому живе. Вона може сама обирати об'єкт для ідентифікації, цей вибір більш раціональний².

На думку соціологів, соціалізація ніколи не буває повною і ніколи не завершується.

¹ Волков Ю. Г. Социология: Лекции и задачи. — М., 2003. — С. 56—75.

² Солодовникова И. В. Социализация личности в зрелом возрасте: опыт интерпретации // Социс. — 2006. — № 2. — С. 32—39.

Первинна соціалізація — (сфера міжособистісних відносин) превалює в першій половині життя. **Агенти соціалізації** — безпосереднє близьке оточення людини: сім'я, родичі, однолітки, учителі.

Вторинна соціалізація — (сфера соціальних відносин). Превалює в другій половині життя. **Агенти соціалізації** — всі, що знаходяться за близьким оточенням людини: адміністрація, ВНЗ, ЗМІ, політичні партії...

Г. Андреева розрізняють три *етапи соціалізації*: дотрудовий, трудовий та післятрудоий.

СТАДІЇ ТА ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ¹

Стадія соціалізації	Інститути соціалізації
ДОТРУДОВА Рання — від народження до вступу дитини до школи. Стадія навчання , що поєднує весь період юнацтва в широкому розумінні цього терміна.	Батьківська сім'я, дитячі дошкільні установи. Школа, навчально-професійні установи; вищі навчальні заклади.
ТРУДОВА — охоплює весь період трудової діяльності людини.	Трудовий колектив, організація, власна сім'я.
ПІСЛЯТРУДОВА — пенсійний вік.	Громадські організації, сім'я дітей.

Найбільш дослідженою є дотрудова стадія соціалізації. Найменш розробленою — післятрудова.

Визначено, що індивіди у віці від 60 до 74 років — це люди похилого віку, від 75 до 90 — старі, а після 90 — довгожителі.³ Згідно з міжнародними критеріями (наприклад, ООН) населення країни вважається старим, якщо частка людей віком 65 років та старше перевищує 7 %, якщо в структурі суспільства 10—12 % громадян

¹ Солодовникова І. В. Соціалізація личности в зелом возрастe: опыт интерпретации // Социс. — 2006. — № 2. — С. 32—39.

² ВНЗ як інститут соціалізації, належить не тільки до дотрудової стадії, а, рідше, займає проміжне положення між стадією навчання й трудовою.

³ Ануфрієва Р. Соціальне становище осіб похилого віку // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. — К., 2004. — 705 с.

похилого віку — це демографічна старість суспільства. Для України цей показник — 12,5 %.

Процес постаріння населення в Україні накладається на формування в суспільстві нових ціннісних орієнтацій та настанов. У осіб похилого віку знижується рівень соціально-психологічної адаптації. В період трансформаційних перетворень адаптація осіб похилого віку ускладнюється ще й особистісними проблемами: необхідністю розуміння представників нових молодих когорт, «узагальнених інших», які в цьому випадку виступають як суспільство загалом. З іншого боку, і суспільство повинно враховувати, «притосовуватися» до того, що значну його частину становлять люди похилого віку, що вікова структура має вигляд «сивого суспільства». Це проблема і західних суспільств із розвинутою ринковою економікою.

Результати моніторингу Інституту соціології НАН України свідчать, що більшість людей похилого віку відчують значний дискомфорт, негативні соціально-психологічні риси. Їм властиві матеріальні проблеми. Вони висловлюють незадоволеність умовами життя, своїм становищем у суспільстві загалом. Українське суспільство характеризується:

- масовим зuboженням більшої частини населення, особливо людей пенсійного віку;
- руйнуванням традиційних життєвих цінностей і стереотипів поведінки, кризою менталітету;
- суб'єктивною неготовністю людей до ринкових відносин;
- соціальною незахищеністю та безпорадністю населення перед суспільними змінами¹.

Стадії соціалізації

Соціалізація охоплює весь життєвий цикл людини, від самого народження. Проте окремі соціологи розглядають соціалізацію як процес, притаманний певним життєвим періодам.

Зокрема, **Жан Піаже** розрізняє періоди когнітивного розвитку особистості:

- 1) *від народження до 2 років* — **сенсомоторна** стадія розвитку дитини (формується здатність зберігати в пам'яті образи предметів);
- 2) *від 2 до 7 років* — **передопераціональна** стадія (навчання розуміти символи та їх значення);
- 3) *від 7 до 11 років* — стадія **конкретних операцій** (вміння подумки здійснювати дії, які раніше могли виконувати лише руками — підрахунок...);

¹ *Ануфрієва Р.* Соціальне становище осіб похилого віку // Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. — К., 2004. — 705 с.

4) від 12 до 15 років — стадія **формальних операцій** (навчання логічному мисленню, осмислення майбутнього, розв'язання моральних проблем...).

Діти послідовно проходять ці стадії, але з різною швидкістю¹.

Е. Еріксон розрзняє вісім етапів в життєдіяльності людини, кожен з яких ставить перед особою виняткове завдання щодо формування певних психологічних характеристик. Криза, яка загрожує індивіду на кожному з етапів, може успішно розв'язатися чи ні. Суспільству та людині визначені рівнозначні ролі у формуванні особистості. Однак результати перших чотирьох періодів переважно детерміновані соціальним середовищем, а останніх чотирьох — внутрішніми, суб'єктивними факторами.

Етапи розвитку особистості за Еріком Еріксоном²

Етап розвитку	Психологічна криза	Домінуюча соціальна система	Позитивний результат
Немовля	Основи довіри на противагу недовірі	Сім'я	У дитини формується несвідоме почуття «базової довіри» до батьків, дорослих, зовнішнього світу
Раннє дитинство	Самостійність на противагу сорому, сумніву	Сім'я	У дитини формується почуття автономії й особистісної самоцінності, почуття самоконтролю, без збитку щодо самоповаги
Вік 4—5 років	Ініціатива на противагу почуттю провини	Сім'я	Дитина навчається визначати напрямок та ціль своїм діям
Вік з 6 років до першого статевого дозрівання	Працелюбність, старанність на противагу відчуттю підкорення, залежності	Сусіди, школа	Дитина набуває почуття впевненості у власних знаннях та вміннях

¹ Селзер Н. Социология. / Пер. с англ. — М., 1994. — С. 93—129.

² Социология / Волков Ю. Г., Добренчиков В. И., Нечипуренко В. Н., Попов А. В. — М., 2000. — С. 113—149.

Етап розвитку	Психологічна криза	Домінуюча соціальна система	Позитивний результат
Підлітковий період	Усвідомлення власної особистості на протигагу з плутаниною з соціальними ролями	Група однолітків та зовнішні групи	Індивід розвиває самоідентифікацію — чітке відчуття власного
Юність	Любов на протигагу самотності	Друзі та партнери по сексу	Індивід виробляє здатність прагнути до досягнення конкретної кар'єри та встановлювати дружні відносини та відносини кохання
Дорослий	Творчий потенціал на протигагу застою	Нова сім'я робота	Індивіда починають хвилювати проблеми за межами власної сім'ї: інші люди, майбутні покоління та суспільство загалом
Похилий вік	Цілісність на протигагу відчаю	Вихід на пенсію	Індивід набуває почуття задоволення прожитим життям

Соціалізація — процес, який здійснюється впродовж усього життя. І кожен її період пов'язаний із певними особливостями, які залежать як від цілей, які ставить перед собою людина, так і від агентів соціалізації, що активно впливають на людину.

Соціалізація особистості:

- єдність уніфікації та індивідуалізації
- **основні фактори, які обумовлюють процес соціалізації:** сім'я, відносини рівності, навчання, праця, ЗМІ, організації;
- **стадії соціалізації:** *дитинство, підліткова стадія, зрілість, старість (дотрудова, трудова, післятрудова).*

Сучасний процес соціалізації науковцями характеризується як амбівалентний. П. Бергер зазначає, що в умовах модернізації відбувається руйнування панування традиції й духу колективності, індивід стає більш самостійним, однак ця самостійність одночасно

сприймається і як звільнення, і як тягар... Соціалізація у «*відкрите закінчення*» (за визначенням П. Бергер та Б. Бергер) відрізняється від традиційної моделі тим, що вона не дає особистості готових моделей, сценаріїв життя, «а лише надає можливість «пошуків себе», пошуків, які будуть тривати протягом всього наступного життя. Як наслідок, системною якістю сучасного періоду стає «невизначеність і варіативність майбутнього»»¹.

Десоціалізація — процес руйнування або перебудови існуючої системи цінностей, відчуження від старих цінностей, соціальних норм, ролей та правил поведінки.

Ресоціалізація — наступний за десоціалізацією етап засвоєння нових цінностей, соціальних норм, ролей та правил поведінки.

У суспільствах перехідного типу доволі часто доводиться зустрічатись із явищем *ресоціалізації*. Цей термін означає ситуацію докорінної зміни соціального середовища і необхідність особистості пристосуватися до змінених соціальних обставин, нових норм і цінностей. Це надзвичайно болючий для людини процес, прикладами якого можуть бути цілковита зміна поглядів на суспільство та переоцінка свого минулого життя, руйнування основ старого світогляду і усвідомлення необхідності побудови нового світорозуміння, вимушений розрив із традиційними культурними цінностями і прагнення бути «сучасним», граючи інколи зовсім невідповідну своїм бажанням соціальну роль, і т.ін. Це радикальна зміна установок та моральних засад особистості.

Для суспільств перехідного типу характерні процеси десоціалізації та ресоціалізації: зростання цінності речей та знецінення ідей. Досить важливим є твердження, що особливості стратегічних орієнтацій зумовлює їх соціальна база. *Суб'єкти стратегії успіху* — середні верстви, науково-технічна інтелігенція, підприємці, керівники, політичні діячі. *Стратегію життєвого благополуччя* застосовують переважно маргінальні верстви та представники фізичної праці. Прибічники *стратегії самореалізації* — гуманітарна інтелігенція, діячі літератури й мистецтва, духівництво. Корисну інформацію для аналізу особистісних орієнтацій дають Є. Рєзнік та Ю. Рєзнік, визначаючи передумови вибору певного типу орієнта-

¹ Шманкевич Т. Ю. Затмение семьи: дискуссия во французской социологии // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — Том VIII. — № 3. — С. 157—173.

цій, умовно подаючи їх у вигляді загальних та часткових залежностей, які фіксуються емпіричним шляхом на індивідуальному та груповому рівні.

Наведемо лише загальні залежності: стратегії життєвого успіху і самореалізації більш привабливі, ніж стратегія добробуту в тому випадку, коли в суспільстві вищий рівень і якість життя; чим більшою постійністю і визначеністю характеризується соціальне середовище, тим більш стійкі стратегії й тим більш планомірно здійснюється їх формування; більш вірогідний вибір стратегії життєвого успіху, коли частіше спостерігається покращання соціокультурних умов життя і більшим визнанням користуються особиста ініціатива і досягнення; чим глибші й гостріші соціально-економічні протиріччя в суспільстві і чим сильніші кризові явища, тим більш можливим стає вибір стратегії життєвого добробуту; більш різноманітні горизонтальні зв'язки і процеси самоорганізації в суспільстві і менш жорстока регламентація дії людей створюють більше можливостей для вибору і формування стратегії самореалізації. Усвідомлюючи, що вибір, побудова життєвої стратегії реалізуються на основі рефлексивної позиції, яка полягає в усвідомленні раціональних і нерациональних засад особистісного життя, його причинної зумовленості, вчені підходять до з'ясування факторів зміни життєвих стратегій: зовнішні, наприклад, зменшення рівня матеріального забезпечення, втрата статусних позицій; та внутрішні — постійно зростаюче невдоволення самореалізацією, стан психологічного дискомфорту, пов'язаний з утратою ідеалів.

Дослідники розглядають різні **способи пристосування** до нових життєвих умов.

Сьогодні актуальним залишається вибір особистістю серед таких моделей життя:

- легітимна еміграція (виїзд на постійне місце проживання за кордон);
- закордонне заробітчанство (переважно нелегітимна, рабська праця без соціального захисту);
- тіньове та напівтіньове заробітчанство в країні, яке практично зводиться до безправного найму;
- напівжебрацьке виживання на легітимні виплати — зарплати, пенсії стипендії, соціальну допомогу тощо;
- підприємницька діяльність — із ускладненим веденням бізнесу, що визнається на світовому рівні і штовхає бізнесменів до незаконних практик¹. (Наприклад, за обтяжливостю для бізнесу наша податкова система посідає 177-ме місце із 178, щодо умов та мож-

¹ Сасенко Ю. Українське суспільство 2002 // <http://www.universum.org.ua>

ливості одержання ліцензії на ведення бізнесу — 174. На отримання ліцензії наш підприємець витрачає в середньому 429 днів)¹.

Українські вчені, розглядаючи складні процеси адаптації до кризових ситуацій (нових соціальних або екологічних умов життя), роблять висновок про наявність семи основних довгострокових стратегій: 1) дотримання традиційного способу життя, роду занять, ігноруючи нові умови та ситуації; 2) втеча у хворобу, домінування рентних (споживацьких) настанов; позиція жертви; 3) втеча від реального світу у фантастичний, наркотизація, алкоголізація; 4) спрямування та інтенсифікація діяльності щодо забезпечення матеріального добробуту або досягнення успіху та визнання; 5) організація співтовариств з метою матеріальної або духовної підтримки її членів; 6) самореалізація у творчості; 7) перехід до ведення натурального типу господарювання².

Сучасна суспільна криза зумовила нестабільність життєвого простору особистості. Характеристикою сьогодення стає десоціалізація — руйнування або перебудова існуючої системи цінностей, відхід від старих цінностей, соціальних ролей. За десоціалізацією йде докорінна зміна соціального середовища і необхідність особистості пристосуватися до нових соціальних обставин, виробити відповідні ціннісні орієнтири та норми — ресоціалізація. Ресоціалізація передбачає переоцінку свого соціального становища, формування «сучасних» преференцій.

Довготривалі нестабільні життєві умови вносять зміни в систему орієнтації особистості, які переважно передбачають нові акценти в ціннісних орієнтирах. Найвагомішими стають індивідуалістські, первинні, базові цінності людини.

Аномальні життєві ситуації — як позитивні, так і негативні стають підґрунтям для поповнення життєвого світу особистості знаннями, вміннями та навичками, а також для формування групового соціального досвіду подолання критичних ситуацій. До основних соціальних ресурсів подолання надзвичайних ситуацій належать як особистісний ресурс, так і ресурси соціального середовища: підтримка неформальних мереж людського спілкування та відповідних інстанцій. Передумовами є: по-перше, збереження міжособистісної мережі комунікації — позитивні взаємостосунки з близькими людьми; по-друге, належне функціонування системи ор-

¹ Сколотяний Ю. Що не звіт — у нас «незалік» // Дзеркало тижня. — 2007. — № 36(665).

² Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред. рада: В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (керівники авторського колективу) та ін. — К., 1997. — Ч. 1: Теорія і технологія життєтворчості. — С. 23.

ганізацій, що формує фаховий ресурс адаптації; по-третє, за умови сформованості відповідних уявлень у громадській свідомості щодо можливості отримати та ефективності допомоги від організаційно-фахової структури суспільства¹.

Сьогодні в українському суспільстві найбільший адаптивний ресурс люди, що потрапили в тяжкі життєві ситуації, одержали в найближчому оточенні, передусім від родини. Найчастіше підтримку з боку родини адаптанти одержували у випадку тяжкої хвороби (86 %)², рідше — коли відчували матеріальні проблеми (64 %), і найменше — у випадку психологічних проблем особистості (57 %).

Найактивніше організаційно-фаховим ресурсом користуються у випадку «втрат у здоров'ї» (24 % отримали допомогу від лікарів та медичних закладів, 10 % — від ритуальних служб). У вирішенні матеріальних проблем поклалися на фаховий ресурс 10 % із тих, хто пережив тяжкі матеріальні проблеми, а щодо психологічних — 8 % адаптантів.

У визначенні особистісних мотивацій працівників державних організацій превалює хабарництво чиновників — 35 % (загалом по вибірці). Особливо в такій мотивації впевнені ті, хто пережив різні скрути (39 %), психологічні проблеми (45 %).³

У сучасному українському суспільстві адаптивний організаційно-фаховий ресурс не сформований на належному рівні, проблематичний, значною мірою корумпований. Він не сприяє активному подоланню тяжких життєвих ситуацій. Нестабільні умови життєдіяльності стають одним з основних об'єктивних факторів зміни життєвих орієнтацій, спричиняють реформацію індивідуальних життєвих позицій. В періоди суспільних кризових явищ, надзвичайних ситуацій найбільшою мірою окреслюється детермінуючий вплив об'єктивної реальності, однак і в реакції на тяжкі життєві ситуації проявляється їх залежність від індивідуальних особливостей суб'єкта діяльності.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. — М., 2000.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995.

¹ Ходорівська Н. Ситуаційні негативи повсякдення та адаптивні ресурси людини // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 140—157.

² Опитування Інституту соціології НАН України, вибірка репрезентативної дорослому населенню України, 1800 осіб, 2004 р.

³ Ходорівська Н. Ситуаційні негативи повсякдення та адаптивні ресурси людини // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 140—157.

3. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
4. Горностай П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. — К., 2004. — С. 132—156.
5. Горностай П. П. Теория ролей // <http://www.psylib.kiev.ua>
6. Волков Ю. Г. Социология: лекции и задачи. — М., 2003. — С. 56—75.
7. Волков Ю. Г., Добреньков В. И., Нечипуренко В. Н., Попов А. В. Социология. — М., 2000. — С. 113—149.
8. Ильин В. Социальное неравенство. — М., 2000.
9. Кон И. С. Социология личности. — М., 1967.
10. Линтон Р. Статус и роль // Человек и общество: Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. — К., 1999.
11. Лукашевич М. П. Социология воспитания: лекции. — К., 1996.
12. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. — СПб., 1999.
13. Мертон Р. К. Статус и роль // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева. — К., 1999.
14. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. — К., 1999.
15. Резник Ю. М. Человек и общество (опыт комплексного изучения) // Личность. Культура. Общество. — 2000. — Т. 2. — Вып. 3,4.
16. Смельзер Н. Социология / Пер. с англ. — М., 1994.
17. Солодовникова И. В. Социализация личности в зрелом возрасте: Опыт интерпретации // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С. 32—39.
18. Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. Випуск 1—6. — Л., 1996.
19. Эриксон Э. Детство и общество. — СПб., 1996.
20. Ядов В. А. Личность как предмет изучения // Социальная психология в трудах отечественных психологов. — СПб., 2000. — С. 70—75.

СОЦІАЛЬНА ДЕВІАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

1. Сутність соціальної девіації.
 2. Типологія девіантної поведінки.
 3. Соціологічні теорії девіації.
 4. Соціальний контроль. Його види та функції.
-

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕВІАЦІЇ

У всі часи особистість перебуває під суспільним контролем, суспільство намагається примусити її демонструвати конформну поведінку. Відхилення від встановлених стандартів викликали осуд, покарання і загрожували дестабілізацією.

У перекладі з латинської «*девіація*» (*deviatio*) означає відхилення. Початковим для розуміння сутності девіантної поведінки є поняття «норма».

Соціальні норми — це засновані на цінностях правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють дії та вчинки людей, соціальних груп, зміцнюючи стабільність та єдність суспільства.

Норми втілюються в юридичних законах, моралі, етикеті. Вихід за ці норми розцінюється суспільством як девіантна поведінка. У більшості випадків вона засуджується суспільством: від осуду до кримінального покарання.

Девіація — це відхилення від прийнятих у суспільстві норм, починаючи від незначних і завершуючи найбільш суттєвими та серйозними, що загрожують життєдіяльності окремих груп, суспільству загалом.

Соціальні відхилення — це не випадкові факти, а процеси, що набули певного поширення в суспільстві.

Для того, щоб **індивідуальні** негативні відхилення набули якості **соціальних**, потрібні такі **умови**:

- ✓ однакова спрямованість таких відхилень у подібних груп людей в однакових умовах;
- ✓ близькість причин, які викликають ці відхилення;
- ✓ повторюваність, стійкість зазначених явищ¹.

Девіантність не слід розуміти як об'єктивну якість конкретної поведінки.

Це відносне оціночне поняття. Кожне суспільство виробляє свої уявлення про норми, а відповідно і про девіації. Більше того, соціальні норми відрізняються у різних класів та груп одного і того самого суспільства.

Девіація відносна щодо:

- а) історичної епохи;
- б) культури суспільства.

Відносність у науці прийнято називати *релятивізмом*.

П. Сорокін дійшов висновку, що за **змістом** вчинку не можна сказати, злочинний він чи ні. Навіть вбивство, зґвалтування, дітובивство, батьковбивство у багатьох народів не вважалися злочинами. Крадіжка часто розглядалася як благодіяння.

Не вирішує проблеми і «**небезпечність**» вчинків для суспільства. Дуже часто злочином вважалося те, що суспільству ніякої шкоди не завдавало. У деяких народів злочином вважалося, коли хтось наступав на тінь іншої людини. В Індії злочином вважалася купівля молока брамінном (представник вищої касты), за це він переводився до нижчої касты. Водночас вбивство людини тим самим брамінном могло бути непокараним. П. Сорокін визначає злочинні чи заборонені акти як такі, що суперечать «дозволено-належному» шаблону поведінки.

Наприклад, в межах індійської кастової системи для брахманів вважалися нормою релігійні медитації та інтелектуальні заняття,

¹ Соціологія. Матеріали до лекційного курсу / За ред. В. М. Пічі. — К., 1996. — С. 297—304.

фізична праця для них розглядалася як заняття нечисте з релігійної точки зору.

Закони Ману (Індія, II ст. до н.е.) визначали поведінку членів суспільства. Недотримання таких правил визначалося як девіація.

«31. Задля процвітання світу він (мається на увазі божественна суть Пуруші) створив із своїх вуст, рук, стегон та ступнів відповідно брахмана, кшатрія, вайшія і шудру.

88. Навчання, вивчення Вед, жертвопринесення для себе і жертвопринесення для інших, подання і отримання милостині він встановив для брахманів.

89. Охорону підданих, подання милостині, жертвопринесення, вивчення Вед і неохочість до мирських утіх він вказав для кшатрія.

90. Випасання тварин, а також подання милостині, жертвопринесення, вивчення Вед, торгівлю, лиття і землеробство — для вайшія.

91. Але тільки одне заняття Владика (Ману) вказав для шудри — смиренне служіння цим варнам.

96. Із живих істот найкращими вважаються одухотворені, серед одухотворених — розумні, серед розумних — люди, серед людей — брахмани»¹.

Критерії девіантності змінюються в часі, і навіть у межах однієї і тієї самої культури. Девіація — справа соціального визначення². Поняття девіації може мати сенс, коли соціальній ситуації притаманний консенсус у визначенні правил соціального життя. Стабільність такого консенсусу зумовлює чітке визначення «девіації» як того, що відхиляється, порушує визначені типові очікування щодо поведінки особистості. Коли таких типових очікувань немає, не можна бути девіантом³. Оцінка девіантності поведінки тісно пов'язана із тим, хто висуває про неї судження. Залежно від «суддів» поведінка може вважатися девіантною або ні. Щоб визначити відхилення, потрібно знати норми, мати їх.

¹ Кирилюк Ф. М. Історія політології. — К., 2002. — С. 48—57.

² Справа ведмедика Мухамеда. Британська вчителька Джилліан Гіббонс, яку засудили в Судані за те, що в дитячій грі зі школярами вона запропонувала назвати плюшевого ведмедика найулюбленішим іменем пророка — Мухамедом, повернулася в Англію. Вона не відбула 15 діб, на які «крамольну» вчительку прирік суворий мусульманський суд Судану, бо як повідомила БІ-БІ-СІ, за долю своєї громадянки заступилося МЗС Великої Британії. Напередодні в Судані пройшли мітинги релігійних фанатів, які протестували проти занадто м'якого, на їхню думку, покарання Гіббонс / Україна молода. — Серед. — 5 грудня 2007 року).

³ Личностно-ориентированная социология / Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. — М., 2004. — С. 305—325.

Інкони досить тяжко кваліфікувати той чи інший вчинок як девіацію: норми, стандарти в суспільстві рухливі, відносні, порізнному сприймаються різними групами. Швидкі соціальні зміни та ситуації, яким притаманна плюралістичність та невизначеність стандартів, ускладнює орієнтацію людей: їм важко визначити, що є нормою, а що — ні. Відбувається швидка зміна у визначенні ситуації, і те, що вчора було девіантним, уже таким не вважається; і навпаки — нормальна в минулому поведінка сприймається як відхилення¹.

Суспільство визначає, яку поведінку вважати девіацією. Деякі види поведінки повсюдно вважаються девіаціями, оскільки завдають суспільству реальної шкоди і характеризуються високою мірою соціальної небезпеки. Визнаються як девіантні у більшості суспільств в різні історичні часи: вбивство, садизм, кровозмішення (інцест), сексуальне насилля.

Суспільство захищається від такої поведінки, тому що вона здатна викликати глибоку соціальну дисфункцію.

Проблема девіації викликала інтерес у соціологів передусім з огляду на потребу з'ясувати два основні питання:

- Що вважати нормою та відхиленням?
- Чому люди поводять себе девіантно, навіть у випадку, коли їм відомо, що порушення норм жорстко карається?

ТИПОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Девіації поділяють на *індивідуальні та групові*.

Індивідуальне відхилення	окремий індивід відкидає норми своєї субкультури
Групове відхилення	розглядається як конформна поведінка члена девіантної групи щодо її субкультури

У реальному житті ці два типи відхилень найчастіше взаємно перетинаються.

¹ Личностно-ориентированная социология / Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. — М., 2004. — С. 305—325.

<p>Первинна девіація</p>	<p>Поведінка з відхиленням, яка загалом відповідає культурним нормам, прийнятим у суспільстві. Відхилення незначні і терпимі. Соціальним середовищем індивід не визначається як девіант і сам не вважає себе таким.</p> <p>Це відхилення сприймається як маленька витівка, ексцентричність чи помилка (незначна). Індивід продовжує жити колишнім життям, займати те саме місце в системі статусів і ролей, як і раніше взаємодіяти з членами групи. Девіанти залишаються первинними доти поки їх дії укладаються в межах соціально прийнятої ролі.</p>
<p>Вторинна девіація</p>	<p>Відхилення від існуючих у групі норм, яке соціально визначається як девіантне. Особа при цьому ідентифікується як девіант. Іноді у разі здійснення навіть єдиної дії (згвалтування, гомосексуалізм, вживання наркотиків і т.д.) або помилкового звинувачення, до індивіда приклеюється ярлик девіанта. Варто одержати ярлик девіанта, як одразу з'являється тенденція до переривання багатьох соціальних зв'язків із групою і навіть можлива ізоляція. Таким чином, вторинне відхилення може змінити все життя людини.</p>

Концепція первинного і вторинного відхилення вперше була сформульована і детально розроблена Ховардом Полом Беккером.

«...Соціальні групи створюють девіантність, створюючи правила, порушення яких становить відхилення, застосовуючи ці правила до окремих індивідів і наклеюючи на них ярлик аутсайдерів. Із цього погляду, девіантність — це не властивість дії індивіда, а радше наслідок застосування іншими індивідами правил і санкцій до «порушника». Девіант — це той, на кого вдалося наклеїти цей ярлик; девіантна (та, що відхиляється) поведінка — це поведінка, на яку люди наклеїли ярлик девіантної»¹.

На думку В. Добренькова та А. Кравченка, девіантна поведінка (в широкому значенні) має три більш конкретні форми порушення соціальних норм²:

- **власне девіантна, або девіантна у вузькому значенні слова**, тобто такі поведінкові відхилення (не значні), які не зумовлюють кримінального та адміністративного покарання;

¹ Беккер Г. Девиантность как следствие «наклеивания ярлыков» // Контексты современности — II: Хрестоматия. / Сост. и ред. С. А. Ерофеев. — К., 2001. — С. 144—146.

² Добреньков В. И., Кравченко А. И. Социология: в 3 т. — Т.3: Социальные институты и процессы. — М., 2000. — С. 448—449.

• **делінквентна поведінка** — протиправні вчинки, які не є у власному значенні слова злочином, вони **караються в адміністративному порядку**;

• **кримінальна, або злочинна поведінка** — поведінка, вчинки, які можна класифікувати як **злочин**.

На думку Я. Гілінського, поведінка з відхиленням може бути як зі знаком «мінус» (**негативна**), так і зі знаком «плюс» (**позитивна** — соціальна, наукова, технічна, художня творчість)¹.

Отже, поведінкою з відхиленням може бути і **творчість, особливо її видатні форми, їх назвали — інваріантними**.

По-перше, власне творчість є **запереченням** норми.

По-друге, творці принципово нового майже всі відрізняються **відхиленням** від прийнятих у суспільстві норм поведінки.

Таким чином, поняття девіації з введенням до нього і творчості й інших форм порушення стандартів призвело до того, що великий перелік явищ та маса людей характеризуються як відхилення від норми. І в цьому плані може бути **нормою за масштабом**, тому проблема девіації та девіантної поведінки є постійно незавершеною.

Види девіантної поведінки (С. Фролов):

Культурно схвалені девіації. <i>Позитивні</i> девіації — вчені, спортсмени, герої, політичні діячі. Такі відхилення пов'язані з поняттям звеличення, тобто піднесення над іншими, що і складає основу відхилення.	Умови виникнення позитивної девіації: (<i>необхідні якості і способи поведінки, які можуть призвести до соціально схвалюваних відхилень</i>).
	Надінтелектуальність (звеличення на основі інтелектуальності) можливе тільки в окремих, обмежених сферах людської діяльності. <i>Надінтелектуальність</i> не дуже популярна в народі, може навіть заважати при виконанні деяких ролей, оскільки ізолює особу від решти членів групи.
	Особливі здібності дозволяють проявляти унікальні якості у специфічних сферах діяльності. Звеличення спортсмена, актора, балерини, художника залежить від наявності особливих здібностей людини.
	Понад мотивація — інтенсивна мотивація часто служить компенсацією за незгоди або переживання, перенесені в дитинстві чи в юності. Так, існує думка, що Наполеон мав високу мотивацію до досягнення успіху і влади через самотність в дитинстві. Відчуття замкнутості, обурення або ворожості можуть знайти вихід в інтенсивних зусиллях, спрямованих на особисті досягнення.

¹ Социология в России / Под ред. В. А. Ядова. — М., 1998. — С. 595—601.

	<p>Особистісні якості. Їх наявність у індивіда є чинником, що сприяє піднесенню над рештою людей. Ці особистісні риси та властивості характеру найтіснішим чином пов'язані з певними видами діяльності. Сміливість і відвага відкривають солдату шлях до успіху, слави, але вони абсолютно не обов'язкові для художника чи поета. Товариськість, уміння заводити знайомства, твердість характеру потрібні політику і підприємцю, але майже ніяк не позначаються на кар'єрі письменника, художника або ученого.</p>
<p>Девіації, що викликають осуд (з боку панівної культури). Негативні девіації</p>	<p>Особливі умови (щасливий випадок) може сприяти прояву здібностей людини в певних видах діяльності (Чи став би Наполеон імператором, якби не Велика французька революція?)</p> <p>Великі досягнення — це не тільки яскраво виражений талант і бажання, але і їх прояв у визначеному місці і в певний час.</p> <p>Це соціальна патологія (злочинність, наркоманія тощо). Ці вияви відхилень — <i>дисфункціональні</i>, завдають шкоди суспільству і особистості.</p>

Класичними видами девіантної поведінки (негативної) визнані¹:

- пияцтво, алкоголізм;
 - наркоманія;
 - злочинність;
 - суїцид²;
 - проституція;
 - гомосексуалізм.
- Інколи до них додають:
- азартні ігри;
 - психічні розлади;
 - кримінальні злочини.

¹ Глинский Я. И., Афанасьев В. С. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения. — СПб, 1993.

² За рівнем самогубства розрізняють країни з *низьким рівнем самогубства* — 10 осіб на 100 тис. населення (Албанія, Армения, Греція, Італія, Єгипет). *Середній рівень* — 10—20 осіб на 100 тис. населення (Америка, Австралія). За рівнем самогубств Україна належить до країн з *високим і дуже високим рівнем* (понад 20 тис осіб на 100 тис. населення). Показник 2004 р. — 23,7, а 2000 р. — 29,8 (Латвія, Литва (понад 40)), Росія (39, а в деяких регіонах до 80 осіб на 100 тис. населення). (<http://www.Lossofsoul.com>)

Роберт Мертон розробив типологію поведінки залежно від ставлення особистості до цілей та засобів їх досягнення.

Види соціальної поведінки (за Р. Метроном) ¹	Цілі	Засоби
Конформізм (повне прийняття соціальних цілей суспільства та способів їх досягнення)	+	+
Інновація (прийняття соціальних цілей, але недотримання засобів)	+	-
Ритуалізм (соціальні цілі не усвідомлюються, але засоби їх досягнення — священні, непохитні)	-	+
Ретритизм (заперечення і цілей, і засобів (анархія, бродяжництво, наркоманія)	-	-
Бунт, заколот (активне неприйняття першого та другого (радикалізм, боротьба за свободу, політичний тероризм та ін.).	- +	- +

Р. Мертон зауважував, що суспільство і в інші часи проголошувало ідеалом багатство й добробут, проте *не декларувало рівних можливостей для усіх*. Сьогодні така можливість проголошується. В реальності досягнення усіма суспільного ідеалу не можливе, і це є підґрунтям для девіації.

1) Конформіст — лояльний член суспільства: приймає суспільно визнані культурні цілі та інституціональні засоби їх досягнення;

2) Новатор — досягає цілей, що схвалюються суспільством, не інституціональними засобами, у тому числі і незаконними;

3) Ритуаліст — особистість, що абсолютизує засоби та не визнає суспільно визнану ціль, задля яких здійснюється діяльність;

4) Ретритист (ізольований тип) — людина, яка відсторонюється як від культурних цілей, так і від інституціональних засобів;

5) Бунтар (заколотник) — особистість, що відступила від цілей і засобів, прийнятих у суспільстві, але натомість протиставила їм інші цінності й норми.

¹ Рывь Ю. И., Степанов В. Е. Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999. — С. 36.

У будь-якому суспільстві є поведінка, яка відхиляється від суспільних норм: прогресивна, що випереджує цей стан суспільства. В останньому випадку вона є засобом розвитку суспільства та девіацією.

Найбільше девіація виявляється в періоди радикальних суспільних змін, коли руйнуються старі норми, цінності, стереотипи і люди втрачають орієнтири. Завдання соціології — встановлювати загальні причини тих чи інших видів девіації, щоб допомогти суспільству відновити контроль за поведінкою, запобігти розпаду суспільства.

СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ДЕВІАЦІЇ

Загальноприйнятої точки зору на причини девіації немає. Є кілька *теоретичних підходів у поясненні цього феномена*.

Біологічний підхід. У ХІХ ст. велике значення у криміналістиці та соціології девіантної поведінки відіграла теорія італійського лікаря, вченого **Чезаре Ломброзо** (1835—1909). Він встановив зв'язок між кримінальною поведінкою і специфічними анатомо-фізіологічними ознаками злочинця. На основі антропологічних вимірювань засуджених він дійшов висновку щодо існування «природжених злочинців», які становлять до 40 % загальної кількості засуджених (інші — це випадкові злочинці). Їм властиві особливі фізичні риси: сплющений ніс, рідка борідка, низький лоб, великі щелепи, високі вилиці («катавістичні» риси особистості, повернення до більш ранньої стадії еволюції людини). Ця теорія була популярною на початку ХХ ст., але згодом її витіснили інші теорії (таблиці, складені Ломброзо, не підтвердилися подальшими дослідженнями).

Уільям Х. Шелдон (1940), відомий американський психолог і лікар, наголошував на важливості будови тіла. Він вважав, що у людей певна будова тіла означає наявність характерних особистісних рис:

- **ендоморфу** (людині з округлими формами) притаманні товариськість, вміння знаходити спільну мову з людьми, потурання своїм бажанням;
- **мезоморфу** (чие тіло відрізняється силою і стрункістю) виявляє схильність до неспокою, він активний і не занадто чутливий;
- **ектоморфу** (людина слабкої статури) характеризується здатністю і схильністю до самоаналізу, наділений підвищеною чутливістю, вразливістю.

Спираючись на дослідження поведінки двохсот юнаків у центрі реабілітації, Шелдон зробив висновок, що найбільш схильні до девіантної поведінки *мезоформи*, хоча вони не завжди стають злочинцями.

Власне соціологічні теорії девіції¹

Теорія аномії

Еміль Дюркгейм — основоположник соціологічного дослідження девіції. Він стверджував, що девіація має функціональне значення в суспільстві: сприяє усвідомленню меж того, що вважається поведінкою нормальною, допустимою. Девіації виконують роль факторів, що спричинюють людей підтвердити свою відданість моральному порядку суспільства.

Дюркгейму належить ідея аномії.

Аномія — суспільний стан, який характеризується розладом системи цінностей, обумовлений кризою всього суспільства, його соціальних інститутів, протиріччям між проголошеними цілями та неможливістю їх реалізації для більшості.

Американський соціолог Роберт Мертон Кінг застосував поняття аномії та соціальної солідарності до аналізу соціальної дійсності США. Для більшості американців, життєвий успіх, що передусім втілювався в матеріальних благах, перетворився на культурно схвалену ціль. Окремі фактори, наприклад, гарна освіта та робота з високою заробітною платою, одержали схвалення як суспільно визнані засоби досягнення успіху.

Декларувався рівний доступ до засобів досягнення матеріального успіху в житті. Однак бідним та представникам національних меншин часто досяжні лише більш низькі рівні освіти та обмежені матеріальні ресурси. Інтерналізація цілі щодо матеріального успіху та перешкоди в можливості її реалізації можуть зумовити девіантну (нонконформну) поведінку.

Отже, тоді, коли суспільство проголошує спільні символи успіху для всього суспільства, обмежуючи при цьому доступ значної частини людей до визнаних засобів їх досягнення, створюються умови для антисуспільної поведінки.

Теорія культурного перенесення

Французький соціолог **Габріель Гард** сформулював *теорію наслідування* для пояснення девіантної поведінки. Він переконався,

¹ Социология: Учебник / Волков Ю. Г., Добренков В. И., Нечипуренко В. Н., Попов А. В. — М., 2000. — С. 201—232.

що злочинці, як і добропорядні люди, імітують поведінку тих людей, з якими вони зустрічалися раніше, знали про них...але на відміну від законослухняних громадян, вони імітують поведінку злочинців.

В 1920—1930 рр. соціологи Чиказького університету, намагаючись пояснити високий рівень злочинності в окремих районах Чикаго, провели ряд досліджень, внаслідок чого з'ясували, що в окремих районах міста рівень злочинності залишався стабільним протягом ряду років, незважаючи на зміни в етнічному складі населення. Вчені дійшли висновку, що кримінальна поведінка може передаватися від покоління до покоління.

Едвін Г. Сазерленд розробив теорію диференційної асоціації, яка базується на ідеях інтеракціонізму та наголошує значення соціальної взаємодії в процесі формування поглядів та вчинків людей. Згідно з Сазерлендом, індивіди стають правопорушниками тією мірою, якою вони належать оточенню, що наслідуює девіантні цінності та установки, методи. Чим раніше розпочнуться контакти з криміногенним середовищем, чим інтенсивнішими та тривалішими вони будуть, тим вища вірогідність того, що такий індивід стане правопорушником. Однак тут відбувається не лише наслідування, а й навчання. Згідно з цим принципом, тюремне ув'язнення має досить негативні наслідки з огляду на контакти.

Теорія культурного перенесення. Показує, що соціально не схвалена поведінка викликається тими самими процесами соціалізації, що й соціальна схвалена. Соціолог Вальтер Б. Міллер провів дослідження чинників девіації в молодіжному середовищі представників нижчого класу. Він визначав поведінку молоді як адаптацію до культурних зразків, набутих такими молодими людьми в процесі їх соціалізації в гетто та в міському середовищі. Культура нижчих класів, на думку Міллера, приділяє велике значення ряду таких першочергових принципів, як порушення громадського спокою (заохочуються зіткнення з поліцейськими, керівництвом школи, соціальними працівниками та іншими представниками влади).

Азарт (пошук гострих відчуттів, гра з небезпекою).

Доля (віра в те, що більшість важливих подій у житті не підлягає контролю, світом править випадок та доля).

Нахабство (здатність перехитрити, обманути).

Автономія (прагнення звільнитися від зовнішнього контролю). Хоча ці принципи не обов'язково злочинні, але їх наслідування створює ситуації з високою вірогідністю використання протиправних моделей поведінки.

Теорія конфлікту

Згідно з марксистською теорією правлячий клас капіталістів експлуатує та грабує народ. При цьому йому вдається уникати покарання за свої злочини. Трудящі — жертви капіталістичного гноблення — у своїй боротьбі за виживання змушені вчиняти дії, які правлячий клас клеймить як злочин. Інші види девіації — алкоголізм, зловживання наркотичними засобами, проституція... — продукти моральної деградації, які базуються на гонитві за наживою та гнобленні бідняків, жінок, представників національних меншин. За **Річардом Квінні**, правова система США відображає інтереси та ідеологію правлячого класу. А якщо держава слугує інтересам правлячого капіталістичного класу, то й злочин є класово обумовлений політичний акт, закладений у структуру капіталістичної системи.

Теорія стигматизації

Стигматизація від грецького — клеймо. Едвін Леметр, Говард Беккер, Кай Еріксон стверджують:

✓ По-перше, жоден вчинок власне не є кримінальним за суттю. «Негатив» вчинку обумовлений не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють і реагують на нього. Відхилення завжди є предметом *соціального оцінювання*.

✓ По-друге, прибічники цієї теорії відхиляють популярну ідею, що людей можна поділити на тих, хто нормальний, та тих, хто має патологію. Вандалізм, невиконання домашнього завдання, поведінка фанатів на матчі... — первинна девіація — поведінка, яка порушує соціальні норми, але, зазвичай, залишається непоміченим з боку правоохоронних органів.

✓ По-третє. Чи будуть ці люди визнані як девіанти залежить від того, що вони роблять, а також від того, як реагують інші люди на їх поведінку. Тобто ця оцінка залежить від того, яким правилам слідує суспільство, в яких ситуаціях та стосовно яких людей. Особливе значення мають ті ярлики, якими наділяють індивіда.

✓ По-четверте, наклеювання ярликів призводить до певних наслідків для таких людей. Воно створює умови для *вторинної девіації* — *девіантної поведінки, викликаної у відповідь на санкції щодо індивіда*. Індивід отримує публічне визначення, яке підноситься до рангу стереотипу, та оголошується як правопорушник, насильник... ярлик сприяє закріпленню індивіда в статусі аутсайдера. Подібний головний статус придушує усі інші та відіграє роль пророцтва, що саме реалізується. Порушники починають сприймати свій статус як конкретний тип девіантності та формувати на його основі власне життя.

✓ По-п'яте, ті, хто отримав клеймо правопорушника, зазвичай з'ясовують, що звичайні громадяни засуджують їх та не бажають «мати з ними справу», від них можуть відвернутися друзі, рідні та іноді їх відправляють у психічні лікарні. Всезагальна ізоляція підштовхне індивідів до девіантних груп. Участь у девіантній субкультурі — спосіб подолати критичну ситуацію, знайти емоційну підтримку оточення, яке тебе розуміє. Своєю чергою, входження до девіантної групи сприяє закріпленню у індивіда уявлень про себе як про правопорушника, сприяє виробленню девіантного стилю життя, послаблює його зв'язок із законослухняними громадянами.

Джон Масіоніс характеризує соціальні основи девіантності¹

1. Девіантність розрізняється залежно від культурних норм (культурний релятивізм). Жоден вчинок, навіть вбивство, не є девіантними за своєю природою; вони стають такими лише стосовно норм, визначених у конкретних соціокультурних середовищах та ситуаціях. Смертна кара злочинця та позбавлення життя невинної людини оцінюються по-різному. «Куба і В'єтнам переслідують своїх громадян за «спілкування з іноземцями»; у Сінгапурі заборонена торгівля жувальною гумкою; в Ірані поліція може заарештувати жінку за користування косметикою; громадяни США ризикують арештом, якщо відвідають Лівію»².

2. Люди стають девіантними, коли стають такими в очах інших, тобто з моменту стигматизації, яка надалі може суттєво впливати на поведінку особистості та ставлення до неї оточуючих (навіть ретроспективне). Культурні норми порушуються переважно більшістю, але вторинна девіація визначається оцінкою соціального середовища вчинку, поведінки як поведінки з відхиленням.

3. Як встановлення, так і порушення правил передбачає наявність соціальної влади. Норми, закони та їх застосування відображають соціальну нерівність, зокрема в питаннях влади та доступу до неї.

Історичний, інтелектуальний та моральний розвиток суспільства сприяє зміні уявлень про норми та девіації (гомосексуалізм, наркоманія — як хвороба, відьми....)³.

¹ Масіоніс Дж. Соціологія. — СПб, 2004. — С. 259—300.

² Масіоніс Дж. Соціологія. — СПб, 2004. — С. 262.

³ Соціологія: учебник / Волков Ю. Г., Добренков В. И., Нечипуренко В. Н. Попов А. В. — М., 2000. — С. 193—232.

Девіантну поведінку не слід змішувати з варіаціями норм як соціально прийнятних стилів поведінки, які входять у зону припустимої поведінки. Наприклад, спосіб життя у зразкового сім'янина та легковажного одинака, який веде вільний спосіб життя, вкладається у соціальні норми сучасного суспільства. Однак людина, яка обрала своїм стилем сексуальне насилля, — переходить межу між нормою та девіацією.

Соціальні наслідки девіації негативні, особливо якщо вони поширені.

Уроки, які може взяти суспільство із існуючих девіацій:

Функції девіації:

◆ По-перше, виявлення девіацій та публічне оголошення їх такими сприяє укріпленню соціальної **конформності** — *готовності підкорятися соціальним нормам* (оголосити когось злочинцем).

◆ По-друге, засудження девіації дає суспільству змогу **чіткіше побачити, що визнається в якості норм**; (санкції показують, що така поведінка і в подальшому буде засуджуватися: ЗМІ — висвітлюють судові процеси).

◆ По-третє, колективно осуджуючи девіантів, група **укріплює власну згуртованість та єдність**, спрощується процес групової ідентифікації. Так пошук «ворогів народу» слугував засобом згуртування суспільства навколо керуючої «верхівки», яка може захистити.

◆ Виникнення та широке розповсюдження девіацій сигналізує про **неправильне функціонування соціальної системи** у суспільстві (злочинність — низький рівень життя) та свідчить про потребу соціальних змін.

(«Наприклад, Мартін Лютер Кінг-молодший та його прибічники прагнули, повернути увагу до недемократичного характеру сегрегаційних законів південних штатів США шляхом масової непокори цим законам; рух чорношкірих за громадянські права призвів до того, що ці закони були переглянуті») ¹.

Більше того, девіації (флуктуації, мутації) — необхідні механізми зміни й розвитку, а, отже, самого існування системи (соціальної, фізичної або біологічної). Без девіацій «нічого ніколи породити не могла б природа», як помітив ще Лукрецій ².

¹ Социология: учебник / Волков Ю. Г., Добренев В. И., Нечипуренко В. Н. Попов А. В. — М., 2000. — С. 193—232.

² Гилинский Я. И. Социальный контроль над девиантным поведением в современной России: теория, история, перспективы // Социальный контроль над девиантностью в современной России. — СПб., 1998. — С.4.

Дисфункції девіацій проявляються у тому, що вони вносять розлад у функціонування соціальних систем, порушують їх стабільність. Часто вони є небезпечними для соціального середовища — наприклад, злочинність, наркоманія. Інколи вони наносять шкоду людині, яка здійснює девіантну поведінку (девіація, спрямована проти себе: наркоманія, алкоголізм тощо).

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ. ЙОГО ВИДИ ТА ФУНКЦІЇ

Соціальний контроль — це засоби переконання, навіювання, приписів та заборон; система примусу (аж до застосування фізичного насилля); система способів виразу визнання, відзначення, нагород, завдяки яким поведінка підгруп та індивідів приводиться у відповідність прийнятним зразкам, цінностям¹.

Соціальний контроль — механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом установлення й підтримки нормативного порядку, усунення, нейтралізації або мінімізації девіантної поведінки².

Соціальні норми є обов'язковим елементом соціального контролю.

Соціальні норми — це приписи, вимоги, побажання та очікування відповідної суспільно ухвалені поведінки.

Соціальні норми — це деякі ідеальні зразки, шаблони, які вказують на те, що люди повинні говорити, думати, почувати і робити у конкретних ситуаціях³.

Суспільство регулює поведінку індивіда, проте воно передбачає ієрархію: за одну й ту саму дію здійснюється різне покарання до людей різних соціальних статусів. Цей принцип зберігався в усі часи й в усіх народах, тією чи іншою мірою.

¹ Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969.

² Гилинский Я. И. Социальный контроль над девиантным поведением в современной России: теория, история, перспективы // Социальный контроль над девиантностью в современной России. — СПб., 1998. — С. 4. Кравченко А. И. Социология: учебник. — М., 2003. — С. 220—235.

³ Фролов С. С. Социология: Учебник для вузов. — М., 1996. — С. 95—113.

Сергій Фролов зазначав **механізми здійснення соціального контролю**.

Механізми соціального контролю (С. Фролов)¹
✓ соціальний контроль через соціалізацію (через соціалізацію суспільство формує наші звички, бажання, полегшує прийняття рішень, створює бажання діяти так, як вимагає суспільство);
✓ соціальний контроль через груповий тиск (забезпечує мала соціальна група, в якій функціонує індивід); Наприклад, Хоторнські експерименти (кінець 1930-х рр.) визначали, що соціальні відносини у колективі більше впливають на продуктивність праці, аніж покращення технічних умов праці. Були визначені правила поведінки, які функціонують у виробничому колективі як у малій соціальній групі: Правила поведінки соціальної групи: 1. Тримайся зі «своїми». 2. Не говори керівництву того, що може зашкодити групі. 3. Не спілкуйся з керівництвом частіше, ніж зі «своїми». 4. Не виробляй продукції більше, ніж інші.
✓ соціальний контроль через примус (він передбачає, що напрацьовуються відповідні формальні засоби контролю й покарання).

Існують **три основні типи процесів соціального контролю**:

- ✓ процеси, які мотивують (стимулюють) індивідів до інтерналізації нормативних основ;
- ✓ процеси, які організують соціальний досвід індивідів;
- ✓ процеси, які застосовують різні формальні та неформальні соціальні санкції.

Механізм підтримки суспільного порядку — соціальний контроль, у т.ч. норми та санкції.

Норма — існуючі в певному суспільстві та прийняті індивідом правила, стандарти, зразки поведінки, які визначають, як він повинен вести себе в конкретній ситуації.

Норма — соціально схвалені інваріанти поведінки.

Норма — інтервал допустимих дій.

Норми бувають *формальні* та *неформальні*.

Соціальні норми поділяють на:

- 1) соціальні норми, що діють у малих (*первинних*) соціальних групах;

¹ Фролов С. С. Социология: Ученик для вузов. — М., 1996. — С. 95—113.

2) соціальні норми, що діють у великих (*вторинних*) соціальних групах чи у суспільстві загалом.

До соціальних норм, які діють у межах вторинних соціальних груп, належать:

- 1) закони;
- 2) етикет;
- 3) традиції;
- 4) звичаї.

Ці норми можна класифікувати залежно від міри жорсткості покарання. Одні з них передбачають м'яке покарання (несхвалення, усмішка, недобррозичливість), інші — жорстке покарання (позбавлення волі, матеріальна компенсація абощо).

Н. Смелзер аналізує **норми-очікування** та **норми-стандарти**¹

Норми-правила	Найважливіші норми суспільства. Їх порушення зазвичай спричиняє суворе покарання. Норми-правила поєднують закони, що забороняють такі вчинки, як убивство й викрадення людей. Передбачають обов'язкове їх дотримання; за їх порушення передбачається застосування санкцій до порушників.
Норми-очікування	Менш важливі. Їх порушення не призведе до суворого покарання, не завжди викликає навіть зауваження (наприклад, при застосуванні ложки замість виделки). Означають, що соціальне середовище очікує бажаної поведінки, проте за її недотримання немає жорсткого покарання.

Ян Щепанський розрізняв такі елементи соціального контролю: *звичаї, звички та система санкцій*².

Звичка — установлений спосіб поведінки в певних ситуаціях, що не зустрічає негативної реакції групи. Звички виникають на основі навичок, традицій, їх або поважають, або терплять. Порушення звички не викликає зазвичай негативних санкцій (звичка рано вставати, робити гімнастику). Звичка менш жорстко регламентується соціальним середовищем.

Звичай — установлений спосіб поведінки, з яким група пов'язує певні моральні оцінки й недотримання якого викликає негативні санкції. (Звичай вимагає допомагати безпомічному, поводитися стосовно високо статусних осіб відповідно до етикету...).

¹ Смелзер Н. Социология / Пер. с англ. — М., 1994. — С. 220—230.

² Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969. — С. 101—108.

Санкції — це покарання та заохочення, що сприяють дотриманню соціальних норм. Це розгалужена система винагород за виконання норм (тобто за конформізм), а також система покарань за відхилення від них.

Санкціями називають не тільки покарання, але і заохочення, що сприяють дотриманню соціальних норм. Поряд із цінностями вони відповідальні за те, чому люди прагнуть виконувати норми. Норми захищені з двох боків — з боку цінностей і з боку санкцій. Соціальні санкції — розгалужена система винагород за виконання норм, тобто за конформізм, за згоду з ними, і покарань за відхилення від них, тобто за девіантність.

Розрізняють 4 типи санкцій: позитивні і негативні, формальні і неформальні. Вони дають 4 типи сполучень, які можна представити у вигляді логічного квадрата.

Формальні позитивні санкції (Ф+)	публічне схвалення з боку офіційних організацій: урядові нагороди, державні премії і стипендії, наукові ступені та вчені звання, вручення почесних грамот, допуск до високих посад і почесних функцій тощо.
Неформальні позитивні санкції (Н+)	публічне схвалення, що не виходить від офіційних організацій: дружня похвала, компліменти, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, слава, пошана, посмішка тощо.
Формальні негативні санкції (Ф–)	покарання, передбачені юридичними законами, урядовими указами, адміністративними інструкціями, розпорядженнями: позбавлення волі, звільнення, штраф, конфіскація майна, страта, відлучення від церкви тощо.
Неформальні негативні санкції (Н–)	покарання, не передбачені офіційними інстанціями: осуд, зауваження, глузування, невітна кличка, зневага, відмова подати руку, наклеп, недоброчливість відкликання, скарга, фейлетон тощо.

Соціальний контроль можна поділити на зовнішній та внутрішній.

Зовнішній контроль досягається за допомогою соціальних інституцій чи груп, тих санкцій, які застосовують інші учасники взаємодії.

Пітер Бергер поділив **зовнішній контроль** на кілька систем, які впливають на нашу поведінку. За Бергером, ми перебуваємо у полі соціального контролю, що являє собою кілька концентричних кіл¹:

¹ Кравченко А. И. Социология: Учебник. — М., 2003. — С. 220—235.

Політико-юридична система	Державний апарат. Перед ним усі безсилі (стягнення податків, призив на військову службу, може відправити у в'язницю, навіть стратити).
Суспільна мораль, звичаї та звички	За моральністю індивіда стежать усі — поліція, батьки, родичі, друзі. Усі вони, кожен у межах своєї компетенції, застосовують інструменти соціального контролю. Аморальність індивіда карається звільненням з роботи, ексцентричність — утратою шансів знайти нове місце, невихованість — тим, що його не запросять у гості чи йому відмовлять у гостинності люди, що цінують гарні манери.
Професійна система	Професія і посада вирішують, що індивіду можна і що не можна у поза виробничій сфері: до яких добровільних об'єднань він може бути прийнятий, яким буде коло його знайомих, у якому районі він зможе дозволити собі купити будинок.
Неформальні вимоги	Суспільне середовище як самостійна система соціального контролю: поєднує далеких і близьких, незнайомих і знайомих людей, які висувають до людини свої вимоги, неписані закони, що охоплюють широке коло явищ (манеру вдягатися і говорити, естетичні смаки, політичні і релігійні переконання і навіть манера поведінки за столом).
Сім'я та приватне життя	Саме в цьому колі індивід встановлює найбільш важливі соціальні зв'язки. Несхвалення, втрата поваги чи презирство в колі близьких мають набагато більшу психологічну вагу, ніж такі санкції від чужих чи незнайомих людей. Внутрішню частину останнього кола, його <i>ядро</i> , складають <i>інтимні стосунки</i> чоловіка і дружини.

Внутрішнім контролем особистості є самоконтроль.

У тоталітарній системі цей різновид контролю розвинутий слабо і побудова демократичного суспільства видається мало можливою саме через відсутність самоконтролю, який мав би бути притаманний індивідам.

Функціоналісти¹ розглядають соціальний контроль як невід'ємну вимогу, без якої не може існувати суспільство. Відмова дотримуватися суспільних стандартів поведінки покличе за собою

¹ Соціологія: Учебник / Волков Ю. Г., Добренков В. И., Нечипуренко В. Н., Попов А. В. — М., 2000. — С. 193—232.

неправильне функціонування та розлад інституційних систем. Хаос — альтернатива суспільного порядку.

Конфліктологи стверджують, що соціальний контроль здійснюється в інтересах соціальних груп, які наділені владою за рахунок нехтування інтересами інших груп. Соціальний контроль — несправедливий: право на боці сильного.

Функції соціального контролю:

- ✓ охоронна;
- ✓ стабілізуюча.

Я. Гілінський¹ окреслює основні питання, які потребують свого з'ясування в сфері дослідження соціального контролю, актуалізують цю проблему в теоретичному аспекті:

- ◆ що таке «порядок», чи існують об'єктивні критерії його оцінки?
- ◆ «порядок» для кого? У чийх інтересах? З чийої позиції?
- ◆ чи можливо суспільство без «безладу»?
- ◆ як, якими засобами, якою ціною підтримується «порядок»?

Із першоджерел — Закони Хаммурапі (вавилонський цар, Шумери. 2 тис. р. до н.е.)²:

134. Якщо чоловіка буде полонено і в його домі відсутні засоби для харчування, то його дружина може увійти у дім іншого; ця жінка невинна.

135. Якщо чоловіка буде полонено і в його домі відсутні засоби для харчування і тому його дружина увійде в дім іншого і народить дітей, а потім її чоловік повернеться і досягне своєї громади, то ця жінка повинна вернутися до свого першого чоловіка; діти ідуть за своїми батьками.

150. Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, будинок або рухоме майно і видасть їй документ з печаткою, то після смерті чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого через суд; мати може віддати те, що буде після неї, своєму синові, якого любить; братові вона не повинна віддавати.

169. Якщо батько захоче вигнати свого сина і скаже суддям: «Я виганяю свого сина», то судді мають вивчити його справу, і якщо син не здійснив тяжкого гріха, достатнього для позбавлення його спадщини, то батько не може позбавити його спадщини.

195. Якщо син вдарить свого батька, то йому треба відрізати пальці.

¹ *Гилинский Я. И.* Социальный контроль над девиантным поведением в современной России: теория, история, перспективы // Социальный контроль над девиантностью в современной России. — СПб., 1998. — С. 4.

² *Кириллюк Ф. М.* История политологии. — К., 2002. — С. 48—57.

196. Якщо людина пошкодить око іншій, то треба пошкодити її око.

218. Якщо лікар зробить тяжкий надріз бронзовим ножем і спричинить цій людині смерть або зніме більмо людині бронзовим ножем і пошкодить око людини, то йому треба відрізати пальці.

229. Якщо будівельник збудує людині дім і зробить свою роботу неякісно, так, що дім завалиться і спричинить смерть господаря дому, то цього будівельника треба вбити.

230. Якщо він спричинить смерть сину господаря, то треба вбити сина цього будівельника.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля / Под. ред. Я. И. Гилинского. — М., 1992.
2. *Афанасьев В. С., Гилинский Я. И.* Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества — СПб., 1995.
3. *Белинский Я. И., Афанасьев А.* Социология девиантного поведения. — СПб., 1993.
4. Личностно-ориентированная социология / Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. — М., 2004.
5. *Білоус В. С.* Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
6. Социология: Учебник / Волков Ю. Г., Добренев В. И., Нечипоренко В. Н., Попов А. В. — М., 2000.
7. *Гилинский Я. И.* Социальный контроль над девиантным поведением в современной России: теория, история, перспективы // Социальный контроль над девиантностью в современной России. — СПб., 1998.
8. *Гилинский Я. И., Афанасьев В. С.* Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: Учеб. пособ. — СПб, 1993.
9. *Гіденс Е.* Соціологія. — К., 1999.
10. *Головаха Е. И., Панина Н. В.* Социальное безумие. — К., 1994.
11. *Дюркгейм Э.* Самоубийство. — М., 1994.
12. *Кларк Р.* Преступность в США. — М., 2002.
13. *Коэн А. К.* Отклоняющееся поведение и контроль за ним // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы / Пер. с англ. В. В. Воронина и Е. В. Зиньковского. — М., 1972. — С. 282—296.
14. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. — К., 1996.
15. *Плахов В. Д.* Социальные нормы и отклонения // Социологические исследования, 1995. — № 11.
16. *Рущенко І.* Кримінальний кодекс і соціальні інституції // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003 — № 4.
17. *Смелзер Н.* Социология. М., 1994.
18. Соціологія. Матеріали до лекційного курсу / За ред. В. М. Пічі. — К., 1996.
19. *Щепанский Я.* Элементарные понятия социологии. — М., 1969.

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, МЕТОДИ ЗБИРАННЯ ТА АНАЛІЗУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

1. *Соціологічне дослідження: види, етапи.*
 2. *Програма соціологічного дослідження, її структура та функції.*
 3. *Методи збирання та аналізу соціологічної інформації: опитування (анкетування та інтерв'ю); аналіз документів; спостереження; експеримент; соціометрія.*
-

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ВИДИ, ЕТАПИ

Розвиток емпіричних соціальних обслідувань

Емпіричні дослідження мають глибоке коріння, яке сягає в прадавні часи. Практичні потреби: облік худоби, заміри кількості зерна, об'ємів і площ, будівництва споруд викликали появу **математичних знань**¹.

Уже в 2000 р. до н.е. у Вавилоні та Стародавньому Єгипті застосовувалися математичні знання. У папірусі Рінда (2000 р. до н.е.), складеним єгипетським писцем Ахмесом, є задачі на визначення співвідношення між кількістю зерна та хліба, одержаного з нього.

За свідченням Геродота, скіфський цар Арінатас, для підрахунку своїх підданих, повелів кожному зі своїх підданих під ризиком смерті, принести по наконечнику стріли².

¹ Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К., 1993.

² Сикевич З. В. Социологическое исследование: Практическое руководство. — СПб., 2005. — С. 86—87.

Стародавні індійські трактати-дхармашасти, зокрема «Закони Ману» розповідають про організацію збору різноманітних даних, необхідних для політичної та економічної діяльності.

Згадка *про перший перепис* населення у стародавніх євреїв пов'язана з іменем Мойсея (XIII ст. до н.е.). Сучасна наука підтверджує факт перепису населення царем Давидом близько 973 р. до н.е.¹

Соціологічне дослідження — система послідовних методологічних, методичних та організаційних процедур, спрямованих на вирішення єдиної *мети*: одержати дані про явище або процес, що вивчається для вирішення конкретних теоретичних і соціальних проблем.

Особливість соціологічного дослідження:

- ❖ *в тому, що вивчення соціальних процесів здійснюється через аналіз людської діяльності (або її результатів);*
- ❖ *з гносеологічної точки зору (тобто з точки зору пізнавального процесу) — особливий тип суб'єктно-об'єктних відносин (людини до людини).*

Основні функції соціологічного дослідження:

Пізнавальна	відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;
Методологічна	забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;
Практична	полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами;

¹ Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). — К., 1993.

Інформаційна	сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їхніх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;
Управлінська	забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень.

Види соціологічного дослідження			
За масштабом	За головною метою	За частотою проведення	За завданнями (за глибиною кількісного аналізу)
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Міжнародні ✓ Загальнонаціональні ✓ Регіональні ✓ Галузеві ✓ Локальні 	<ul style="list-style-type: none"> • Фундаментальні (розробляють висновки про універсальні зв'язки і процеси безвідносно до емпіричного матеріалу, який використовуються). • Прикладні (результати використовуються на практиці, для вирішення вузького кола практичних проблем). 	<p>1. Разові (дають інформацію про стан об'єкта, кількісні та якісні характеристики в момент його вивчення, інформацію називають статичною).</p> <p>2. Повторювальні:</p> <p>2.1. Панельні (одні й ті самі люди через однакові інтервали в часі за умов здійснення певного заходу).</p> <p>2.2. Лонгitudні (дослідження протягом ряду років з урахуванням генези сукупності, що вивчається, певної стадії розвитку)</p> <p>2.3. Трендові (історичні та когортні).</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Розвідувальні (пілотажні, зондажні) (додають інформацію про об'єкт, уточнення гіпотез, завдань, визначаються межі сукупності, можливі труднощі, інструментарій). ❖ Описові (передбачають систематичний кількісно-якісний опис об'єкта, закінчуються класифікацією емпіричних даних, що належать до структури об'єкта). ❖ Аналітичні (експеримент — різновид) (мета — не лише класифікувати, описати об'єкт, а й розкрити причини, які викликають певне явище і обумовлюють його характер, тенденції, суперечності).

За витратами часу розрізняють

- ❖ довгострокові (терміни проведення — від 3 років і більше);
- ❖ середньострокові (від 6 місяців до 3 років);
- ❖ короткострокові (від 2 до 6 місяців);
- ❖ експрес-дослідження (від 1—2 тижнів до 1—2 місяців).

За типом відносин між замовником і виконавцем:

- ❖ держбюджетні;
- ❖ госпрозрахункові.

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статичі чи динаміці):

- ❖ **разове** «моментальний зріз»;
- ❖ **повторне: панельні** (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), **трендові** (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), **когортні** (досліджують специфічні соціальні сукупності — когорти — впродовж певного часу)).

Щодо об'єкта пізнання

- ❖ у сфері управління;
- ❖ промисловості;
- ❖ сільського господарства;
- ❖ науки;
- ❖ освіти;
- ❖ політики;
- ❖ культури;
- ❖ охорони здоров'я тощо.

ВИДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
(ЗА СИСТЕМОЮ ВИБОРУ ОДИНИЦЬ ОБ'ЄКТА)

Монографічні	спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який є представником цілого класу подібних об'єктів.
Суцільні	обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта.
Вибіркові	обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину. Мета — на підставі певної кількості обстежених одиниць об'єкта (кількість і характеристику їх визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів) скласти висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

ЕТАПИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	
1. Розробка програми та робочого плану	Визначення предмета та завдань дослідження, робочих гіпотез, методів, виконавців та терміні виконання.
2. Підготовка до збору інформації	Розробка документів програмованого збору інформації, пілотажне дослідження.
3. Збір інформації	Спостереження, вивчення документів, опитування, експеримент.
4. Обробка інформації	Перевірка, групування, обчислення відносних величин, побудова статистичних рядів, складання таблиць.
5. Оцінка результатів	Інтерпретація даних, формулювання висновків, оформлення звіту, розробка пропозицій.
6. Реалізація результатів дослідження	

ЕТАПИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (ЗА А. ЗДРАВМИСЛОВИМ)	
1.	Розробка програми
2.	Здійснення вибірки
3.	Розробка методики СД
4.	Збір інформації
5.	Аналіз матеріалу та його узагальнення

ЕТАПИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (НІМЕЦЬКІ ВЧЕНІ)	
1.	Підготовка
2.	Проведення
3.	Опрацювання та узагальнення емпіричних даних. Розробка рекомендацій

ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ, ЇЇ СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ

Програма соціологічного дослідження — науковий документ, який містить методологічні та процедурні основи дослідження соціального об'єкта.

Функції програми:

- ❖ **методологічна**
- ❖ **методична** (загальний логічний план дослідження, на основі якого здійснюється цикл: теорія-факт-теорія)
- ❖ **організаційна** — чіткий розподіл праці, контроль за ходом СД.

Структура програми соціологічного дослідження¹

Методологічний розділ (Що?, Для чого роботи?)	Процедурний (методичний) розділ (Як?)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Формулювання <i>проблеми</i>, визначення <i>об'єкта, предмета</i> дослідження. 2. Визначення <i>мети і завдань</i> дослідження. 3. <i>Інтерпретація</i> основних понять. 4. Попередній <i>системний аналіз об'єкта</i>. 5. Розробка робочих <i>гіпотез</i>. 	<ol style="list-style-type: none"> 6. <i>Стратегічний</i> (принциповий) план. 7. Обґрунтування <i>вибірки</i>. 8. <i>Методи і процедури збору та аналізу</i> первинних даних. 9. <i>Вид підсумкового документа</i> (аналітичний звіт, стаття, монографія...).

¹ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998. — С. 70—130.

Програма доповнюється *робочим планом*, в якому впорядковуюється етапи роботи, терміни здійснення, оцінюються необхідні ресурси.

Вимоги до програми:

- ❖ Необхідність
- ❖ Ясність і чіткість її структурних компонентів
- ❖ Логічна послідовність
- ❖ Гнучкість

Створення програми починається з визначення проблеми дослідження, визначення предмета і мети дослідження.

Соціальна проблема — суперечлива ситуація реального життя, що має масовий характер і стосується інтересів соціальних спільнот, груп.

— з *гносеологічної точки зору* (тобто з точки зору пізнавального процесу)

Знання про незнання, невідповідність або протиріччя між знаннями про потреби людей в результативних практичних або теоретичних діях та незнання шляхів засобів, методів, способів та прийомів реалізації цих необхідних дій.

— предметний бік

Явища і процеси, які викликають занепокоєння.

Слід розрізняти **реальні й надумані, міфічні**, соціальні проблеми; уникати дослідження вельми масштабних соціальних проблем. Це може призвести до ускладнення інструментарію, непередбачених матеріальних і часових витрат на проведення дослідження та зробить його громіздким і малоефективним; слід прагнути якомога точнішого, конкретнішого формулювання проблеми, що дасть змогу грамотно та оперативно провести соціологічне дослідження і розробити адекватні рекомендації.

Соціологія використовує різноманітні підходи до визначення типу соціальної проблеми, беручи за основу мету дослідження, носія проблеми, масштаби її поширення, час дії, глибину суперечності, що створює проблему.

ВИДИ ПРОБЛЕМ:	
❖ Відповідно до мети:	<ul style="list-style-type: none"> • Гносеологічні (логіко-пізнавальні) спричинені нестачею інформації про стан, тенденції функціонування соціального об'єкта. Тобто народження проблеми зумовлене недостатністю знання про певні процеси, явища соціального життя. (<i>Наукова проблема</i>). • Предметні — це суперечності, зумовлені зіткненням інтересів соціальних спільнот, інститутів, які дестабілізують їх життєдіяльність і стимулюють до активних дій. (<i>Соціальна проблема</i>).
❖ За носіями	<ul style="list-style-type: none"> • проблеми окремих соціальних груп • (соціально-демографічних, національних, професійних, політичних та інших); • проблеми соціальних інститутів; • конкретних виробничих підприємств, державних закладів та установ, закладів освіти, організацій.
❖ За масштабами поширення проблеми	<ul style="list-style-type: none"> • державні • регіональні • локальні
❖ За часом дії	<ul style="list-style-type: none"> • короткотривалі (незадоволеність слухачів певною формою навчання); • середньотривалі (проблема адаптації працівників до нових трудових відносин у зв'язку з переходом підприємства на госпрозрахунок); • довготривалі (протиріччя, які породжують девіації).
❖ За глибиною суперечностей:	<ul style="list-style-type: none"> • однопланові (стосуються одного аспекту соціального явища, процесу (вибори депутата, прийняття чи неприйняття рішення щодо зміни форми власності); • системні (характерні для багатьох елементів соціального явища, процесу; відображають дисбаланс всієї системи елементів цілісного явища або процесу. <i>Наприклад, зростання злочинності у зв'язку зі змінами структури девіантної поведінки, набуття масового характеру таких її видів, як наркоманія, рекет</i>); • функціональні (спричинені порушенням глибинних зв'язків (причинно-наслідкових) у механізмі функціонування соціального явища або процесу) (<i>зміни в політичних відносинах, функціонуванні політичних та соціальних інститутів у зв'язку з утворенням правової держави</i>).

Проблема дослідження завжди передбачає свого носія — певну спільноту чи групу, їхню діяльність.

Об’єкт соціологічного дослідження: певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб’єкти, процеси у їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

- ❖ Те, що містить соціальне протиріччя і породжує проблемну ситуацію.
- ❖ Те, на що спрямоване соціологічне дослідження.
- ❖ Об’єкт дослідження існує в соціальній реальності незалежно від дослідника.

Предмет соціологічного дослідження: найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору особливості, сторони об’єкта, які необхідно дослідити.

- ❖ Має штучне походження, оскільки формулюється дослідником відповідно до мети і завдань дослідження.

Один і той самий соціальний об’єкт може мати багато особливостей, якостей, боків, які відображають певну його характеристику. Тому вибір предмета дослідження передбачає чітку постановку проблеми, формулювання мети і завдань дослідження, системний аналіз його об’єкта.

Мета і завдання соціологічного дослідження

Мета соціологічного дослідження містить відповідь на питання, для чого воно проводиться, орієнтує дослідження на **підсумок**, визначає логіку і спрямованість завдань, упорядковує різноманітні дослідницькі процедури.

Відповідно до **мети** соціологічні дослідження поділяють на:

- **теоретико-пізнавальні** (спрямовані на глибше пізнання явища чи процесу, отримання нового, різнобічного знання, вирішення соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення);
- **прикладні** (націлені на практичне розв'язання чітко окреслених соціальних проблем — організаційних, управлінських, соціально-психологічних, пов'язаних з вирішенням конфліктних ситуацій тощо).

Оскільки мета дослідження — кінцевий його результат, що має узагальнений вигляд, для її досягнення треба розробити завдання — конкретні «кроки».

Завдання соціологічного дослідження — логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.

Завдання соціологічного дослідження поділяють на:

- ◆ **головні** (передбачають пошук відповідей на головне запитання, безпосередньо пов'язане з розв'язанням поставленої проблеми);
- ◆ **часткові** (виникають у процесі вирішення головних завдань, впливають із них і також спрямовані на розв'язання проблеми) і
- ◆ **додаткові** (можуть бути логічно не пов'язаними з метою дослідження, виникають за необхідності вирішення якихось додаткових питань, наприклад, методичних).

Теоретична та емпірична інтерпретація понять

З'ясовуючи сутність предмета соціологічного аналізу, дослідник використовує поняття, які є стрижневими у теоретичному опрацюванні соціальних явищ і процесів. При цьому важливе значення має чітке, однозначне розуміння і використання цих понять впродовж усього дослідження.

Теоретична інтерпретація — полягає в розкритті, поясненні, тлумаченні, фіксації змісту понять відповідно до концепції дослідження.

Емпірична інтерпретація — пошук емпіричних значень поняття у термінах, які пояснюють його зміст і важливі під час конкретного дослідження.

Операційне визначення (операціоналізація) — визначення поняття через фіксацію емпіричних ознак.

Головним завданням емпіричної інтерпретації є поступове зведення складних теоретичних понять, якими оперує соціологія і які найчастіше не сприймаються респондентами через свою складність, до простих емпіричних характеристик, які відображають сутність понять і можуть бути використані для збирання первинної соціологічної інформації.

Емпірична інтерпретація передбачає такі послідовні операції:

— аналіз наукової літератури, пошук теоретичних визначень поняття, яке належить інтерпретувати, з'ясування сутності, створення його цілісного образу;

— визначення якостей, характеристик поняття і систематизація найважливіших ознак досліджуваного цілісного образу;

— вибір прямих показників для кожної із визначених характеристик, що дає змогу їх зафіксувати і побудувати, так звані, індикатори (найпростіші показники), які можна використати потім в інструментарії соціологічного дослідження.

Наприклад, вивчаючи соціально-психологічний клімат у трудовому колективі, немає сенсу просити у респондента дати йому оцінку, оскільки, по-перше, цей термін не дуже часто вживається у повсякденному житті колективу, а, по-друге, робітники можуть не знати, як його оцінити. Доцільно в такому разі «розкласти» поняття «соціально-психологічний клімат» на складові, що визначають його сутність, але є менш складними. Цими складовими є стосунки між членами колективу, між керівником і членами колективу, конфлікти, ставлення працівників до своїх обов'язків, трудового середовища, найближчого оточення тощо. Остаточним результатом буде поява в анкеті питань, доступних для розуміння респондентів, що сприймаються однозначно і передбачають їх щирі відповіді: «Чи задоволені Ви стосунками з товаришами по роботі?», «Як часто у Вашому колективі бувають конфліктні ситуації?» тощо.

Ставлення до праці¹

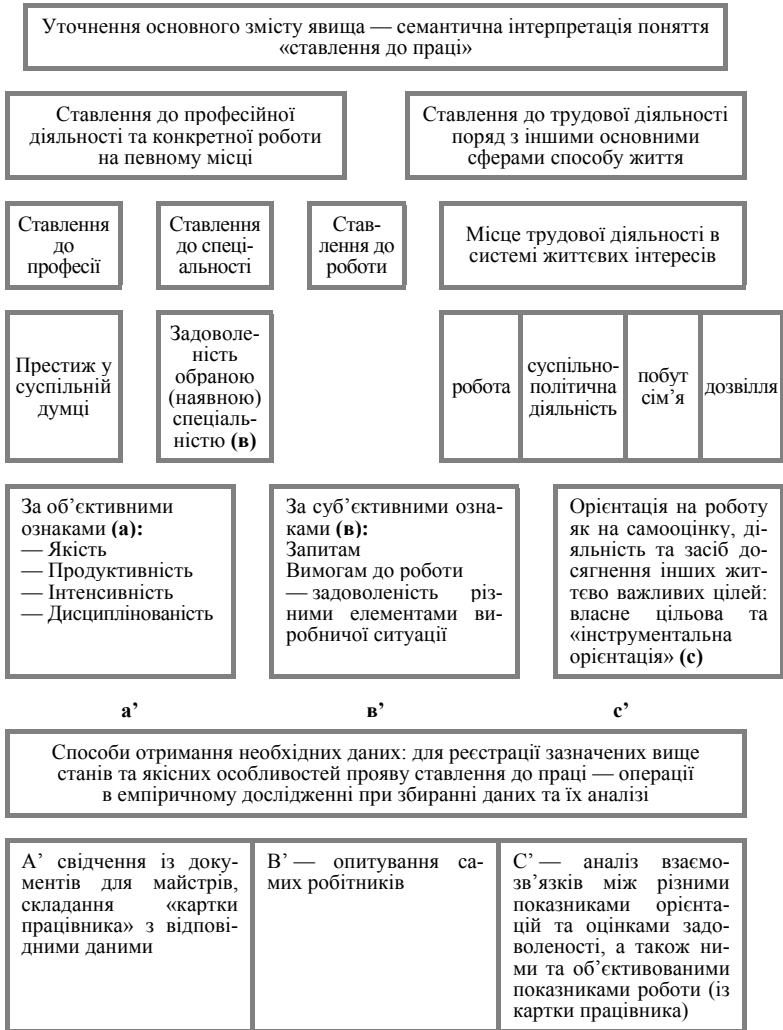

Рис. Порядок дій у процесі уточнення та інтерпретації поняття «ставлення до праці»

¹ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998. — С. 70—130.

Аналізуючи отриману інформацію, дослідник проводить зворотню соціологічну процедуру (послідовно аналізуючи значення індикаторів, він поступово повертається на рівень теоретичних понять і робить висновки щодо досліджуваної проблеми).

Системний аналіз об'єкта, основною метою якого є побудова гіпотетичної (концептуальної) моделі об'єкта з урахуванням комплексу його елементів, зовнішніх і внутрішніх зв'язків.

Встановлення сукупності чинників, які впливають на об'єкт і визначають напрямки і тенденції його функціонування та розвитку.

Такий аналіз об'єкта дослідження дає змогу:

- зафіксувати його складові, зовнішні та внутрішні зв'язки;
- описати механізм його функціонування і розвитку;
- встановити головні й другорядні чинники, що визначають цей механізм;
- конкретизувати проблемну ситуацію;
- з'ясувати предмет дослідження;
- визначити й проінтерпретувати основні поняття дослідження;
- розробити робочі гіпотези;
- виокремити категорії та одиниці аналізу.

Важливим у системному аналізі є встановлення сукупності чинників, які впливають на об'єкт і визначають напрямки і тенденції його функціонування та розвитку.

Тому дослідник повинен виокремити та описати якнайбільше цих чинників, встановити їх значення, зв'язок, силу і специфіку впливу.

Класифікація чинників, які впливають на об'єкт і визначають напрямки і тенденції його функціонування та розвитку:

- **загальні** (характерні для всього класу подібних об'єктів),
- **специфічні** (характерні для конкретного об'єкта),

- ❖ **зовнішні** (знаходяться у навколишньому середовищі),
- ❖ **внутрішні** (містяться у самому об'єкті),

- **функціональні** (визначають функціональні зв'язки елементів об'єкта),
- **структурні** (забезпечують спосіб зв'язку елементів об'єкта),
- **генетичні** (зумовлюють походження і послідовність станів об'єкта),

- ❖ **об'єктивні** (їх дія не залежить від функціонування об'єкта),
- ❖ **суб'єктивні** (залежать від функціонування об'єкта),

- **прямі** (результати їхнього впливу виявляються безпосередньо),
- **опосередковані** (результати їх впливу проявляються у взаємодії з іншими),

- ❖ **індивідуальні** (пов'язані з діяльністю окремих учасників),
- ❖ **колективні** (пов'язані з діяльністю соціальної спільноти, групи, колективу).

Гіпотеза в соціологічному дослідженні — обґрунтоване припущення:

- про структуру;
- про механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.

Види гіпотез	
За змістом:	<ul style="list-style-type: none"> ● описові (містять припущення про фактичний стан об'єкта, його функціонування); ● пояснюючі (орієнтовані на встановлення причин, чинників, що пояснюють механізми функціонування об'єкта); ● прогнозні (передбачають тенденції та напрямки функціонування і розвитку об'єкта).
За рівнем аналізу:	<ul style="list-style-type: none"> ◆ теоретичні (існують у формі теоретичних припущень); ◆ статистичні (формулюються як система показників й індексів статистики); ◆ емпіричні (постають як операційні поняття, індекси, показники).
З огляду на завдання дослідження:	<ul style="list-style-type: none"> ● основні; ● другорядні.
За послідовністю виникнення.	<ul style="list-style-type: none"> ◆ первинні (робочі гіпотези, висунуті під час розробки програми дослідження); ◆ вторинні (висунуті замість первинних, якщо ті не підтверджуються під час дослідження).

Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки у процесі попереднього системного аналізу об'єкта. Під час соціологічного дослідження вона може бути підтвердженою або спростованою. Перевірка робочих гіпотез можлива тільки за умови, що всі поняття і терміни, за допомогою яких вона сформульована, будуть теоретично та емпірично інтерпретовані, визначені за допомогою індикаторів і знайдуть своє місце в соціологічному інструментарії.

Стратегічний (принциповий) план дослідження

Відповідно до мети і завдань дослідження, обізнаності щодо досліджуваного об'єкта виробляють **конкретну стратегію пошуку** — план соціологічного дослідження (пошуковий, описовий, експериментальний), який визначає послідовність, спрямованість операцій на досягнення поставленої мети.

Види стратегічного плану	
—	Пошуковий (формулятивний, розвідувальний) план.
—	Описовий (дескриптивний) план.
—	Експериментальний (аналітико-експериментальний) план.
—	Повторно-порівняльний план. ¹

Вибірка

Якщо об'єкт дослідження (носії інформації) кількісно невеликий (не перевищує 300—500 одиниць), можна провести **суцільне обстеження**.

Але найчастіше об'єкт дослідження — великі соціальні групи. Тому вдаються до вибіркового методу як альтернативи суцільному обстеженню.

Вибірковий метод — науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Використання методу вибірки передбачає опанування таких понять, як «генеральна сукупність», вибіркова сукупність», «одиниця відбору», «одиниця спостереження», «репрезентативність», «помилка репрезентативності» тощо.

Генеральна сукупність — обмежений територіально та у часі об'єкт дослідження.

Вибіркова сукупність — певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

¹ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998. — С. 70—130.

Вона нібито є мікромоделлю генеральної сукупності, її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками.

Отже, термін **вибірка** застосовується у двох основних значеннях:

- метод відбору об'єктів дослідження (*вибірковий метод*);
- сукупність об'єктів дослідження, з яких ми зчитуємо інформацію (*вибіркова сукупність*).

Одиниці відбору — елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом обирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Такими елементами є поселення, підприємства, різноманітні спільноти.

Одиниці спостереження — елементи вибіркової сукупності, які підлягають дослідженню.

Ними можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи.

Для побудови вибірки конкретного соціологічного дослідження потрібно:

- попередньо оцінити якість вибірки (визначити ймовірність і міру точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність);
- обрати тип вибірки, найбільш адекватний меті й завданням дослідження;
- визначити обсяг вибірки, який, з одного боку, повинен бути статистично значущим, а з іншого — економним, забезпечуючи оперативне отримання якісної інформації.

Визначення якості вибірки означає оцінку її на предмет репрезентативності щодо всього об'єкта дослідження.

Репрезентативність — здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність, тому вона завжди матиме певні відхилення від неї.

Помилка репрезентативності — відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Чим більше значення відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, тим нижча якість отриманих даних. Головне завдання на цьому етапі соціологічного дослідження — врахувати помилку репрезентативності під час інтерпретації та узагальнення результатів дослідження, проведеного із застосуванням вибіркового методу.

Значну роль у визначенні якості інформації, отриманої в результаті емпіричного дослідження, окрім репрезентативності, відіграють такі параметри, як надійність і валідність.

Надійність інформації — адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації.

Валідність (обґрунтованість) інформації — відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

Систематичні помилки — помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Вибірка — метод дослідження, коли із загальної (генеральної) сукупності однорідних одиниць відбирається певна її частина (вибірка сукупність); ця частина підпадає під обстеження.

ВИДИ ВИБІРОК ^{1, 2}

Ймовірнісна (випадкова чи стохастична)		Цілеспрямована (невипадкова)	
<i>Перебачає випадковий відбір одиниць аналізу, згідно з яким кожна одиниця генеральної сукупності має однакову можливість потрапити до вибіркової сукупності.</i>			
власне випадкова	вибір номерів на картках, рівномірно перемішаних	стихійна (перший зустрічний) ³	поштове опитування читачів журналу, відвідувачів магазину
механічна	вибір прізвищ із загального списку членів рівномірні інтервали	квотна	пропорційний відбір на основі статистики розподілу серед генеральної сукупності заданих комбінацій соціально-демографічних ознак респондентів — квот
гніздова (кластерна, серійна)	розділення генеральної сукупності на однорідні частини (серії, кластери) за певними ознаками. Наприклад, школи, виборчі округи.	метод основного масиву	опитування усіх присутніх (чи 60—70 % усієї сукупності), наприклад, при «зондажі» громадської думки
районована (стратифікаційна)	розділення генеральної сукупності на частини, групи, що відрізняються за ознакою, яка повинна впливати на досліджуване явище (приватні та державні підприємства — при оцінці ставлення до приватизації).	типова	цілеспрямовано обирається об'єкт, що має найбільш типові характеристики
комбінована чи <i>багатоцільова вибірка</i> — послідує різні види			

¹ Рись Ю. І., Степанов В. Е. Соціологія: Структурно-логіческіе схеми с коментаріями. — М., 1999. — С. 376.

² Паніна Н. В. Технологія соціологіческого исследования. — К., 1998. — С. 96—123.

³ Паніна Н. В. відносить стихійну вибірку до окремого вигляду (поряд із цілеспрямованою та ймовірнісною).

Первинна соціологічна інформація — дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

До них належать відповіді респондентів, нотатки спостерігача у картках спостереження, матеріали, здобуті шляхом аналізу документів, цифровий матеріал тощо.

МЕТОДИ ЗБИРАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ОПИТУВАННЯ (АНКЕТУВАННЯ ТА ІНТЕРВ'Ю); АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ; СПОСТЕРЕЖЕННЯ; ЕКСПЕРИМЕНТ; СОЦІОМЕТРІЯ

Метод — головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Метод — (від грецького *methodos*) — шлях до чогось.

Метод — шлях (оптимальний) для одержання нової соціальної інформації задля виконання поставленого завдання.

Метод — спосіб одержання вірогідних соціологічних знань, сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного та теоретичного пізнання соціальної реальності.

Опитування — метод безпосереднього або опосередкованого збирання первинної вербальної (тобто висловленої у словесній формі) інформації.

При цьому спілкування дослідника (*інтерв'юера*) з носієм інформації (*респондентом*) опосередковується заздалегідь опрацьованим методичним інструментарієм (*питальником*).

Питальник, лише коли він заповнений, стає *анкетой*.

Види опитувань:

➤ Роздаткове
➤ Поштове
➤ Пресове
— Пряме
— Опосередковане
➤ Індивідуальне
➤ Групове
— Анкетування
— Інтерв'ю

МЕТОД ОПИТУВАННЯ¹		
Переваги	Особливості застосування	Недоліки
<p>Можливість охоплення масової аудиторії. Дозволяє отримати первинну інформацію про мотиви, орієнтації, цінності об'єкта. Гнучкість методу, можливість корекції. Можливість повторних досліджень об'єкта.</p>	<p>Інформація відображає соціальну реальність безпосередньо, через думки людей. Можливість отримати різномічну інформацію про події та думки людей. Безпосередній контакт соціолога з об'єктом дослідження.</p>	<p>Високі вимоги до соціолога та процедури спостереження. Дорожнеча та висока трудомісткість масових анкетних опитувань та інтерв'ю. Можливість отримання перекрученої та неправдивої інформації Думки людей змінюються, тому важко оцінювати їх об'єктивність.</p>

АНКЕТА^{2,3}	
Вступна частина	
<p><i>Її мета — зацікавити, стимулювати респондента та полегшити йому відповіді на запитання анкети.</i></p> <p>Розпочинається зі звертання до респондента (Наприклад, <i>Шановний студенте!</i>). Пояснює: хто, з якою метою, проводить дослідження. Гарантує анонімність опитування, використання його результатів у наукових цілях. Наголошує на значущості особистої участі респондента у анкетуванні. Формулює правила заповнення анкети, порядок її повернення.</p>	
Основна частина анкети	
Блок 1.	<p><i>Вступні запитання.</i> Їх мета зацікавити респондента, поступово залучити до роботи. — Питання для отримання інформації про події, факти. — Тут не місце для складних запитань, а також для паспорттики.</p>
Блок 2.	<p><i>Основні питання.</i> — Питання для з'ясування оцінок соціальних явищ. — Питання для з'ясування мотивів вчинків, прогнозованої поведінки. — Гострі, престижні, інтимні, запитання для респондентів (в кінці блоку).</p>
Блок 3.	<p><i>Контрольні запитання</i> для уточнення інформації. — Прості, закриті запитання, що завершують тематику блоку. — Нескладні відкриті запитання. — Контрольні питання з тематики блоку 2.</p>
Паспорттика	
<p>Питання про соціально-демографічні дані респондента. Вік, стать, місце проживання, освіта, посада, сімейний стан тощо.</p>	
Заключна частина	
<p>Завершується обов'язково подякою респонденту за участь в анкетуванні.</p>	

¹ Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.

² Рысь Ю. И., Степанов В. Е. Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999. — С. 366—380.

³ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998.

Анкета будується за «правилом воронки»:

- спочатку прості, легкі запитання, щоб зацікавити респондента;
- далі — заглиблення й перехід до суті справи;
- на завершення — знову нескладні запитання та подяка.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАПИТАНЬ АНКЕТИ¹		
За змістом	Питання про факти, дії в минулому, продукти діяльності, демографічні запитання.	
	Питання про знання, мотиви, думки та оцінки.	
За формою	<i>Відкриті</i> запитання (вільний виклад відповіді на запитання, без запропонованих варіантів).	
	<i>Закриті</i> запитання (із запропонованим переліком усіх можливих варіантів відповіді).	
	<i>Напівзакриті</i> запитання (комбінація закритих та відкритих запитань).	
	<i>Прямі</i> — безпосереднє запитання про соціальний факт, що досліджується.	
	<i>Непрямі</i> — дають опосередковану інформацію про соціальні факти. Використовуються, зазвичай, тоді, коли на прямі запитання можуть дати недостовірні відповіді.	
	<i>Проективні запитання</i> — про дії респондента в уявній ситуації.	
За функціями	Основні (змістовні) — стосуються проблеми дослідження, дають інформацію про соціальні факти.	
	Допоміжні	<i>Питання — фільтри</i> для визначення некомпетентних респондентів.
		<i>Контрольні («питання-пастки»)</i> — для оцінки правдивості інформації, що її дають респонденти (якості).
		<i>Контактні</i> — для встановлення контакту (Як Ви вважаєте?).
		<i>Буферні</i> — для розмежування тематичних блоків (Поговоримо про те, що Вам заважає в роботі...).
		<i>Уточнюючі</i> — для уточнення інформації.

¹ Рьсь Ю. И., Степанов В. Е. Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999. — С. 366—380.

В. Ядов наводить приклад застосування питання-«пастки». «В одному з опитувань Інституту соціології РАН, проведеному в 1990 р. (Г. Денісовський, П. Козирева й В. Колбановський), серед суспільних рухів були згадані «кухтеристи». Хоча респонденти не мали жодного уявлення, хто це такі (автори опитування просто використали прізвище одного із співробітників інституту), підтримали «кухтеристів» 1,2 %, рішуче й не дуже рішуче виступили проти них — 12,8 % опитаних. Особи, що відповідають на такі питання, підозрюються в неухважності або в несумлінності»¹.

Вимоги до змістовних питань анкети²:

1. **Валідність** (обґрунтованість), міра відповідності питання анкети досліджуваному показнику. (Наприклад, показнику «Міра довіри політичному лідеру N» відповідає питання: «Наскільки Ви довіряєте N?»). Твердження, що відповідь на це питання можна інтерпретувати як політичний вибір, вимагає обґрунтованого доказу — доказу валідності).

2. **Стислість** (для більшості людей 11—13 слів є межею сприйняття фрази без істотного переключування її основного змісту).

3. **Однозначність** (однакове розуміння всіма респондентами того змісту питання, що вкладав у нього дослідник).

Дві групи помилок: у *формулюваннях питання та формулюваннях відповідей*. Друга група помилок виникає з порушень вимог до **шкали виміру** (віяло (перелік варіантів) відповідей на питання анкети).

Інтерв'ю як метод опитування

Інтерв'ю — проведена за певним планом бесіда, що передбачає безпосередній контакт інтерв'юера та респондента. Запис відповідей респондента обов'язково здійснює інтерв'юер.

¹ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998. — С. 241—242.

² Панина Н. В. Технология социологического исследования. — К., 1998. — С. 37—43.

РІЗНОВИДИ ІНТЕРВ'Ю¹	
за змістом	<i>документальні</i> — вивчення подій минулого, уточнення фактів;
	<i>інтерв'ю думок</i> — виявлення оцінок, поглядів, суджень;
	<i>інтерв'ю з фахівцями-експертами</i> ;
за технікою проведення	<i>формалізовані (стандартизовані)</i> — передбачають детальну розробку всієї процедури, у т.ч. загальний план бесіди, послідовність і конструкцію питань, варіанти можливих відповідей;
	<i>напівстандартизовані</i> ;
	<i>вільні (неформалізовані, нестандартні) інтерв'ю</i> — це тривала бесіда (кілька годин) без суворої деталізації питань, але за загальною програмою;
	<i>інтенсивне</i> («клінічне», глибоке) — триває іноді годинами; ціль — одержати відомості про внутрішні спонукання, мотиви, нахили респондента;
особливості процедури	<i>сфокусоване</i> — спрямоване на виявлення вузького кола реакцій суб'єкта на заданий вплив (наприклад, на окремі компоненти інформації (зі ЗМІ, лекції);
	<i>не спрямовані</i> інтерв'ю — мають «терапевтичний» характер. Ініціатива плину бесіди належить тут самому респондентові, інтерв'юер лише допомагає йому «вилити душу»;
спрямування	<i>нарративне</i> інтерв'ю — вільна розповідь, що спрямовується інтерв'юером, оповідання про життя;
спосіб організації	<i>індивідуальні</i> ;
	<i>групові</i> .

Вплив інтерв'юера

— **Стереотипність сприйняття** (оцінка зовнішності співбесідника та його внутрішніх психологічних якостей тісно взаємопов'язані).

— Темп мови інтерв'юера повинен бути середній.

— **Бажано**, щоб інтерв'юер був одного віку з респондентом та іншої статі.

— **Несприятливими** для проведення інтерв'ю є багатолюдні (при сторонніх, які втручаються в бесіду) та безлюдні місця; вдома (інтерв'юер сприймається як гість: дають відповіді на запитання, навіть, коли не мають відповіді; намагаються говорити лише приємне: з ввічливості); переривання інтерв'ю телефонними дзвінками та іншими факторами.

¹ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998. — С. 228—231.

— **Сприятливі умови:** ізольоване приміщення; відсутність третіх осіб та чинників, що відволікають.

Методи аналізу документів

Аналіз документів — метод, який широко застосовується під час збору первинної соціологічної інформації.

Документом в соціології називають спеціально створений предмет, призначений для передавання та збереження інформації.

Документ — засіб збереження за допомогою спеціального носія інформаційних фактів, явищ, процесів об'єктивної реальності та розумової діяльності.

Аналіз документів — сукупність методичних прийомів, що застосовуються для одержання з документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вирішення завдань дослідження.

ВИДИ ДОКУМЕНТІВ

За загальною значимістю	<i>офіційні</i> (закони, укази, декларації, розпорядження й т.п.);
	<i>неофіційні</i> (особисті заяви, листи, скарги, щоденники, сімейні альбоми й ін.).
За формою викладу	<i>статистичні</i> (статистичні звіти, збірники статистичних матеріалів, що містять економічні й соціальні показники розвитку країни, динаміку народжуваності, смертності, матеріального добробуту населення, його освітнього рівня й т.п.);
	<i>вербальні</i> , тобто такі, у яких інформація втілена в словесно вираженій формі (листа, преса, книги й т.п.).
За способом фіксації інформації	<i>письмові</i> документи, у яких інформація викладена у формі буквеного зображення (рукопису, книги, повідомлення преси, різного роду документальні свідчення — про народження, про службу посаду, про право на володіння майном й т.п.);
	<i>іконографічні</i> документи, сприймані візуально (ікони, картини, кіно- і фотодокументи, відеозаписи);
	<i>фонетичні</i> , тобто орієнтовані на звукове сприйняття (грамплатівки, магнітофонні записи, лазерні диски й ін.).
За критерієм авторства	<i>індивідуальні</i> — створені одним автором (лист, заява, скарга);
	<i>колективні</i> — створені кількома авторами, групою людей (звертання до депутатів, уряду, декларація про наміри групи, партії, руху й т.п.).
За достовірністю документів	<i>оригінали</i> ;
	<i>копії</i> .

Застосовуються два основних **методи** аналізу документів:

- **Неформалізований** (якісний, традиційний).
- **Формалізований** (кількісний, контент-аналіз).

Неформалізований (якісний, традиційний) метод аналізу документів

Під **традиційним**, класичним аналізом документів розуміють всю повноту розумових операцій, здійснюваних дослідником та спрямованих на інтерпретацію даних, які містяться в документах.

Дослідник при проведенні традиційного аналізу документів, повинен з'ясувати¹:

— Що являє собою документ, який його історичний, соціально-психологічний контекст?

— Які чинники сприяли його появі?

— Хто автор, з якою метою він створив документ?

— Наскільки надійний документ?

— Яка достовірність зафіксованих даних, правдивість фактів, змісту подій, явищ тощо?

— Яка суспільна дія, громадський резонанс документа?

— Яку оцінку можна дати логічним, мовним і стильовим особливостям?

— Які висновки можна зробити щодо автора?

— Чи достатньо повна інформація, яка міститься в проаналізованому документі, наскільки ці відомості відповідають завданням дослідження, чи є потреба в додаткових матеріалах?

Недоліки: суб'єктивізм, кількісні обмеження.

У традиційному аналізі документів розрізняють зовнішній та внутрішній.

Традиційний аналіз документів	
Зовнішній	Внутрішній
Аналіз «історичного контексту» (обставини, які сприяли появі документа); мета — встановити вид документа, його форму, час та місце появи, автора, ініціатора, мету створення, наскільки він достовірний та надійний.	Дослідження самого документа: з'ясування відмінності між фактичним та літературним змістом; встановлення рівня компетенції автора, в питаннях, про які висловлюється; особистісне ставлення автора до фактів, що описує.

¹ Рабочая книга социолога. — М., 1983. — С. 289—308.

Формалізований метод (контент-аналіз) — переведення в кількісні показники масової текстової інформації (чи зафіксованої на певних носіях) з подальшим її статистичним обробітком.

Метод якісно-кількісного аналізу документів полягає в:

◆ алгоритмізованому виділенні в тексті певних змістовних елементів з метою та завданнями дослідження;

◆ класифікації виділених елементів відповідно до концептуальної схеми;

◆ їх підрахунку;

◆ кількісному поданні результатів.

Методика **якісно-кількісного аналізу** передбачає, насамперед, виокремлення двох **одниць аналізу**:

• Змістовних (якісних);

• Одниць підрахунку.

Сутність контент-аналізу полягає в тому, щоб знайти ознаки, властивості тексту (наприклад, частота вживання певних термінів), які можна легко підрахувати, які відображали б певні суттєві боки змісту. Зміст стає вимірюваним, доступним для точних операцій із підрахунку. Результати аналізу стають досить об'єктивними. Обмеженість формалізованого методу в тому, що не всі змістовні аспекти можна виміряти за допомогою формальних показників¹.

МЕТОД АНАЛІЗУ ДОКУМЕНТІВ ²		
Переваги	Особливості застосування	Недоліки
<ul style="list-style-type: none"> • Стабільний стан об'єкта дослідження, можливість повторного звернення до об'єкта. • В об'єкті міститься не тільки інформація, а й ставлення авторів до неї. • Інформація упорядкована, структурована, узагальнена. 	<ul style="list-style-type: none"> • Інформація має вторинний характер, безпосередній контакт із реальністю відсутній. • Інформація залежить від позицій авторів документа. • Автор документа фіксує не лише реальні, а й минулі події. • Зміст інформації залежить від її форми. 	<ul style="list-style-type: none"> • Дослідження має пасивний характер, оскільки дослідник не має контакту з реальністю. • Висновки дослідження будуються на підставі вторинної інформації. • Мова документа не збігається з мовою дослідження, тому можливий «камуфляж» форми документа.

¹ Рабочая книга социолога. — М., 1983. — С. 289—308.

² Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002. — С. 31—42.

Спостереження — метод цілеспрямованого, планомірного, певним способом фіксованого сприйняття об'єкта, що досліджується; пряма реєстрація усіх фактів, що стосуються досліджуваного об'єкта в процесі діяльності.

Спостереження характеризується:

- систематичністю;
- планомірністю;
- цілеспрямованістю.

Наукове спостереження¹:

— підпорядковується чіткій дослідницькій меті та чітким завданням дослідження;

— спостереження планується за попередньо обміркованою процедурою;

— усі дані спостереження фіксуються в протоколах та щоденниках за визначеною системою;

— одержана інформація повинна піддаватися контролю на обгрунтованість та стійкість.

Види спостережень

За позицією спостерігача	Невключене спостереження	Спостерігач діє ззовні, залишаючись непоміченим та майже не впливаючи на досліджуваний процес своєю присутністю.		
	Включене спостереження	Спостерігач може по-різному бути включеним у процес, що досліджується:		
		<i>учасник</i>	рядовий член групи, за якою спостерігають. Інші члени групи не знають, що це дослідник. Спостереження «зсередини»;	
		<i>учасник-спостерігач</i>	члени групи знають про роль дослідника;	
		<i>спостерігач-учасник</i>	контакти з групою, що досліджується, обмежені;	
<i>спостерігач</i>	роль близька до спостерігача при невключеному спостереженні, контакт із членами групи, за якою спостерігають, — мінімальний.			

¹ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998. — С. 194—210.

За мірою формалізації	Неконтрольоване (нестандартизоване, неструктуроване)	дослідник користується тільки принциповим планом під час спостереження;
	Контрольоване (стандартизоване, структуроване)	дослідник реєструє події відповідно до детально розробленої процедури спостереження;
За специфікою організації	Лабораторне	в штучно створених умовах, що наближаються до реальних;
	Польове	в реальних умовах;
За регулярністю проведення	Систематичні	проводяться регулярно протягом певного часу;
	Несистематичні	проводяться нерегулярно, серед них розрізняють такі, коли спостерігач має справу з незапланованими явищами, неочікуваною ситуацією.

Процедура будь-якого спостереження передбачає відповіді на запитання:

- ✓ Що спостерігати?
- ✓ Як спостерігати?
- ✓ Як вести записи?

МЕТОД СПОСТЕРЕЖЕННЯ		
Переваги	Особливості застосування	Недоліки
<ul style="list-style-type: none"> • Оперативність отримання інформації. • Відносна дешевизна, не потрібен складний інструментарій. • Можливість використання в пошукових дослідженнях. 	<ul style="list-style-type: none"> • Подія та спостереження за нею здійснюються водночас. • Безпосередній контакт соціолога з об'єктом дослідження. • Цілісність сприйняття, єдність раціонального та емоційного в процесі спостереження. • Спостереження може бути складовою частиною інших методів. 	<ul style="list-style-type: none"> • Локальність спостережуваних явищ. • Зазвичай, неможливі повторні спостереження подій, що досліджуються. • Інформація переважно про дії людей, а про цілі, мотиви, цінності її майже немає. • Перекручування даних через спостережуване «зараження» стереотипами групи, що спостерігається.

Експеримент — це загальнонауковий метод одержання в контрольованих та керованих умовах нового знання.

Розрізняють:

За завданнями, що вирішуються	науково-дослідні	орієнтовані на поповнення нових знань;
	практичні	орієнтовані на розв'язання соціальних проблем.
За характером логічної структури доведення гіпотез	послідовні (лінійні)	аналізується одна і та сама група, яка є і <i>контрольною</i> (початковий стан) і <i>експериментальною</i> (її стан після зміни однієї чи кількох характеристик). Їхній склад повинен бути ідентичним за контрольними та іншими важливими характеристиками;
	паралельні	одночасно беруть участь дві групи: <i>контрольна</i> та <i>експериментальна</i> .
За характером експериментальної ситуації	польові	в природних умовах;
	лабораторні	ситуація та часто й самі експериментальні групи формуються штучно;
За реальністю досліджуваних об'єктів	натурний	лабораторний, польовий;
	уявний	Модельований.

МЕТОД СОЦІАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Переваги	Особливості застосування	Недоліки
<ul style="list-style-type: none"> • Забезпечує отримання інформації завдяки впливу на об'єкт дослідження чинників, які управляються та контролюються. • Дозволяє створювати сконструйовану модель соціального процесу й перевіряти її раціональність. • Надає можливість використовувати сучасну оргтехніку та дослідницькі технології. 	<ul style="list-style-type: none"> • Натуральний експеримент передбачає безпосереднє втручання соціолога в реальний хід подій та явищ. • Визначення найдоцільніших, таких, що управляються та контролюються, чинників впливу на об'єкт. • Можливість змін та удосконалення відносин між елементами об'єкта дослідження та поведінки об'єкта в процесі експерименту. 	<ul style="list-style-type: none"> • Неможливість повної аналогії соціального експерименту з соціальною реальністю. • Відносно великі витрати коштів та часу на проведення експерименту. • Не завжди можлива реалізація результатів експерименту в соціальній практиці.

Соціометричний метод застосовується для вимірювання не особистісних, а групових властивостей.

Термін «соціометрія» пов'язується з іменем Дж. Морено, який розробив соціопсихологічну теорію, згідно з якою зміна психологічних відносин в малій соціальній групі є основною умовою зміни соціальних відносин у суспільстві загалом. Дж. Морено запропонував емпіричну процедуру для вивчення групових характеристик.

Соціометричний тест покликаний діагностувати емоційні зв'язки (симпатії, антипатії...) між членами групи.

Призначення соціометрії:

- Вимірювання рівня згуртованості — роз'єднаності в групі.
- Виявлення «соціометричних позицій», тобто співвідносного авторитету членів групи за ознаками симпатії — антипатії, де на протилежних полюсах виявляються «лідер» та «аутсайдер».
- Знаходження внутрішньо групових підсистем — згуртованих утворень, які можуть очолювати неформальні лідери¹.

Під час проведення соціометричного тесту використовується питальник, в якому кожен член групи повинен зафіксувати своє ставлення до кожного із членів групи за різними критеріями. (Наприклад, щодо проведення дозвілля, ставлення до навчання, участі в спільній діяльності).

Питання може звучати так: «З ким би Ви хотіли працювати разом? (назвіть прізвища)» та «З ким би Ви не хотіли працювати разом? (назвіть прізвища)».

СОЦІОМЕТРИЧНИЙ МЕТОД		
Переваги	Особливості застосування	Недоліки
<ul style="list-style-type: none"> • Дозволяє з'ясувати особисті переваги, мотиви діяльності, ціннісні орієнтації членів групи. • Забезпечує виявлення формальних та неформальних лідерів, передбачає можливі конфлікти. • Комп'ютерні варіанти методики дозволяють дуже оперативно (1—2 години) отримати дані про структуру. 	<ul style="list-style-type: none"> • Використовується для отримання інформації про структуру малих груп, про характер міжособистісних стосунків у групі. • Поєднує елементи опитування та експерименту. • Безпосередній контакт соціолога з об'єктом, дані подаються безпосередніми учасниками події, явища. • Процедура дослідження відпрацьована до рівня соціальної технології. 	<ul style="list-style-type: none"> • Призначений лише для дослідження групи з 15 — 20 осіб. • Неприйнятний для дослідження випадкових або тимчасових спільностей, а тільки тих груп, де склалися стійкі зв'язки. • Респонденти не пояснюють причин свого вибору, тому важко оцінити стійкість переваг поведінки людей у різних ситуаціях. • Можливі не широкі відповіді та помилки через невірне розуміння питань.

¹ Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998. — С. 311—317.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
2. Бутенко І. А. Организация прикладного социологического исследования. — М., 1998.
3. Городяненко В. Г. Социологический практикум: учеб.-метод. пособие. — К., 1999.
4. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К., 1993.
5. Как провести социологическое исследование: В помощь идеологическому активу / Под ред. М. К. Горшкова, Ф. Э. Шереги. — М., 1990.
6. Панина Н. В. Технология социологического исследования. — К., 1998.
7. Рабочая книга социолога. — М., 1983.
8. Сикевич З. В. Социологическое исследование: Практ. руков. — СПб., 2005.
9. Соціологія: Підруч. для студ. вищих навч. закл. / За ред. Городяненка В. Г. — К., 1999.
10. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 1999.
11. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998.
12. Ядов В. А. Социологические исследования: методология, программа, методы. — М., 1987.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля / Под ред. Я. И. Гилинского. — М., 1992.
2. Амджадин Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 60—75.
3. Андреева Г. М. Социальная психология. — М., 2000.
4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.
5. Афанасьев В. С., Гилинский Я. И. Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества — СПб., 1995.
6. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седелника и Н. Федоровой. — М., 2000.
7. Белинский Я. И., Афанасьев А. Социология девиантного поведения. — СПб., 1993.
8. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // А. И. Кравченко Социология: хрестоматия для вузов. — М., 2003.
9. Личностно-ориентированная социология. Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. — М., 2004.
10. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995.
11. Беседін А. А. Дисфункціональна сім'я як чинник девиантної поведінки неповнолітніх. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук — Х., 2002.
12. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. — К., 2002.
13. Бурдые П. Социология политики. — М., 1993.
14. Бутенко И. А. Организация прикладного социологического исследования. — М., 1998.
15. Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
16. Вебер М. Основные понятия стратификации // А. И. Кравченко / Социология: хрестоматия для вузов. — М., 2003.
17. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. — К., 2002.

18. *Вовк Е.* Отношение к атомной энергетике в России: через 20 лет после Чернобыля // [http: www.socreal.fom.ru](http://www.socreal.fom.ru)
19. *Войтович С.* Проблема соціальних інститутів в соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 2.
20. *Войтович С. О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. — К., 1998.
21. *Волков Ю. Г., Мостовая И. В.* Социология в вопросах и ответах: учебное пособие. — М., 1999.
22. *Волков Ю. Г.* Социология: лекции и задачи. — М., 2003.
23. Социология: Учебник / Волков Ю. Г., Добренев В. И., Нечипуренко В. Н., Попов А. В. — М., 2000.
24. *Волков Ю. Г., Мостовая И. В.* Социология: Учеб. для вузов / Под ред. проф. В. И. Добренева. — М., 1998.
25. *Волович В.* Соціологічна освіта в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1.
26. *Гавра Д. П.* Понятие социального института // Регион. Экономика, политика, идеология — 1999. — № 1-2.
27. *Гавриленко І. М.* Соціологія. Соціальна динаміка. — К., 2001.
28. *Гавриленко І. М.* Соціологія. Соціальна статика. — К., 2000.
29. *Галичанська А.* Симетричність функцій членів подружжя // Соціальна психологія. — 2004. — № 5. — С. 155—161.
30. *Гилинский Я. И.* Социальный контроль над девиантным поведением в современной России: теория, история, перспективы // Социальный контроль над девиантностью в современной России. — СПб., 1998.
31. *Гилинский Я. И., Афанасьев В. С.* Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: Учеб. пособ. — СПб, 1993.
32. *Гіденс Е.* Соціологія. — К., 1999.
33. *Глотов М. Б.* Социальный институт: определение, строение, классификация // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 13—19.
34. *Головаха Е. И.* Изменение социальной структуры и формирование среднего класса на Украине // Социологический журнал — 1997. — № 4. — С. 22—32.
35. *Головаха Е. И., Панина Н. В.* Социальное безумие. — К., 1994.
36. *Головаха С.* Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994-2003 років // Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003. — К., 2003.
37. *Головаха С., Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007 роки. — К., 2008.
38. *Головаха С., Панина Н.* Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4.
39. *Горностаї П. П.* Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру: Навч. посіб. — К., 2004. — С. 132—156.
40. *Горностаї П. П.* Теория ролей // [http: www.psylib.kiev.u](http://www.psylib.kiev.u)
41. *Городяненко В. Г.* Социологический практикум: Учеб.-метод. пособ. — К., 1999.

42. *Гришаев В. В.* Риск и общество (дискуссия о понятии риска и библиография) // <http://www.ecsosman.edu.ru>
43. *Грищенко К., Рудницька Т.* Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С. 46—59.
44. *Гурко Т. А.* Родительство: социологические аспекты — М., 2003.
45. *Гурко Т. А.* Трансформация института современной семьи // Социологические исследования. — 1995 — № 10. — С. 95-99.
46. *Давыдов А. А.* К вопросу об определении понятия «общество» // Социологические исследования. — 2004. — № 6.
47. *Друзь Е. В.* Социальное положение женщины в обществе. — Х., 2001.
48. *Дюркгейм Э.* Социология и социальные науки // Философская и социологическая мысль. — 1992. — № 5.
49. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
50. *Дюркгейм Э.* Самоубийство. — М., 1994.
51. Западная социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов и др. — СПб., 1997.
52. *Заславская Т. И., Громова Р. Г.* «Средний класс» в российском обществе // А.И. Кравченко Социология: Хрестоматия для вузов. — М., 2003.
53. *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К., 1993.
54. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. — Х., 1997.
55. *Ильин В.* Социальное неравенство. — М., 2000.
56. *Ильин В. И.* Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистский поход). — С., 1990.
57. *Ильин В. И.* Хрестоматия: Теории социального неравенства (структуралистско-конструктивистский поход). — SOCNET, 2000.
58. *Иноземцев В. Л.* Социальное неравенство как проблема становления постэкономического общества // Политические исследования. — 1999. — № 5. — С. 17—30.
59. Интервью с профессором Ульрихом Беком // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2003. том VI. — № 1. — С. 5—23.
60. История теоретической социологии. В 4-х томах / Ответ. ред. Ю. Н. Давыдов. — М., 2002.
61. Социология / Казаринова Н. В., Филатова О. Г., Хренов А. Е. — М., 2000.
62. Как провести социологическое исследование: В помощь идеологическому активу / Под ред. М. К. Горшкова, Ф. Э. Шереги. — М., 1990.
63. *Качинський А. Б.* Розвиток проблеми ризику в Україні: теорія і практика // Стратегічна панорама. — 2002 — № 4. <http://www.niisp.gov.ua>
64. *Келли Г.* Две функции референтных групп // Современная зарубежная социальная психология. — М., 1984. — С. 197—203.
65. *Кларк Р.* Преступность в США. — М., 2002.
66. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под. ред. С. Макеева. — К., 2003.

67. *Кляпець О.* Шлюбна залежність як чинник емоційного вигорання в сім'ї // Соціальна психологія // [http: www.politik.org.ua](http://www.politik.org.ua)
68. *Ковалева М. С.* Еволюція поняття «риск» // Социологическое обозрение. — 2002. — Том 2. — № 1. — С.19-27.
69. *Коваліско Н.* Сучасні типи соціальної мобільності населення // Соціальна психологія. — 2007.- № 2.
70. *Коваліско Н. В.* Основи соціальної стратифікації: Навч. посіб. — Львів, 2007.
71. *Комаров М. С.* Размышления о предмете социологии // Социологические исследования. — 1990. — № 11.
72. *Кон И. С.* Социология личности. — М., 1967.
73. Концепція демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. // [http: www.osvita.org.ua](http://www.osvita.org.ua)
74. *Кочанов Ю. Л., Шматко Н. А.* Как возможна социальная группа? (К проблеме реальности в социологии) // Социологические исследования. — 1996. — № 12.
75. *Козн А. К.* Отклоняющееся поведение и контроль за ним // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы / Пер. с англ. В. Воронина и Е. В. Зиньковского. — М., 1972. — С. 282—296.
76. *Кравченко А. И.* Социология: парадигмы через призму социологического воображения: Учеб. для вузов. — М., 2004.
77. *Кравченко А. И.* Социология: учебник. — М., 2003.
78. *Кравченко А. И.* Социология: хрестоматія для вузов. — М., 2002.
79. *Кракович Д.* Ставлення до сексу без сім'ї та сім'ї без шлюбу: 15 років тому і зараз // Думки і погляди населення України напередодні референдуму щодо незалежності та через 15 років. Прес-конференція КМІС, 30 листопада 2006 року, Києво-Могилянська Академія // [http: www.kiis.com.ua](http://www.kiis.com.ua)
80. *Круглий стіл «Суспільство і соціологія на межі третього тисячоліття»* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3.
81. *Култыгин В. П.* Исследования социальной структуры в переходных обществах (историко-методологический обзор) // Социологические исследования. — 2002. — № 4. — С. 121—129.
82. *Культура — суспільство — особистість: Навч. посіб. / За ред. Л. Скокової.* — К., 2006.
83. *Куценко О. Д.* Общество неравных. Классовый анализ неравенства. — Х., 2000.
84. *Лавриненко Н.* Гендер та інститут сім'ї // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва. — К., 2006. — С. 264—292.
85. *Лапин Н. И.* Эмпирическая социология в Западной Европе: Учеб. пособ. — М., 2004.
86. *Линтон. Р.* Статус и роль // Человек и общество: Хрестоматія / Под ред. С.А. Макеєва. — К., 1999.
87. *Лукашевич М. П.* Социология воспитания: Лекции. — К., 1996.
88. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. — К., 1999.

89. *Макеєв С.* Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до визначення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4.
90. *Макеєв С., Оксамитна С.* Соціальна мобільність у стратифікованому просторі // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва. — К., 2006. — С. 190—208.
91. *Маслоу А. Г.* Мотивация и личность. — СПб., 1999.
92. Матеріали науково-практичної конференції «Тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні» // Український соціум. — 2004. — № 3 (5).
93. *Матусевич В.* Соціальний інститут: Функція, генеза, структура // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4.
94. Медико-біологічні та соціально-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи <http://www.ukraine3000.org.ua>
95. *Медіна Т.* Сексуальна функція молоді української сім'ї // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2.
96. *Мертон Р.* Вклад в теорию референтно-группового поведения // Р. Мертон Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 360—427.
97. *Мертон Р. К.* Статус и роль // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеєва. — К., 1999.
98. *Мертон Р.* Связи теории референтных групп и социальной структуры // Р. Мертон Социальная теория и социальная структура. — М., 2006. — С. 428—562.
99. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеєва. — К., 1999.
100. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. — К., 1996.
101. *Милич В.* Очерк социальной мобильности в Югославии // Л. А. Беляева Эмпирическая социология в России и Восточной Европе: Учеб. пособие. — М., 2004. — С. 401—406.
102. *Мімандусова Г.* Рівень безробіття та категорії безробітних у структурі населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 4—5.
103. Образование как фактор социальной дифференциации и мобильности («круглый стол») // Социологические исследования. — 2003. — № 5.
104. *Огаренко В. М., Малахова Ж. Д.* Соціологія малих груп. — К., 2005.
105. *Оксамитна С.* Образование: новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства // Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеєва. — К., 2006. — С. 116—147.
106. *Оссовський В. Л.* Соціологія громадської думки. — К., 2005.
107. *Панина Н. В.* Технология социологического исследования. — К., 1998.
108. Парламентські слухання 20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки та перспективи (26 квітня 2006 року) Л. М. Усаченко // <http://www.rada.gov.ua/zakon>
109. *Парсонс Т.* Прологомены к теории социальных институтов // Человек и общество: Хрестоматия. — К., 1999. — С. 136—147.
110. *Парсонс Т.* Система современных обществ. — М., 1998.

111. *Пахомов Ю.* Україна і виклики глобалізації // День. — 2001. — № 139.
112. *Піча В. М.* Соціологія сім'ї. — Л., 1995.
113. *Піча В. М.* Соціологія. Загальний курс. — К., 2000.
114. *Плахов В. Д.* Социальные нормы и отклонения // Социологические исследования, 1995. — № 11.
115. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ ст. — К., 1996.
116. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / С. А. Макеев, И. М. Прибыткова, Е. В. Симончук и др. — К., 1999.
117. *Поліщук М.* Страшніше від голоду та чуми // Дзеркало тижня. — 2006. — № 11(590).
118. Презентація дослідницьких проектів Інститутом соціології НАН України // <http://www.csep.kiev.ua>
119. Проблемы социальной мобильности, кн. 1, 2. Сер. Переводы и рефераты: За рубежом / Под ред. М. Н. Руткевича и Ф. Р. Филиппова. — М., 1974.
120. Рабочая книга социолога. — М., 1983.
121. *Радаев В. В., Шкартан О. И.* Социальная стратификация: Учеб. пособ. — М., 1995.
122. *Резник Ю. М.* Человек и общество (опыт комплексного изучения) // Личность. Культура. Общество. — 2000. — Т. 2. — Вып. 3, 4.
123. *Рисмен Д.* Некоторые типы характера и общество // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева. К., 1999. — С. 187—218.
124. *Руденко Р. И.* Практикум по социологии. — М., 1999.
125. *Рущенко І.* Кримінальний кодекс і соціальні інституції // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003 — № 4.
126. *Рысь Ю. И., Степанов В. Е.* Социология: Структурно-логические схемы с комментариями. — М., 1999.
127. *Рябіка В.* Формування середнього класу в умовах сучасного суспільного розвитку // Український центр політичного менеджменту <http://www.polit.ru>
128. *Саєнко Ю.* Соціальні ризики // Чорнобиль і соціум (Випуск сьомий) / Відп. ред. Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. — К., 2001. — С. 160—172.
129. *Сикевич З. В.* Социологическое исследование: Практ. руков-во. — СПб., 2005.
130. *Симончук Е. В.* Средний класс: люди и статусы. — К., 2003.
131. *Смелзер Н.* Социология / Пер. с англ. — М., 1994.
132. Современная американская социология. — М., 1994.
133. Современная западная социология. — М., 1990.
134. *Солодовников В. В.* Социология семьи в России: вторая половина ХХ века // <http://www.socialpolicy.ru>
135. *Солодовникова И. В.* Социализация личности в зрелом возрасте: опыт интерпретации // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С. 32—39.
136. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
137. Соціологічна теорія: традиції та сучасність: Навч. посіб. / За ред. А. Ручки — К., 2006.

138. Соціологія — наука про суспільство / Під ред. В. П. Андрушенка, М. І. Горлача. — К., 1998.
139. Соціологія. Матеріали до лекційного курсу / За ред. В. М. Пічі. — К., 1996.
140. Соціологія: Підруч. для студ. вищих навч. закл. / За ред. В. Г. Городяненка — К., 1999.
141. Соціологія: Підруч. для студ. вищих навч. закл. — К., 1999.
142. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Під ред. В. І. Воловича — К., 1998.
143. Соціологія: Курс лекцій / За ред. В. М. Пічі. — К., 1996.
144. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С. О. Макеєва. — К., 2003.
145. Средние классы в России: экономические и социальные стратегии / Под ред. Т. Малеевой — М., 2003.
146. Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С. Макеєва. — К., 2006.
147. *Танчер В.* Соціологічна думка України на тлі світової соціології // Соціологія: теорія, метод, маркетинг. — 1998. — № 1.
148. *Танчер В. В., Ручка А. О.* Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
149. Україна: моделі виживання та проблеми вибору // <http://www.universum.org.ua>
150. Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К., 2007.
151. Українське суспільство 1992—2008. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К., 2008.
152. *Ульяновський В. І.* Проекти УСІ М. Грушевського // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 7.
153. *Уорнер Л.* Социальный класс и социальная структура // А. И Кравченко Социология: хрестоматия для вузов. — М., 2003.
154. *Фейгина О. А.* Теория референтных групп в работах Роберта К. Мертона <http://www.unn.ru/rus>
155. Французи судяться через Чорнобильську катастрофу // Дзеркало тижня. — 2001. — № 40 (364).
156. *Фролов С. С.* Социология: Учебник для вузов. — М., 1996.
157. *Хлобистов С. В.* Екологічна безпека у складі національної безпеки держави // Стратегічна панорама. — 2004 — № 1. <http://www.niisp.gov.ua>
158. Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеєва. — К., 1999.
159. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. Випуск 1—6. — Л., 1996.
160. *Черняк Е. М.* Социология семьи. — М., 2003.
161. *Чорноволенко В.* Соціологія як суспільна та гуманітарна наука // Соціологія: теорія, метод, маркетинг. — 1998. — № 1.
162. *Шаленко В. Н.* Социология. — М., 2003.
163. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К., 1996.
164. *Шкаратан О. И., Сергеев Н. В.* Реальные группы: концептуализация и эмпирический расчет // Общественные науки и современность. — 2000. — № 5.

165. Шманкевич Т. Ю. «Затмение семьи»: дискуссия во французской социологии // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — Том VIII. — № 3. — С. 157—173.
166. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. — М., 2000.
167. Шульга М. О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога. — К., 2003.
168. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969.
169. Эриксон Э. Детство и общество. — СПб., 1996.
170. Ядов В. А. Социологические исследования: методология, программа, методы. — М., 1987.
171. Ядов В. А. Личность как предмет изучения // Социальная психология в трудах отечественных психологов. — СПб., 2000. — С. 70—75.
172. Ядов В. А. Размышление о предмете социологии // Социологические исследования. — 1990. — № 2.
173. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998.
174. Якуба Е. Социальная структура общества, ее элементы // Современное общество.—1994. — № 3.
175. Erikson R., Goldthorpe J/H/ The Constant Flux. Oxford: Clarendon Press, 1992.
176. Lipset S.M., Bendix R. Social Mobility in Industrial Society. — Berkeley: University California Press, 1959.

ПРОГРАМА З КУРСУ «СОЦІОЛОГІЯ»

Тема. Соціологія як наука

Загальне поняття соціології, її об'єкт, предмет. Метод соціології. Структура соціологічного знання: загальні соціологічні теорії, спеціальні та галузеві соціологічні теорії; емпірична соціологія. Теоретична та прикладна соціологія. Макросоціологія та мікросоціологія. Метасоціологія. Методологія соціології.

Закони і категорії соціології. Соціальні закони та їх класифікація. Типи соціальних законів. Динамічні та статистичні закони. Класифікація та систематизація категорій. Співвідношення понять «соціальне» і «суспільне». Функції соціології, її завдання у вирішенні проблем реформування суспільства.

Соціологія у системі суспільних та гуманітарних наук. Основні вимоги професійної етики соціолога. Значення соціології для розв'язання соціально-економічних і політичних проблем модернізації незалежної України.

Тема. Історія соціологічної думки

Логіка виникнення соціології. Періодизація розвитку соціологічного знання. Протосоціологія — передісторія соціологічної науки. Міф та епос як найдавніші форми відображення та пояснення людського буття. Розвиток поглядів на суспільство та людину в Стародавньому світі. Виникнення філософії. Пізнання соціальних процесів історіографами. «Батько історії» — Геродот.

Особливості розвитку суспільних наук у Середньовіччі. Провіденціалізм (Блаженний, Аквінський). Гуманізм (Данте, Петрарка, Бруні, Валла). Утопічний соціалізм (Т. Мор, Т. Кампанелла). Зародження соціальної філософії (Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій).

Характеристика соціальної думки Нового часу. Натуралізм як домінуючий науковий напрям. Концепції «природного права та су-

спільного договору» (Т. Гоббс, Д. Локк). Проблеми пошуку закономірностей історичного розвитку суспільства. Філософія історії (Д. Віко, Н. Кондорсе, Й. Гердер, Г. Гегель). Політекономія (У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо). Демографія та соціальна статистика (П. Зюссмільх). Ідеї Т. Мальтуса. Соціологічні ідеї консерватизму (Е. Берк, Л. Бенальд, Ж. де Местр), лібералізму (А. Сміт, І. Бентам, Дж. Мілль, Б. Констан) та утопічного соціалізму (Сен-Сімон).

Передумови та причини появи соціології як самостійної науки.

Особливості розвитку соціологічної науки на початковому етапі. Позитивізм Конта, його соціологічна суть і спрямування. Класифікація наук та місце в ній соціології. Соціальна статистика і соціальна динаміка. Основний метод соціологічного дослідження за О. Контом.

Соціологічна теорія Г. Сперсера: основні положення. Г. Спенсер про суспільство як саморегульовану систему, що забезпечує поєднання соціального порядку з індивідуальною свободою. Ідея соціальної еволюції. Позитивістсько-натуралістичний напрям в соціології. Аналогія і редуccionізм як головні принципи соціологічного натуралізму. Соціал-дарвіністський, расово-антропологічний та географічний напрями в соціології.

Соціологія марксизму про економічні детермінанти історичного розвитку суспільства. Історія суспільства як процес зміни суспільно-економічних формацій. Марксистська концепція соціальної структури. Роль класової боротьби і соціальних революцій в історичному процесі. Психологічний напрям у соціології ХІХ століття та його вплив на подальший розвиток соціології.

Соціологія Е. Дюркгейма. Причинний та функціональний аналіз. Поняття норми та патології. Соціальні факти. Колективні уявлення. Соціологізм Дюркгейма. Соціальна солідарність та аномія. Типи соціальної солідарності. Дюркгейм про самогубства як соціальне явище та їх причини. Антипозитивістський напрям у класичній соціології. Розуміюча соціологія М. Вебера. Теорії ідеальних типів та соціальної дії М. Вебера. Німецька формальна соціологія. Соціологічне вчення Г. Зіммеля. Соціації та їх різновиди. Негативні наслідки соціації, що зростає. Соціологія Ф. Тьонніса та його вчення про спільноти та спілки. Система соціології В. Парето, його теорія циркуляції еліт.

Особливості розвитку соціології у ХХ столітті. Розвиток соціологічної теорії і емпіричних досліджень у США. Символічний інтеракціонізм Ч. Кулі, Г. Дж. Міда. Чиказька соціологічна школа, її дослідження проблем соціальної екології, соціології міста, девіантної поведінки та ін. Розвиток ідей Е. Дюркгейма представниками Франкфуртської соціологічної школи.

Соціологічні проблеми в психоаналізі З. Фрейда. Концепції суспільства і культури у соціальній антропології Д. Редкліфф-Брауна і Б. Маліновського. «Франкфуртська школа» і програма критичної теорії суспільства. Теорія соціальних змін в структурно-функціональній соціології Т. Парсонса. Р. Мертон про соціальну структуру та аномію. Інтегральна соціологія П. Сорокіна. Теорії соціального конфлікту. Дж. Хоманс і П. Блау про механізми соціального обміну. Основні ідеї неофункціоналізму (Дж. Александер, Дж. Тьорнер). Етнометодологія Е. Гідденса і його теорія соціальної структуризації. Теорії технократії. Теорії індустріального та постіндустріального суспільства. Теорії розвитку суспільства. Постмодерністські ідеї в соціології. П. Бурдьє про соціальний простір та культурний капітал.

Становлення і розвиток соціологічної думки в Україні. Соціальні проблеми у творчості Г. Сковороди та Т. Шевченка, їх значення для розвитку соціальної думки в Україні. Соціологічна проблематика у творчості М. Драгоманова, М. Ковалевського, М. Костомарова, С. Подолинського, О. Потебні, І. Франка, М. Грушевського, С. Кістяківського, М. Шаповала та інших представників української суспільно-політичної думки. Сучасний етап соціологічної науки в Україні.

Тема. Суспільство як соціальна система. Типологія суспільств

Еволюція уявлень про суспільство в протосоціологічній та соціологічній думці. Поняття суспільства та його сутність. Головні ознаки суспільства. Суспільство як система. Структурні елементи соціальної системи. Соціальні підсистеми, їх елементи і взаємодія.

Інструментальна, сексуальна, гендерна, кратична та семантична теорії походження та розвитку суспільства. Проблема типологізації суспільств. Підходи, що існують в соціології (Ф. Тьонніс, Г. Ленські та Дж. Ленські, Д. Рісман, К. Маркс та інші). Характерні особливості сучасного суспільства. Постіндустріальне та інформаційне суспільство, його характерні ознаки. Сутність модернізації та її різновиди. Глобальні процеси сучасного суспільного розвитку — урбанізація, економічна і політична модернізація, комунікативна революція, взаємопроникнення культур та ін.

Суспільство ризику. Соціологічна концепція «суспільства ризику»: еволюція, типологія та ознаки ризиків. Структура ризиків. Суб'єктивний ризик та його формування. Чорнобильська детермінанта суспільства ризику.

Тема. Соціальна структура суспільства

Поняття соціальної структури суспільства. Основні елементи соціальної структури: соціальні статуси, соціальні групи, соціальні класи, соціальні верстви, соціальні інститути, соціальні організації, типологія соціальних спільнот. Види соціальної структури суспільства. Ускладнення соціальної структури як чинник суспільного розвитку.

Поняття соціальної групи. Головні ознаки соціальної групи. Типологія соціальних груп. Види соціальних спільнот: соціально-класові, соціально-демографічні, соціально-етнічні, соціально-професійні, соціально-територіальні.

Поняття соціального класу. Головні ознаки класу. Типології класів. Середній клас як суб'єкт соціальної дії в сучасному суспільстві: структура, функції середнього класу.

Поняття соціального простору (П. Сорокін). Соціальна стратифікація як центральне поняття при аналізі соціальної структури суспільства. Соціальні групи як страти. Види соціальної стратифікації (закрита та відкрита). Історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касти, стани і класи.

Причини соціальної нерівності. Особливості функціонального (Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Александер, К. Девіс, У. Мур), конфліктного (К. Маркс, М. Вебер, Р. Дарендорф, Л. Козер). Еволюційний підхід (Г. та Дж. Ленскі) до аналізу соціальної стратифікації.

Соціальна мобільність. Наукове опрацювання проблеми та перші дослідження мобільності. Соціальна мобільність, її форми та характеристики. Загальні принципи соціальної мобільності. Механізми соціальної мобільності. Дослідження соціальної мобільності в Україні.

Соціальна маргінальність. Поняття соціальної маргінальності. Американська та європейська традиції дослідження маргінальності. Типологія маргінальності. Нові маргінальні групи. Критерії соціальної маргінальності. Маргінальність в Україні.

Тема. Соціальні інститути

Поняття соціального інституту. Роль соціальних інститутів у життєдіяльності суспільстві. Сутність та етапи процесу інституціоналізації. Види соціальних інститутів за критерієм цілей (змістовних завдань). Формальні і неформальні соціальні інститути. Сім'я, держава, бізнес, освіта, релігія — основні соціальні інститути, їх характерні ознаки (установки та зразки поведінки; символічні культурні ознаки; утилітарні культурні риси, кодекс усний та письмовий; ідеологія). Функції та дисфункції соціальних інститутів. Лате-

нтні та явні функції. Функції: закріплення та відтворення суспільних відносин; регулятивна; інтегративна; трансляційна; комунікативна. Умови успішного функціонування соціальних інститутів.

Поняття соціальної організації. Соціальні організації як різновиди цільових груп. Принципи соціальної організації. Типологія соціальних організацій. Формальні і неформальні організації. Добровільні і тотальні організації. Соціальні організації і соціальні інститути, їх взаємозв'язок. Структура соціальних організацій, спільність цілей і засобів їх реалізації. Система координації і управління в соціальних організаціях.

Тема. Сім'я як мала соціальна група та соціальний інститут

Сім'я як базовий соціальний інститут та мала соціальна група. Специфіка соціологічного вивчення сім'ї. Етапи розвитку сім'ї. Сім'я та шлюб. Соціальні та індивідуальні функції сім'ї. Деінституціалізація сучасної сім'ї. Основні категорії соціологічного дослідження сім'ї: *умови життя, структура сім'ї, функції сім'ї*. Форми сім'ї та різновиди шлюбу: (нуклеарна і розширена, моногамія та полігамія, груповий шлюб; патріархальні і матріархальні родини, егалітарна сімейна система). Життєвий цикл сім'ї. Соціальні зміни і сім'я. Соціальні умови стабільності сім'ї та причини розлучень. Моделі сім'ї в сучасному суспільстві. Криза сучасної сім'ї. Тенденції розвитку сучасної сім'ї (світовий і вітчизняний досвід). Сучасна сім'я в Україні: стан, тенденції розвитку, перспективи.

Тема. Соціологія особистості

Специфіка соціологічного підходу до вивчення особистості та її місця у суспільстві. Сутність поняття «особистість». Відмінність у трактуванні понять людина, індивід, індивідуальність, особистість.

Предмет дослідження соціології особистості. Вихідні принципи розгляду категорій соціології особистості. Основні питання, на яких концентрує увагу соціологія особистості.

Соціальна якість людини. Соціальний тип особистості. Особистість як об'єкт та суб'єкт соціальних відносин. Структура особистості. Спонукальні чинники соціальної діяльності. Потреби та інтереси, цінності.

Соціальний статус і соціальна роль. Статусний набір (за Р. Мертоном). Головний статус. Особистісний статус. Статус як ранг в ієрар-

хічній структурі, його види: високий, середній, низький. Приписаний, природжений, досягнутий, змішаний статус. Основні характеристики соціальних статусів (за Т. Парсонсом). Соціальна роль. Рольовий набір (за Р. Мертоном). Уявляюча роль, суб'єктивно сприймаюча та граюча роль. Рольові конфлікти. Поняття референтної групи.

Соціалізація: сутність поняття, механізм. Фази соціалізації: соціальна адаптація та інтеріоризація, екстеріоризація. Механізми соціалізації. Первинна і вторинна соціалізація. Конкретно-історичний характер соціалізації. Агенти соціалізації. Фактори соціалізації. Де-соціалізація і ресоціалізація. Особливості ресоціалізації у сучасному українському суспільстві.

Тема. Соціальна девіація та соціальний контроль

Девіація як соціальне явище. Поняття девіантної поведінки та її класифікація. Типи девіації. Культурно схвалені та не схвалені девіації. Девіантна та делінквентна поведінка. Соціальні ефекти девіації. Соціологічні теорії девіантної поведінки. Теорія аномії. Теорія культурного перенесення. Теорія конфлікту. Теорія стигматизації.

Система соціального контролю: поняття та класифікація. Елементи системи соціального контролю: звички, звичаї, санкції. Санкції: позитивні, негативні; формальні, неформальні; правові, етичні, сатиричні, релігійні. Агенти формального та неформального соціального контролю. Зовнішній контроль та самоконтроль.

Діагностика, шляхи й засоби ліквідації соціальних відхилень у сучасному суспільстві.

Тема. Організація соціологічних досліджень, методи збирання та аналізу соціологічної інформації

Соціологічне дослідження: поняття, основні етапи проведення. Завдання і особливості етапів підготовки, збору, обробки, аналізу інформації та підготовки наукового звіту. Пізнавальна, методологічна, практична, інформаційна, управлінська функції соціологічних досліджень. Види соціологічних досліджень за метою, глибиною аналізу, методами, що застосовують для збирання інформації, затратами часу, типом відносин між замовником і виконавцем, способом дослідження (у статичі чи динаміці), сферою дослідження, системою вибору одиниць об'єкта дослідження та їх особливості.

Програма як виклад та обґрунтування методологічних, методичних (процедурних) основ дослідження.

Методологічний розділ програми. Формування проблеми, визначення мети дослідження. Постановка завдань як процес розгортання й конкретизації мети дослідження. Визначення предмета й об'єкта дослідження. Інтерпретація та операціоналізація основних теоретичних понять. Системний аналіз об'єкта. Формування гіпотез у соціологічному дослідженні. Види гіпотез, їх роль.

Методичний (процедурний) розділ програми, його складові. Принциповий (стратегічний) план дослідження та його види. Вибірка. Генеральна сукупність. Вибіркова сукупність. Типи вибірок за методом (імовірнісний, цілеспрямований, стихійний) відбору одиниць дослідження.

Методи збору та аналізу інформації. Підсумковий документ соціологічного дослідження. Основні вимоги до програми. Робочий план дослідження.

Загальна характеристика і класифікація методів збору первинної соціологічної інформації. Аналіз документів як джерело інформації, його місце серед інших методів збору інформації. Поняття документів у соціології. Види документів. Методи аналізу документів. Якісний та кількісний аналіз, їх особливості.

Спостереження у соціології, його загальна характеристика і місце серед інших методів збору первинної соціологічної інформації. Види спостереження, їх переваги й недоліки. Особливості використання різних видів спостереження.

Соціологічний експеримент, його спрямування та етапи проведення. Місце дослідника в соціологічному експерименті.

Опитування як метод збору соціологічної інформації, його місце серед інших методів. Різновиди опитування, їх переваги, недоліки, цільове призначення. Основні правила побудови анкети. Види й функції питань. Особливості анкетування. Специфіка інтерв'ю, його організація. Види інтерв'ю. Експертна оцінка як різновид опитування. Основні напрями використання експертної оцінки. Вимоги до експертів.

Місце соціометрії в соціологічному дослідженні. Основні вимоги до проведення соціометричних тестів. Їх застосування.

Основні методи обробки соціологічної інформації. Підготовка первинної соціологічної інформації до обробки. Застосування методів статистики при обробці і аналізі даних. Ряди розподілу. Статистичні таблиці. Графічне зображення соціологічних даних. Обчислення середніх величин.

Аналіз даних як один із етапів соціологічного дослідження. Методи опису даних соціологічного дослідження. Групування інформації, емпірична і теоретична типологізація. Вплив професійної культури на характер інтерпретації даних соціологічних досліджень. Оформлення проміжних та заключних звітів відповідно до нормативних вимог.

ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ

Тести і завдання до теми: «Соціологія як наука»

1. Соціологія — наука, яка вивчає..... (*продовжити думку*).
2. Соціологія виникла як наука:
 - а) після II світової війни;
 - б) в першій половині XIX ст.;
 - в) в XVII ст.
3. Основоположником соціології вважається:
 - а) М. Вебер;
 - б) Е. Дюркгейм;
 - в) О. Конт;
 - г) К. Маркс.
4. Реальність, яка існує незалежно від нас і наших знань про неї:
 - а) об'єкт науки і пізнання;
 - б) предмет науки і пізнання.
5. Частина об'єктивної реальності, яка береться не загалом, а лише тим її боком, який визначається специфікою цієї науки:
 - а) об'єкт науки і пізнання;
 - б) предмет науки і пізнання.
6. Об'єкт соціології — це..... (*продовжити думку*).
7. Загальні поняття, які відображають властивості об'єкта соціології:
 - а) соціальний закон;
 - б) соціальна категорія;
 - в) соціальний статус.

8. Наведіть приклади категорій соціології.
9. Які з положень не розкривають риси соціального:
- сукупність тих, чи інших якостей і особливостей соціальних відносин, інтегрована індивідом чи спільнотами у процесі спільної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах;
 - проявляється в ставленні різних груп до свого місця в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;
 - поведінка, орієнтована на забезпечення належних матеріальних умов.
10. Основна категорія соціології — це.....(*продовжити думку*).
11. За М. Вебером, дії набувають характеру соціальних тоді, коли :
- мають індивідуальний характер;
 - в будь-якому випадку;
 - здійснюються усвідомлено, з орієнтацією на інших;
 - виявляють великий вплив на розвиток суспільства.
12. Визначте структуру соціологічного знання.
13. Наведіть приклади теорій середнього рівня, які описують:
- соціальні спільноти;
 - соціальні інститути;
 - соціальні процеси.
14. Назвіть соціолога, засновника теорій середнього рівня.
15. Розмежуйте поняття прикладна та емпірична соціологія.
16. Назвіть функції соціології:
-;
 -;
 -;
 -;
17. Охарактеризуйте інструментальну функцію соціології.

**Тести і завдання до теми:
«Історія становлення соціології»**

1. Протосоціологією називають:
- теорії середнього рівня;
 - передісторію соціологічного знання;
 - позитивіський напрямок соціологічного знання.

2. Розмістіть перераховані науки відповідно до порядку їх розташування в класифікації О.Конта:

(Соціальна фізика (соціологія), математика, астрономія, хімія, біологія, фізика).

3. Назвіть три стадії розвитку інтелекту (за О. Контом):

- а)
- б)
- в)

4. Кому з названих соціологів (М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Конт) належить визначення соціології як:

- а) позитивної соціології;
- б) науки про соціальні факти;
- в) науки про соціальну поведінку, яку вона намагається зрозуміти і вилучити.

(Поряд із визначенням вкажіть відповідне прізвище).

5. Назвіть основні методи соціології (за О. Контом):

- а)
- б)
- в)

6. Автор теоретико-методологічної концепції «соціологізм», в межах якої суспільство та соціальні явища визначаються як надіндивідуальна реальність:

- а) О. Конт;
- б) П. Сорокін;
- в) Е. Дюркгейм;
- г) М. Вебер;
- д) З. Фрейд.

7. Вкажіть проти перерахованих категорій прізвища соціологів, які в своїх концепціях розглядали ці категорії як основоположні:

- а) аномія;
- б) колективні уявлення;
- в) соціальна дія;
- г) соціальна статика;
- д) соціальна динаміка;
- е) соціальний організм (М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Конт, Г. Спенсер).

8. Центральним поняттям феноменологічної соціології є категорії:

- а) життєвий світ;
- б) індивідуальний вибір;
- в) інший варіант.....

9. Який методологічний підхід до вивчення суспільства в соціології базується на таких методах, як експеримент та спостереження:
- а) феноменологічний;
 - б) діяльнісний;
 - в) позитивістський.
10. Центральним поняттям соціології К. Маркса є:
- а) суспільно-економічна формація;
 - б) соціальна дія;
 - в) соціальний простір.
11. Який тип соціальної дії не розглядав М. Вебер:
- а) афективну;
 - б) ціннісно-раціональну
 - в) цілераціональну;
 - г) ефективну;
12. Що таке «аномія»:
- а) поведінка, що відхиляється від встановлених у суспільстві норм;
 - б) соціальна хвороба;
 - в) ціннісно-нормативне вакуум.
13. Який різновид самогубства не називав Е. Дюркгейм:
- а) альтруїстичне;
 - б) аномічне;
 - в) специфічне;
 - г) егоїстичне.

**Тести і завдання до теми:
«Розвиток соціологічної думки в Україні»**

1. Назвіть представників української протосоціології:
- а)
 - б)
 - в)
2. Хто автор теорії «трьох світів»:
- а) М. Грушевський;
 - б) М. Шаповал;
 - в) Г. Сковорода.
3. Із працями яких науковців пов'язують початок самостійних соціологічних розвідок в Україні:
- а) представників Кирило-Мефодіївського Братства;
 - б) Женевського гуртка;
 - в) Інституту соціології.

4. Який метод дослідження соціальних явищ виробив М. Грушевський:

- а) структурний функціоналізм;
- б) історико-соціологічний;
- в) порівняння.

5. Засновник Українського соціологічного інституту в еміграції:

- а) В. Липинський;
- б) М. Шаповал;
- в) М. Грушевський.

6. Охарактеризуйте стан розвитку соціології в радянській Україні:

.....
(Визначте і запишіть основні риси).

7. Відзначте період, коли соціології був наданий статус базової дисципліни в вищих навчальних закладах України:

- а) 20-ті роки;
- б) 60-ті роки;
- в) 90-ті роки

8. Назвіть науковців сучасної української соціології:

- а)
- б)
- в)

Тести і завдання до тем:

«Суспільство як соціальна система. Типологія суспільств. Соціальна структура суспільства»

1. Кому із перерахованих соціологів — М. Вебер; Е. Дюркгейм; Т. Парсонс — належать визначення:

- а) суспільство — це надіндивідуальна духовна реальність, яка базується на колективних уявленнях;
- б) суспільство — це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей дій;
- в) суспільство — це система відносин між людьми, в основі яких є норми та цінності.

(Вкажіть прізвища поряд із визначеннями).

2. В античності «суспільство» і «державна» не розрізняли, тому ці поняття вживалися як синоніми.

- а) так;
- б) ні.

11. Закрите суспільство — суспільство:
 а) в якому відсутня можливість соціальної мобільності;
 б) яке не взаємодіє з іншими суспільствами;
 в) яке легко змінюється та пристосовується до обставин зовнішнього середовища.

12. Які із запропонованих визначень характеризують категорії
 1) «нерівність»; 2) «стратифікація»; 3) «клас»:
 а) соціальні групи, які мають нерівний доступ до багатства, влади та неоднаковий статус;
 б) умови, за яких люди мають нерівний доступ до соціальних благ;
 в) способи, за допомогою яких нерівність передається від одного покоління до іншого; при цьому формуються різні прошарки суспільства.
 (Вкажіть проти визначень відповідні категорії).

13. Яка стратифікаційна система є відкритою?
 а) кастова;
 б) станова;
 в) класова.

14. Яка найпоширеніша схема визначення соціальної структури радянського суспільства існувала в радянській соціології:

а) $2 + 1$;	в) $1 + 5$;
б) $3 + 1$;	г) $2 + 2 - 1$.

15. Як називають зміну соціального статусу людини:
 а) кар'єра;
 б) соціальна мобільність;
 в) рейтинг.

16. Кого можна віднести до маргіналів:
 а) військовослужбовців;
 б) емігрантів;
 в) студентів.

17. Збільшення частки середнього класу в суспільстві впливає на:
 а) чисельність працюючих;
 б) підвищення кваліфікації робітників;
 в) стійкість та стабільність суспільства;
 г) продуктивність суспільної праці.
 (Зазначте основний фактор).

18. Перехід з однієї страти в іншу нерівну, або рівну, описується поняттям:

- а) соціальної мобільності;
 б) маргінальності;
 в) інституціоналізації.

19. Маргінал — це:
- а) прихильник крайніх політичних поглядів;
 - б) декласований елемент;
 - в) особа, що залишила одну соціальну групу і не ввійшла до іншої;
 - г) особа, що втратила адекватне уявлення про реальність.

20. Найчастіше категорія «маргінальна особистість» вживається для опису внутрішнього світу, позиції:

- а) збанкрутілих бізнесменів;
- б) емігрантів;
- в) осіб, які швидко набули певного соціального статусу;
- г) дітей від змішаних шлюбів;
- д) індивідів, які перейшли в нову партію.

21. Чим характеризується мала група?

- а) безособовим характером взаємозв'язку між членами групи;
- б) наявністю спільних інтересів і поглядів у членів групи;
- в) безпосередніми особистими контактами між членами групи;
- г) низьким рівнем конфліктності.

22. Залежно від об'єкта маргіналізації розрізняють:

- а) етномаргінальність,
- б) соціомаргінальність,
- в) економічну маргінальність,
- г) політичну маргінальність,
- д) релігійну маргінальність.

23. Обмінна мобільність — це.....(*продовжити думку*).

24. Структурна мобільність — це.....(*продовжити думку*).

25. Назвіть канали соціальної циркуляції:

- а) армія;
- б) церква;
- в) освіта;
- г) шлюб;
- д) політичні та професійні організації.

26. Назвіть механізми соціальної мобільності:

- а) економічна активність;
- б) шлюбне партнерство на раціональних засадах;
- в)
- г)
- д)

27. До традиційних маргіналів належать ... *(продовжити думку)*.

28. Нові маргінальні групи — це ... *(продовжити думку)*.

29. Маргінальність, що має примусовий характер і супроводжується зниженням соціального статусу цілих соціальних груп і прошарків, викликає значні руйнування традиційних соціальних спільнот, дезінтеграційні процеси в соціальній структурі — це _____ — *маргінальність*.

Тести і завдання до теми: «Соціальні інститути»

1. Соціальний інститут:

- а) стійкі форми організації діяльності людей, які склалися історично, для задоволення певної потреби;
- б) організована сукупність взаємодіючих осіб;
- в) збірник правил, які регулюють поведінку індивіда у суспільстві.

2. Термін «соціальний інститут» був вперше введений:

- а) О. Контom;
- б) М. Вебером;
- в) Г. Спенсером.

3. Соціальний інститут, в якому взаємодія між суб'єктами здійснюється на основі офіційно зафіксованих правил, законів, регламентів та ін., це:

- а) латентний інститут;
- б) формальний інститут;
- в) політичний інститут.

4. Що не є соціальним інститутом:

- а) авторитет;
- б) релігія;
- в) сім'я;
- г) освіта.

5. Які із запропонованих визначень характеризують категорії:

1) «соціальний інститут»; 2) «соціальна спільнота»; 3) «соціальні санкції»:

- а) соціальні нагороди і покарання, які сприяють дотриманню норм;
- б) стандартизована форма здійснення соціальних функцій для задоволення якоїсь однієї фундаментальної потреби;
- в) група людей, члени якої пов'язані спільними інтересами і перебувають в прямій чи опосередкованій взаємодії.

(Вкажіть проти визначень відповідні категорії).

6. Визначте основні функції соціальних інститутів:
 а).....;
 б).....;
 в).....
7. Назвіть основні засоби здійснення соціального контролю:
 а).....;
 б).....;
 в).....
8. Інституціоналізація — процес створення..... (*продовжити думку*).
9. Доповніть перелік ознак соціальних інститутів:
 а).....;
 б) символічні культурні ознаки;
 в).....;
 г) кодекс усний і письмовий;
 д) ідеологія.
10. Які функції соціальних інститутів Р. Мертон назвав латентними:
 а) уповільнені;
 б) реальні;
 в) відстрочені;
 г) приховані.
11. Чого не потрібно для виникнення соціального інституту:
 а) усенародного голосування;
 б) політичної активності громадян;
 в) соціальної потреби;
 г) бажання окремих соціальних спільнот.
12. Механізмами задоволення потреб суспільств — це.....(*продовжити думку*).
13. Потреби у відтворенні людського роду задовольняє інститут..... (*продовжити думку*).
14. Потреби в безпеці і соціальному порядку задовольняють інститути.....(*продовжити думку*).
15. Потреби в здобутті засобів існування задовольняють інститути.....(*продовжити думку*).
16. Потреби в передаванні знань, соціалізації підростаючого покоління, підготовці кадрів задовольняє інститут..... (*продовжити думку*).

**Тести і завдання до теми:
«Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група»**

1. Які відносини в межах сім'ї називають «шлюбом»?
 - а) які об'єднують батьків і дітей;
 - б) систему відносин між подружжям, що встановлює їх права і обов'язки один щодо одного, дітей та рідних.
 - в) які об'єднують всіх членів сім'ї.

2. Чим характеризується полігамний шлюб:
 - а) об'єднанням в одній родині кількох поколінь;
 - б) наявністю великої кількості дітей;
 - в) попередньою домовленістю батьків;
 - г) наявністю в особі кількох чоловіків/дружин.

3. Як із позицій розподілу влади в родині можна визначити як матриархат:
 - а) домінування чоловіків;
 - б) влада дітей;
 - в) домінування жінок;
 - г) влада бабусь.

4. Яку сім'ю називають нуклеарною:
 - а) до якої входять тільки батьки і їхні діти;
 - б) складається із одностатевих партнерів;
 - в) поєднує батьків, дітей та інших родичів.

5. Охарактеризуйте *авторитарний, ліберальний, демократичний* стиль відносин між батьками та дітьми.

6. Яку сім'ю називають егалітарною.

7. Назвіть тенденції розвитку сім'ї.

8. Які функції сім'я не повинна виконувати як особливий соціальний інститут?
 - а) економічні;
 - б) політичні;
 - в) виховні;
 - г) репродуктивні.

9. Що, на Ваш погляд, є критерієм успішності шлюбу:
 - а) здатність партнерів пристосуватися один до одного;
 - б) кількість дітей у родині;
 - в) сильна влада чоловіка;
 - г) інші фактори (напишіть, які).

10. Які фактори не впливають на вибір шлюбного партнера при вільній формі шлюбу:

а) прагнення до підвищення престижу чи багатства сім'ї, або до створення сімейних союзів;

б) фактор просторової близькості, тобто сусідство, спільна робота, загальні місця дозвілля і проведення часу;

в) міра ідентифікації з власними батьками і відповідне прагнення знайти свою половину, схожу на батька чи матір;

г) образ ідеального партнера;

д) орієнтація на гомогамію, тобто бажання знайти партнера зі схожими ціннісними орієнтаціями, смаками, уявленнями;

е) прагнення до самоствердження за допомогою іншого партнера;

ж) традиції соціальної групи, членом якої є індивід?

11. Неповна сім'я — це.....(*продовжити думку*).

12. Назвіть соціальні функції сім'ї.

13. Назвіть дисфункції сучасної української сім'ї.

Тести і завдання до теми: «Соціологія особистості»

1. У соціології під терміном «особистість» розуміють:

а) людину з моменту народження;

б) кожну людину, яка живе в суспільстві відповідно до суспільних норм;

в) провідного діяча.

2. Характеристика людини соціальної:

а) індивідуальність;

б) особистість;

в) індивід.

3. Яке з визначень характеризує категорію: 1) «соціальна роль», 2) «соціальний статус», 3) «рольова система»:

а) ранг або позиція індивіда в взаємостосунках з іншими, пов'язана з певними правами та обов'язками;

б) поведінка, яку очікують від того, хто має певний соціальний статус;

в) сукупність ролей, відповідно до статусу.

(*Вкажіть проти визначень відповідні категорії*).

4. Зазначте, яка з відповідей найповніше розкриває зміст поняття соціалізація:

- а) навчання людини правилам життя, поведінки та культурним нормам;
- б) підготовка дітей до дорослого життя, засвоєння елементарних правил суспільного життя;
- в) процес засвоєння індивідом протягом всього життя соціальних ролей і культурних норм та цінностей того суспільства, до якого він належить.

5. Що є ознаками успадкованого статусу:

- а) національність;
- б) стать;
- в) освіта;
- г) кваліфікація.

6. Розмістіть у лівий стовпчик терміни, які характеризують статус досягнутий, а в правий — успадкований:

вік, син, безробітний, національність, раса, чемпіон світу, олімпійський чемпіон, теща, титул, лікар, бабуся, інвалід, покупець, академік.

7. Вкажіть критерії, які відповідають статусу дорослої людини:

- а) бути самостійним у виборі способу життя;
- б) мати власну сім'ю;
- в) самому себе забезпечувати засобами існування;
- г) розпоряджатися грошима незалежно від інших;
- д) утримувати власних дітей;
- е) проживати незалежно від батьків.

(Поставте знак +).

8. Яке з визначень характеризує категорію

- 1) «соціальна роль»; 2) «суб'єктивно сприймаюча роль»;
 - 3) «уявляюча роль»; 4) «соціалізація»; 5) «соціальний статус»;
 - 6) «граюча роль»:
 - а) соціальне становище людини в суспільстві;
 - б) суб'єктивна уява про те, як людина повинна вести себе у взаємодії з особами інших соціальних статусів;
 - в) процес засвоєння людиною соціальної ролі;
 - г) система певних очікувань соціальних груп стосовно рольової поведінки особистості, з відповідним соціальним статусом;
 - д) реально втілена в конкретних вчинках поведінка певної особистості, що володіє певним статусом;
 - е) динамічний аспект соціального статусу.
- (Вкажіть проти визначень відповідні категорії).*

9. Коли завершується процес соціалізації:
- а) з початком трудової діяльності;
 - б) з досягненням повноліття;
 - в) по завершенні життя.

**Тести і завдання до теми:
«Соціальна девіація та соціальний контроль»**

1. Відхилення від прийнятих у суспільстві норм, починаючи від незначних і завершуючи найбільш суттєвими та серйозними, що загрожують життєдіяльності окремих груп, суспільству загалом — це *(продовжити думку)*.

2. Класичними видами девіантної поведінки визнані:
- а) пияцтво, алкоголізм,
 - б) наркоманія;
 - в) злочинність,
 - г) суїцид;
 - д) _____;
 - е) _____.

3. Делінквентна поведінка — це *(продовжити думку)*.

4. За П. Бергером, ми перебуваємо у полі соціального контролю, що являє собою кілька концентричних кіл:

- а) політико-юридична система;
 - б) суспільна мораль, звичаї та звички;
 - в) _____;
 - г) _____;
 - д) сім'я та приватне життя.
- (завершіть перелік).*

5. Назвіть функції девіації _____

6. Приписи, вимоги, побажання та очікування відповідної суспільно ухвалені поведінки. Деякі ідеальні зразки, шаблони, які вказують на те, що люди повинні говорити, думати, почувати і робити у конкретних ситуаціях — це *(продовжити думку)*.

7. Уільям Х. Шелдон зробив висновок, що найбільш схильні до девіантної поведінки (хоча вони далеко не завжди стають злочинцями):

- а) ендоморф;
- б) мезоморф;
- в) екторморф.

8. Р. Мертон розробив типологію поведінки залежно від ставлення особистості до цілей та засобів їх досягнення:

- а) конформізм;
 - б) інновація;
 - в) _____;
 - г) бунт, заколот.
- (завершіть перелік).

9. Назвіть культурносхвалені девіації:

- а) _____;
- б) _____;
- в) _____;
- г) _____.

10. Жоден вчинок сам собою не є кримінальним за суттю. Людей не можна поділити на тих, хто нормальний, та тих, хто має патологію. Первинна девіація — поведінка, яка порушує соціальні норми, але, зазвичай, залишається непоміченою з боку правоохоронних органів. Чи будуть ці люди визнані як девіанти залежить від того, що вони роблять, а також від того, як реагують інші люди на їх поведінку.

Це позиція представників:

- а) теорії стигматизації;
- б) теорії аномії;
- в) теорії конфлікту.

**Тести і завдання до теми:
«Організація соціологічних досліджень,
методи збирання та аналізу соціологічної інформації»**

1. Соціологічним дослідженням називають:

- а) методологічна та методична база, яка забезпечує проведення опитування респондентів з актуальних питань.
- б) система теоретичних та емпіричних процедур, які сприяють отриманню нових знань про досліджуваний об'єкт, з метою вирішення конкретних теоретичних та соціальних проблем.
- в) збирання емпіричного матеріалу, з метою вирішення конкретних прикладних завдань.

2. Основним науковим документом соціологічного дослідження є:

- а) програма соціологічного дослідження;
- б) стратегічний план;
- в) робоча програма.

3. Методологічний розділ програми соціологічного дослідження містить:

- а) список інтерв'юерів;
- б) терміни проведення дослідження;
- в) визначення об'єкта дослідження;
- г) уточнення основних понять;
- д) формулювання основних гіпотез;
- е) формулювання проблеми дослідження;
- є) системний аналіз об'єкта;
- ж) обґрунтування вибірки;
- з) визначення основних методів збору та аналізу даних;
- і) визначення предмета дослідження.

4. Методичний (процедурний) розділ програми соціологічного дослідження містить:

- а) визначення об'єкта дослідження;
- б) визначення предмета дослідження;
- в) уточнення основних понять;
- г) формулювання основних гіпотез;
- д) формулювання проблеми дослідження;
- е) системний аналіз об'єкта;
- є) обґрунтування вибірки;
- ж) визначення основних методів збору та аналізу даних;
- з) стратегічний план;
- і) список інтерв'юерів;
- й) терміни проведення дослідження.

5. «Знання про незнання», протиріччя між знаннями про потреби суспільства в певних діях і незнанням засобів здійснення цих дій:

- а) гіпотеза дослідження;
- б) предмет дослідження;
- в) проблема дослідження.

6. Вибіркова сукупність:

- а) вся сукупність людей — носіїв проблеми;
- б) частина генеральної сукупності, обрана за певними правилами;
- в) великі сукупності людей, які різняться своїми соціально-демографічними характеристиками.

7. До інструментарію соціологічного дослідження належать:

- а) методи вирішення проблемної ситуації;
- б) засоби збору та аналізу первинної інформації;
- в) методи соціологічного дослідження.

8. Який вид запитання анкети передбачає вільний виклад відповіді:
- а) контактні запитання;
 - б) закриті запитання;
 - в) відкриті запитання.

9. Назвіть види соціологічного дослідження залежно від глибини аналізу:

- а)
- б)
- в)

10. У чому полягає сутність соціометрії як методу:

- а) вивчення «товариськості» в малих групах;
- б) цілеспрямоване систематичне спостереження та фіксація значущих соціальних фактів;
- в) вивчення можливої поведінки мас.

11. Інтерв'юером називають:

- а) особу, яка ставить запитання;
- б) особу, якій ставлять запитання.

ВИЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ ДО ТЕМ

А

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА*¹ (від. лат. *adaptatio* — пристосування) — пристосування індивіда до умов соціального існування, будь то політичне середовище, місце праці або культурний простір певного суспільства.

АКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА*** — сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на вирішення задач, які стоять перед суспільством, класом, соціальною групою в певний історичний період. Як суб'єкт може виступати особистість, колектив, соціальна група, прошарок, клас, суспільство загалом. А.с. проявляється в різних сферах: трудовій, суспільно-політичній, в сфері культури і побуту.

АНОМІЯ* (від франц. — *anomie* і грецького *а* — *nomos* — беззаконня) — термін, введений Е. Дюркгеймом для опису стану суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних цінностей і норм, дезорієнтацією суспільства і особи, відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивідів.

АНТРОПОЦЕТРИЗМ*** (від грецького *anthropos* — людина і лат. *centrum* — середина кола) — світогляд, в якому людина розглядається як центр та вища ціль світобудови.

Б

БЮРОКРАТІЯ*** — 1) Система управління, в якій вирішальну роль виконує бюрократичний апарат. 2) За М. Вебером — тип ідеальної раціональної організації, який характеризують: ефективність адміністративних дій, що досягається за рахунок спеціалізації кваліфікованого управлінського апарату і формального розподілу обов'яз-

¹ Примітка: визначення подані за такими джерелами:

* Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. Випуск 6. — Л. — 1996.

** Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під ред. В. І. Воловича. — К., 1998.

*** Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. — М., 1998.

ків; ієрархічна система контролю та підпорядкування посадових осіб; безособові відносини, які базуються на фіксованих законах і правилах, що визначають прийняття рішень; відокремлення адміністративних функцій від власне засобів управління. 3) Синонім бюрократизму — відчуження державного апарату стосовно суспільства, перетворення засобів адміністративної діяльності на самоціль; формалізм, канцелярщина, бездушність, рутинність.

В

ВЕБЕР Карл Еміль Максиміліан (Макс)** — (21.04.1864, Ерфурт — 14.06.1920, Мюнхен) — нім. соціолог, історик, соціальний філософ, громадський діяч. Засновник розуміючої соціології і теорії соціальної дії, один із засновників соціологічної науки у Німеччині.

ВИБІРКА** — процес формування вибіркової сукупності.

ВИБІРКОВА СУКУПНІСТЬ** — частина генеральної сукупності, об'єкти якої виступають як основні об'єкти спостереження. Ця частина генеральної сукупності відбирається за спеціальними правилами так, щоб її характеристики відображали властивості всієї генеральної сукупності. Таким чином, досліджується лише частина генеральної сукупності, але так, що є можливість отримати повне уявлення про всю сукупність загалом.

ВИМІРЮВАННЯ** — процедура позначення числами за певними правилами ознак чи властивостей об'єкта, який вивчається соціологом, внаслідок чого дослідник надалі вже має справу не з множиною якісно різних характеристик об'єкта, а з сукупністю чисел, кожне з яких певним чином відображає інтенсивність прояву відповідної характеристики.

ВІДБІР ВИПАДКОВИЙ ОДИНИЦЬ СУКУПНОСТІ** — це такий відбір соціологічної інформації, за якого кожна з одиниць генеральної сукупності має однакову ймовірність потрапити до вибіркової сукупності. Є кілька видів випадкового відбору.

ВІДБІР НЕВИПАДКОВИЙ (СПРЯМОВАНИЙ)** — це такий відбір соціологічної інформації, за якого одиниці вибіркової сукупності відібрані спрямовано.

ВІДКРИТІ ПИТАННЯ* — форма питань при опитуванні, які характеризуються відсутністю варіантів відповідей, вміщених в анкеті. Основним принципом побудови виступає формулювання питання і відведення спеціального місця, в якому респондент пише відповідь власноручно.

ВІДЧУЖЕННЯ* — відчуття індивідом віддалення, відокремлення від ситуації групи чи культури. У соціологічний термін перетворений К. Марксом, який вважав, що відносини виробництва за капіталізму призводять до виникнення психологічного ефекту відчуження у робітників. Вживають його також стосовно до інших сфер суспільного життя, коли треба зазначити відірваність, відстороненість людини від політики, процесів вироблення і прийняття рішень, культурної спадщини тощо. Вважається універсальним явищем в індустріальних та постіндустріальному суспільствах.

ВІДЧУЖЕННЯ* у сфері праці — стан, описаний Н. Смельзером для характеристики емоційної сфери сучасного робітника, полягає в почутті безсилля, відчутті, що праця не має сенсу, у відстороненні або психологічній невключеності у роботу.

Г

ГЕНЕРАЛЬНА СУКУПНІСТЬ** — це сукупність, на яку соціолог бажав розповсюдити висновки дослідження.

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАПРЯМ У СОЦІОЛОГІЇ** — перша наукова школа в соціології ХІХ ст., котра розглядала географічний стан і природні умови як визначальні чинники розвитку суспільного життя.

ГІПОТЕЗА В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ* — наукове припущення, яке висувають для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ і процесів, яке слід підтвердити або спростувати.

ГРУПА МАЛА** — соціальна група, члени якої безпосередньо взаємодіють між собою. Кількісний склад Г. м. не перевищує кількох десятків осіб. Уперше до систематичного дослідження Г. м. звернувся на поч. ХХ ст. амер. соціолог Ч. Кулі.

ГРУПА НЕФОРМАЛЬНА** — спільнота людей, що виникає спонтанно на ґрунті взаємних симпатій, схожості ціннісних орієнтацій та інтересів. Спільні інтереси є підґрунтям стабільності й довготривалості існування Г. н. незалежно від їхнього змісту. Водночас наявність групової мети та відповідної спрямованої назовні сумісної діяльності не є обов'язковою умовою існування Г. н.

ГРУПА РЕФЕРЕНТНА** — мала соціальна група, яка реферує (пропускає кризь себе) цінності суспільства і за нормами якої живе і діє (або хоче жити і діяти) індивід.

ГРУПА ФОРМАЛЬНА** — об'єднання людей для здійснення соціально заданої діяльності за умов їхньої безпосередньої комунікації та взаємодії. Г. ф. має юридично фіксований статус і нормативну базу існування, в якій закріплюються структура, тип розв'язуваних завдань, головні права та обов'язки.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (29.09.1866—25.11.1934) ** — видатний український історик, етнолог, фольклорист, соціолог, організатор науки, державний та політичний діяч — перший президент УНР. Один із ініціаторів та організаторів Українського соціологічного інституту, заснованого у Відні.

Д

ДІЯ СОЦІАЛЬНА** — форма або спосіб вирішення соціальних проблем і суперечностей, основою яких є протистояння інтересів основних соціальних сил певного суспільства. В широкому розумінні Д. с. — будь-яка акція, вчинена соціальним суб'єктом з метою забезпечення своїх інтересів та потреб в певній соціокультурній ситуації. Поширене вузьке тлумачення Д. с., згідно з яким нею є поведінка діючого суб'єкта, орієнтована на інших суб'єктів і взаємодію з ними (М. Вебер та ін.).

ДЕВІАНТНІСТЬ** (від лат. *deviatio* — відхилення) — характеристика поведінки, що не відповідає соціальним нормам та цінностям, прийнятним у суспільстві.

ДЕТЕРМІНІЗМ* — (від лат. *determinare* — визначати) — сукупність уявлень про визначальну роль якогось певного чинника в суспільному розвитку та зумовленість його дією усіх соціальних процесів. Географічний детермінізм, наприклад, — це визнання залежності суспільного розвитку від географічних факторів, технологічний детермінізм заснований на визнанні визначальної ролі техніки, культурний детермінізм — відповідно культури в розвитку людства.

E

ЕКСПЕРИМЕНТ* (від лат. *experimentum* спроба, дослід) — один із методів одержання соціологічної інформації про кількісні і якісні зміни показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних факторів (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати.

I

ІНДИВІД* — термін, що означає конкретну людину, одиничного представника роду людського, коли необхідно зазначити, що йдеться не про все людство взагалі і не про будь яку людину в ньому.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ* — це особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших включно з її природними і соціальними фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями.

ІНСТІНКТИВІЗМ*** — орієнтація, яка пояснює явища і процеси соціального життя теорією інстинктів) У. Мак-Дугалл, Г. Лебон).

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ ** — форма організації і засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. За допомогою соціальних норм, правил, принципів і санкцій, що регулюють різні сфери суспільної діяльності, І. с. (держава, право, політичні партії, армія, церква, школа, сім'я, мораль, освіта тощо) виконують організаційні, регулятивні, управлінські та виховні функції в суспільстві. І. с. виникає в процесі поділу суспільної праці і диференціації суспільних відносин як засіб здійснення спільної цілеспрямованої діяльності певних груп людей.

ІНТЕРВ'Ю** — вид опитування, під час якого інтерв'юєр в особистому контакті з респондентом ставить усні запитання з метою збору соціологічної інформації.

ІНТЕРВ'ЮЄР** — особа, яка проводить інтерв'ю; анкетера — особу, що проводить анкетування, також називають інтерв'юєром.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТЬ* — процедура передбачена методологічною частиною програми конкретно-соціологічного дослідження; полягає в уточненні співвідношення тих елементів і властивостей досліджуваного явища, аналіз яких може дати цілісне уявлення про його фактичний стан, правильно пояснити причини виникнення і розвитку.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ* — шлях регуляції людської діяльності, забезпечення організованості, упорядкованості, нормативності життя суспільства і підвищення його ефективності. У вузькому сенсі — процес створення соціального інституту, заміна спонтанної і експериментальної поведінки, передбачуваною поведінкою, яка очікується, моделюється, регулюється через визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти у напрямку задоволення певної суспільної потреби.

К

КЛАС СЕРЕДНІЙ** — основна частина соціальної структури суспільства з розвинутою ринковою економікою. С. к. складають дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, адвокати, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників, люди т.зв. вільних професій (актори, спортсмени, музиканти, письменники) тощо. С. к. не є однорідним соціальним утворенням. Спільне, що їх об'єднує в С. к., — це саме проміжне становище між вищим та нижчим класами.

КЛАС СОЦІАЛЬНИЙ*** — 1. За Леніним — велика група людей, яка відрізняється від інших місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці і способами отримання і розмірами тієї частки багатства, якою вона володіє. 2. За М. Вебером — агрегати людей, які володіють одними й тими ж життєвими шансами. 3. За У. Л. Уорнером — група людей, що відносить себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії. 4. Велика група людей, які мають однаковий соціально-економічний статус у системі соціальної стратифікації.

КОНТ ОГЮСТ (1798—1857) ** — франц. філософ, соціолог, основоположник позитивізму та соціології як науки, що перший окреслив її предмет, структуру, функції. К. — основоположник філос. позитивізму, основними принципами якого є пріоритет спостереження в дослідженнях, констатація явищ та їх взаємозв'язків, орієнтація на «точні» методи досліджень. Ці принципи К. переносить і на соціологію. Це дало змогу К. вирізнити суспільство як її об'єкт, розглянути його як цілісну систему, утворену взаємодією її елементів, зазначити роль спостережень для збору та аналізу емпіричного матеріалу, поставити питання про необхідність використання «очних» (надійних) методів у соціології (спостереження, експерименту, порівняльного та історичного методів) і т.д.

КОНФЛІКТ*** — зіткнення протилежних інтересів, цілей, ідеологій між індивідами, соціальними групами, класами,

М

МАКРОСОЦІОЛОГІЯ** — сукупність загальних теоретичних знань у системі соціології, що є результатом макросоціологічних досліджень, тобто досліджень, які охоплюють вивчення великих соціаль-

них об'єктів — суспільства загалом, його складових частин (систем, підсистем, агрегатів, сфер), масштабних соціальних явищ і процесів, інститутів, поведінки людських мас.

МЕТАСОЦІОЛОГІЯ*** — обґрунтування методів та логіки побудови соціологічного знання.

МЕТОД* (від грецького *methodos* — шлях до чогось) — спосіб одержання вірогідних соціологічних знань; сукупність застосовуваних прийомів, процедур і операцій для емпіричного і теоретичного пізнання соціальної реальності.

МЕХАНІЦИЗМ* — напрям у соціальній теорії, що бере за основу поняття механізму — системи. Відповідно до основних ідей механізму, робота механізму, як і суспільства загалом, забезпечується функціональною спеціалізацією його частин, а також їх інтеграцією в єдине ціле.

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ** — сукупність соціологічних знань із протилежною щодо макросоціології пізнавально-гносеологічною орієнтацією на вивчення т. зв. мікрооб'єктів (міжособистісні взаємодії, стосунки, комунікативні зв'язки в малих групах, поведінка індивіда, окремі «мікромасштабні» соціальні явища і процеси тощо).

МОБІЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНА*** — зміна індивідом однієї професії на іншу.

МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА** — процес руху індивідів міжєрархічно або іншим чином організованими елементами соціальної структури: класами, прошарками, групами, статусами, позиціями. За напрямом вирізняють вертикальну, висхідну або низхідну М. с. (посадове просування, підвищення кваліфікації чи, навпаки, декваліфікація, перехід у групи та шари, які займають нижчі позиції у статусній ієрархії), а також горизонтальну М. с. — рух поміж однорідними у соціальному відношенні групами, статусами, робочими місцями.

Н

НАПРУЖЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА** — стан, який виникає в суспільстві внаслідок дії дестабілізуючих факторів і виявляється у зростанні негативних соціальних настроїв та деструктивної поведінки, що приховує у собі небезпеку соціального «вибуху», руйнування певних соціальних структур чи всього суспільства. Н. с. свідчить про наявність кризових ситуацій у суспільстві, загострення суперечностей між соціальними верствами, вона досягає піку свого розвитку у період їх розгортання та вирішення.

НАТУРАЛІЗМ*** — тенденція в поясненні соціальних явищ та процесів розвитку суспільства природними, біологічними факторами, яка орієнтується на методи природничих наук.

О

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ** — певна реальність (а також її різні сторони, характеристики і відносини), на яку спрямоване до-

слідження. Виокремлення певного фрагменту цієї реальності диктується наявністю соціальної проблеми, тобто необхідністю розв'язання соціальної суперечності. Під О. д. у конкретному соціологічному дослідженні розуміють реальні соціальні процеси або явища, а також соціальні відносини, що містять суперечність і породжують проблемну ситуацію. П. д. — певні сторони, якості, характеристики, особливості об'єкта.

ОПИТУВАННЯ** — термін, що позначає процес отримання відомостей про досліджуваний об'єкт шляхом ведення діалогу (комунікації) між дослідником (чи його представником — людиною, спеціальним технічним пристроєм) та респондентом за допомогою формалізованих запитань та відповідей на них. У загальних рисах О. поділяють на інтерв'ю та анкетування. За першого варіанту інтерв'юер фіксує відповіді на запитання сам, за другого — респондент.

ОРГАНІЗАЦІЯ** — форма об'єднання людей з метою досягнення певних цілей на засадах позаособистісних стосунків.

ОСОБА МАРГІНАЛЬНА («ПРОМІЖНА»)** — тип особистості, що формується (або опиняється на межі різних соціальних середовищ: міста і села, класів, поколінь, культур, ідеологій, рас, тому вона відзначається особливою, зокрема дуже суперечливою, конфліктною, свідомістю і поведінкою. Уперше поняття О. м. сформулював глава Чиказької школи міської соціології Р. Парк (1928), пов'язавши маргінальність зі збільшуваною міграцією на межі історичного переходу людини від локальних культур і поселень до цивілізації та її гігантських міст.

ОСОБИСТІТЬ* — усталений комплекс якостей і властивостей людей, які набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп та спільнот, до яких вона належить і у життєдіяльності яких бере участь. Термін «особистість» необхідний для характеристики соціального в людині.

П

ПАТОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА** — специфічна форма відхилення від інституціонально обумовлених вимог до соціальної поведінки, яка виявляється: 1) в індивідуальних та групових діях, що пов'язані з нехтуванням соціальними нормами; 2) у масовому порушенні процесів соціальної адаптації при дезорганізації суспільної системи. Перша ґрунтовна спроба розгляду проблеми П. с. у межах соціологічної теорії, до якої вдався Е. Дюркгейм, привела його до парадоксального висновку про «нормальну» природу вияву суспільної патології через злочинність.

ПОЗИТИВИЗМ* — термін, введений О. Контом, це — методологічна позиція у суспільних науках взагалі, і в соціології зокрема, яка випливає з розуміння суспільства та його закономірностей за аналогією до природи. Вважає, що справді науковим є лише те знання, яке здобуто точним використанням наукового методу, через збирання і аналіз емпіричних даних та послідовну перевірку гіпотез. Згідно з ним, со-

ціологія, як і інші соціогуманітарні науки, повинна бути побудована за зразком природничих наук.

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ** — проблемна ситуація, пов'язана з суперечністю між соціальною дійсністю і її теоретичним осмисленням, яка потребує для свого пізнання і розв'язання певних методів, процедур та прийомів дослідження.

ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ** — головний документ дослідження, в якому відображаються його загальна концепція та ідеологія. У П. с. д. виокремлюють методологічну та процедурну частини. Методологічна містить опис проблемної ситуації та формулювання проблеми, визначення об'єкта й предмета, цілей і завдань дослідження, інтерпретацію та операціоналізацію головних понять, формулювання гіпотез і попередній системний аналіз об'єкта дослідження. Процедурна частина містить принципівий план дослідження, обґрунтування системи вибірки, опис процедур збирання та аналізу даних, а також робочий план, у якому визначаються послідовність робіт, терміни їх виконання та матеріально-технічне забезпечення. П. с. д. логічно організовує й упорядковує весь процес дослідження.

ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ** — прасоціологія, ретроспективна соціологія — передісторія соціологічного знання, елементи якої існують у системі синкретичного суспільствознавства і філософії до його диференціації та спеціалізації на окремі науки. П. вивчає факти, здогадки, гіпотези, ідеї, концепції, емпіричні соціальні обстеження минулого, пов'язані з аналізом чи описом соціальних явищ, процесів, тенденцій, котрі безпосередньо входять до предметної сфери сучасної соціології.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЕВОЛЮЦІОНІЗМ* — одна з течій соціологічного психологізму, розглядає суспільство як етап космічної еволюції, в якій кожен подальший етап акумулює досягнення попередніх та будується на них. Згідно з поглядами Л. Уорда, найвищою мірою еволюції є соціогенія (синтез усіх природних сил), вона характеризується цілеспрямованим і творчим началом, усвідомленим прагненням до прогресу.

ПСИХОЛОГІЯ НАТОВПУ* — одна із течій соціального психологізму, яка вивчає поведінку людей у великих групах і натовпах. Поведінка людей у натовпі відрізняється від їх поведінки в нормальних умовах і може призвести до вибухових та непередбачуваних ситуацій. У ранніх соціологічних працях французького соціолога Г. Лебона й сучасних теоріях американського соціолога Н. Смедзера та ін. Поведінка натовпу розглядається як потенційна загроза нормальному соціальному порядку.

Р

РАСОВО-АНТРОПОЛОГІЧНА ШКОЛА* — один із натуралістичних, біологізаторських напрямків суспільної думки; вважає головними причинами розвитку суспільства расові особливості, а чистоту раси розглядає як основну спонукальну силу розвитку цивілізації. У соціології цей напрям представлений передусім працями А. Гобіно.

- РЕВОЛЮЦІЯ*** — докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого. В соціології — докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового.
- РЕДУКЦІОНІЗМ*** — пояснення багатогранного феномена за допомогою єдиного визначального фактора. Наприклад, психологічний редукаціонізм — пояснення соціальних феноменів за допомогою лише психологічного фактору; марксизм є прикладом економічного редукаціонізму, оскільки в ньому все розмаїття соціальних явищ та історичних змін зумовлене впливом економічних факторів.
- РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ**** — властивість вибіркової сукупності відтворювати характеристики генеральної сукупності.
- РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ*** — процес засвоєння нових соціальних ролей і статусів, цінностей і знань на кожному етапі життя людини.
- РЕСПОНДЕНТ**** — особа, яка в процесі опитування є джерелом первинної інформації.
- РОЛЬ СОЦІАЛЬНА**** — нормативний різновид поведінки індивіда, який займає певну соціальну позицію (в суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні їй функції.
- РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ*** — напрям, започаткований М. Вебером, який вважав, що розуміння соціальної дії є основним завданням соціології. Соціолог повинен уявити себе на місці інших людей, щоб зрозуміти сенс їхніх дій, мету, яку вони перед собою ставлять. Розуміння є тим, що відрізняє соціологію від природничих наук.

С

- САНКЦІЇ*** (від лат. *sanktio* — суворі постанови, переписи) — соціальні нагороди і покарання, які сприяють додержанню норм.
- СИМВОЛІЧНИЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМ*** (від. англ. *integarction* — взаємодія) — напрямок соціології, який зосереджується на вивченні соціальних взаємодій (інтерацій), в їх символічному відображенні (мові, жестах тощо) виходить із позиції, що індивіди поводяться з речами згідно зі змістом, який ці речі мають для них, і що зміст речей виявляється у процесі соціальної взаємодії. Виникає як альтернатива до функціоналізму.
- СОЦІАЛІЗАЦІЯ**** — процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для його становлення і життєдіяльності в певному суспільстві.
- СОЦІАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ*** — перенесення еволюційних принципів розвитку природи (боротьби за виживання і природного відбору) на соціальні процеси. Є основним положенням вчення Г. Спенсера, який вважав, що в суспільстві, як і в природі, розвиток відбувається від простих форм до складних форм, різноманітних, але пов'язаних між собою форм.
- СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА*** — (від грецького *systema* — складене з частин, з'єднане в одне ціле) — складно організоване, впорядковане,

цілісне утворення, що охоплює окремих індивідів і соціальні спільноти, об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, специфічно соціальними за своєю природою.

СОЦІАЛЬНИЙ ДАРВІНІЗМ* — біологізаторські течії в соціології, які намагаються звести закони розвитку суспільства до біологічних закономірностей природного відбору, виживання найбільш пристосованих, до установок теорії інстинкту, спадковості тощо. Суспільство розглядається як безструктурна сукупність властивостей або елементів, а еволюція — як процес змін, що відбувається завдяки випадковим варіаціям.

СОЦІАЛЬНИЙ ФАКТ* — одинична суспільна значуща подія або певна сукупність однорідних подій, типових для тієї чи іншої сфери суспільного життя або характерних для певних соціальних процесів. Згідно з Е. Дюркгеймом, це елемент соціальної реальності, що який слід розглядати як річ; він існує незалежно від суб'єкта і його треба вивчати так само об'єктивно й неупереджено, як вивчають річ у природничих науках.

СОЦІАЛЬНІ РУХИ* — різні форми колективної дії, спрямовані на соціальну реорганізацію; функціонують неформально, хоч деякі з них можуть згодом інституціоналізуватися. За Гіденсом, можна назвати 4 основні типи соціальних рухів: демократичні, екологічні, робітничі, рухи за мир. Деякі дослідники додають до них феміністичні (тобто жіночі), релігійні (типу ісламської революції) та інші нові рухи сучасності, які виникли порівняно нещодавно.

СОЦІАЦІЯ* — термін Г. Зіммеля; означає свідому взаємодію індивідів. Є складною формою усупільнення, яка охоплює соціальні процеси (передусім взаємодію особистостей), соціальні типи (людей з певними соціальними якостями — аристократа чи відступника) та моделі (розширення кордонів соціальних груп із посиленням вияву індивідуальності).

СОЦІОЛОГІЗМ*** — 1. Концепція, яка визнає першочергове та виключне значення за соціальною реальністю та соціологічними методами в поясненні буття людини та її середовища. 2. Трактатування суспільства як надіндивідуальної реальності стосовно інших видів реальності (біологічної, психологічної і т. ін.).

СОЦІОЛОГІЯ** — це наука, що досліджує соціальні форми, закони та закономірності функціонування і розвитку суспільства через взаємодію індивідів та їхніх груп, спільностей. Термін «С» ввів франц. філософ Огюст Конт («Курс позитивної філософії»), позначивши ним універсальну науку, що вивчає суспільство «позитивно», спираючись на факти.

СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНА** — міжгалузевий науковий напрям, пов'язаний із вивченням соціальних механізмів та закономірностей функціонування і розвитку економіки. С. е. розглядає економічне життя як взаємодію суспільних груп, які займають неоднакові позиції в системі суспільного виробництва, виконують специфічні господарські і соціальні функції, мають неоднакові права та обов'язки,

різняться рівнем доходу та споживання і яким притаманні особливі інтереси, потреби, ціннісні орієнтації, характер поведінки, спосіб життя загалом.

СОЦІОЛОГІЯ ЕМПІРИЧНА* — складова соціології, застосована на конкретних дослідженнях соціальних фактів.

СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ** — галузь соціологічної науки, предметом якої є: праця як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, навичок, знань та умінь особи з метою створення матеріальних, соціальних і культурних благ індивідуально або в кооперації з іншими; як засіб добування винагороди для задоволення різноманітних життєвих потреб; як основа соціально-економічного становища працівників в індустріальному та постіндустріальному суспільствах і джерело нерівності в доходах і престижі; як дослідження соціологічними методами стану і динаміки ставлення робітників до предмета, процесу і результату праці, відносин між робітниками, групами робітників, зайнятих у виробничій діяльності, з приводу володіння й розпорядження власністю щодо умов і засобів праці; дослідження місця праці у цілісному способі життя, мотивів і цінностей трудової діяльності, соціального самопочуття окремих робітників та груп.

СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ** — галузь соціології, яка вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини, структури і процеси суспільства (організації) з метою упорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування, розвитку або зміни, переведення до іншого стану.

СОЦІОМЕТРІЯ** — галузь соціальної психології, пов'язана з вивченням міжособистісних стосунків у малих соціальних групах. Під С. розуміють методи дослідження структури міжособистісних відносин у малій соціальній групі шляхом вивчення виборів, здійснених членами групи за тим чи іншим соціометричним критерієм. Одним з основних соціометричних методів є соціометричне опитування, а соціометричним критерієм — запитання соціометричної анкети (тесту).

СПІЛЬНОТА СОЦІАЛЬНА** — сукупність людей, об'єднаних спільними ознаками (чинниками), напр., поселення, мова, релігія, професія, розмір прибутку, єдність мети та завдань діяльності тощо.

СТАТУС СОЦІАЛЬНИЙ** — становище індивіда або групи в соціальному просторі стосовно інших індивідів і груп, яке визначається за соціально значущими для цієї соціальної системи критеріями (екон., політ., соціально-правовими, професійно-кваліфікаційними тощо). Відповідно до того, чи набуває людина свого статусу завдяки успадкованим ознакам (соціальне походження, стать, раса), чи завдяки власним зусиллям (освіта, фах), розрізняють С. с. успадкований і досягнутий.

СТРАТИФІКАЦІЯ*** (від лат. stratum — прошарок і facio — роблю) — 1. Соціальна диференціація та нерівність на основі таких критеріїв як соціальний престиж, самоідентифікація, професія, дохід, освіта, участь у владних відносинах і т. д. 2. Постійне ранжування соціальних статусів та ролей в соціальній системі (від малої групи до суспільства).

СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНА*** — сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих соціальних груп, соціальних інститутів та відносин між ними.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ* — метод цілеспрямованого, планомірного, певним способом фіксованого сприйняття об'єкта, що досліджується; служить певним пізнавальним цілям; може підлягати контролю і перевірці.

СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ* — напрям соціології та антропології, який вбачає головну мету у вивченні механізмів і структур, що забезпечують цілісність, стабільність і сталість соціальної системи. Розрізняють два основних підходи: а) структурний, який йде від аналізу різноманітних структур до виявлення виконуваних ними функцій; б) функціональний, коли визначається певна сукупність функціональних вимог, а згодом виявляються різні структури, які ці функції виконують.

СУСПІЛЬСТВО* — найзагальніша система взаємозв'язків і взаємовідносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами. Згідно з Н. Смельзером, це об'єднання людей, яке має певні географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність.

T

ТЕОРІЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА** — сукупність поглядів на походження і природу сучасних західних «розвинутих» суспільств та їх відмінності від «традиційних» суспільств. Термін «індустріальне суспільство» запровадив К. Сен-Сімон, започаткувавши теоретичну лінію, продовжувачами якої були О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, а згодом Р. Арон і У. Ростоу. Основні принципи: а) визнання закономірності переходу від «традиційних» до «індустріальних» суспільств, заснованих на машинному виробництві, фабричній організації і дисципліні праці, національній системі господарства з вільною торгівлею і спільним ринком; б) «логіка індустріалізації» провадить суспільства до зростання подібності між ними; в) індустріальний розвиток відбувається паралельно з демократизацією суспільно-політичного життя, проголошенням рівних громадянських прав; особливостями індустріального суспільства є соціальна стратифікація і пов'язана з нею соціальна мобільність; г) класова боротьба замінюється мирним розв'язанням соціальних конфліктів на базі реформування суспільної системи; д) відбувається зміцнення національної ліберально-демократичної держави.

ТЕОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА* — розвиток системи ідей, закладених у теорії індустріального суспільства, здійснений Д. Беллом та іншими сучасними соціологами. Центральна ідея — перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, який визначається:

а) відповідним переходом від економіки, що виробляє товари, до обслуговуючої економіки і створення розгалуженої сфери послуг, в якій зайнята більшість працездатного населення;

- б) змінами в соціальній структурі (класовий поділ остаточно поступається місцем професійному, фаховому);
- в) центральним місцем теоретичного знання, яке визначає політику, і висуванням в центр соціального життя вчених, науковців та інтелектуалів на загал;
- г) створенням нових інтелектуальних технологій, здатних зберігати довкілля і заощаджувати природні ресурси. На відміну від індустріального суспільства, де основним був конфлікт між працею і капіталом, у постіндустріальному суспільстві основний конфлікт знаходить прояв у боротьбі між знаннями і некомпетентністю.

ТЕОРІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ* (від лат. *convergere* — наближатися, сходитися) — концепція, розроблена П. Сорокіним, а також іншими сучасними соціологами. Центральна ідея — виникнення в майбутньому нової цивілізації, внаслідок зближення різних соціальних систем (наприклад, капіталізму і соціалізму) при збереженні нею позитивних рис і цінностей кожної з них.

ТИПИ ПАНУВАННЯ* — згідно з М. Вебером, легітимні форми владарювання:

- а) легальне (базується на визнанні законності використовуваних правил і норм);
- б) традиційний (базується на встановленій вірі у святість традицій);
- в) харизматичний (базується на відданості неординарним особам вождів, героїв тощо).

Ф

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ* — напрям у теоретичній соціології, який стверджує, що все знання є соціально створеним і орієнтованим на певні практичні проблеми. Основною метою є аналіз та опис щоденного життя, бо хоча воно й сприймається людьми як дане, треба показати, як воно створюється. Цей напрям започаткований у працях А. Шюца.

ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ* — напрям у теоретичній соціології, пов'язаний насамперед з ім'ям Г. Зіммеля. Вважає, що об'єктом аналізу повинна бути форма соціальних відносин; вивчає зв'язки, які відрізняються за суттю, але демонструють певні формальні властивості.

Ц

ЦІННОСТІ СОЦІАЛЬНІ*** — в широкому значенні — значущість явищ і предметів реальної дійсності щодо їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальної групи та особистості; в вузькому — моральні та естетичні вимоги, які виробила загальнолюдська культура — продукти суспільної свідомості.

Ч

ЧИКАЗЬКА ШКОЛА*— соціологічна традиція університету Чикаго (США). Основні характерні риси:

- а) органічне поєднання емпіричних досліджень з теоретичними узагальненнями;
- б) висування гіпотез у межах єдиної організованої та скерованої на конкретні практичні цілі програми;
- в) розробка урбаністичної соціології з дослідженням специфічно міських проблем, підпорядкованих ідеї встановлення соціального контролю і згоди.

У

УЯВЛЕННЯ КОЛЕКТИВНІ* — термін Е. Дюркгейма, означає спільні уявлення та відповідні моральні настанови, які виступають у ролі об'єднуючої сили у суспільстві. Є більш важливими у простих традиційних суспільствах, де поділ праці недостатньо розвинутий; у складніших суспільствах поступово втрачає своє значення.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Тетяна Миколаївна КУЗЬМЕНКО

СОЦІОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет виготовлено
ТОВ “Центр учбової літератури”

Підписано до друку 08.12.2009. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 18.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006